

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**KUR'AN'A GÖRE DOĞAL ÇEVRE
İÇİNDE İNSAN**

**Tezi Hazırlayan
Mehmet Ekinci**

**Tezi Yöneten
Prof. Dr. Celal KIRCA**

**Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi**

**Mart-2009
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**KUR'AN'A GÖRE DOĞAL ÇEVRE
İÇİNDE İNSAN**

**Tezi Hazırlayan
Mehmet Ekinci**

**Tezi Yöneten
Prof. Dr. Celal KIRCA**

**Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi**

**Mart-2009
KAYSERİ**

Prof. Dr. Celal KIRCA danışmanlığında Mehmet Ekinci tarafından hazırlanan “Kur’an’a Göre Doğal Çevre İçinde İnsan” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

..01...../04../2022..

JÜRİ:

Danışman :Prof. Dr. Celal KIRCA
Üye :Prof. Dr. Erdoğan PAZARBAŞI
Üye :Doç. Dr. Ahmet Kamil CİHAN

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ..04../2022.. tarih ve ..11..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

....12../02../2022

Prof. Dr. H. Yılmaz APAYDIN
Enstitü Müdürü
1923
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
UNİVERSİTESİ

ÖNSÖZ

Kur'an, inanç, ibadet, ahlak konularını kapsayan bir kitap olmasının yanında, insan hayatının bütününe yönelik kuşatıcı ve kapsayıcı görüşler sunan bir kitaptır. İnsanlığa bir rehber olarak gönderilen Kur'an'ın, bu özelliğinin gerçekleşebilmesi için okunması, anlaşılması ve yorumlanması gerekmektedir. Bu anlamda Kur'an, bütün insanları kuşatabilen ve hayatın geneline yönelik temel ilkeleri kendisinde barındıran bir kitap olmalıdır. Kur'an'ın muhtevası incelendiğinde, Allah, insan ve evren merkezli olduğu görülmektedir. Kur'an, insan-Allah; insan-insan ve insan-evren ilişkisindeki genel ilkeleri belirtirken, insan-Allah ilişkisini değişmez prensiplere bağlamıştır. Buna rağmen Kur'an, insan-evren ilişkisini genel olarak ifade etmiş, mahiyet ve kanunların araştırılmasını insana bırakmıştır.

Kur'an'ın muhtevası içerisinde yer alan alanlardan biri de, insan-eşya ilişkisinin doğal çevre içindeki boyutudur. “*Halife*”, “*teshir*” ve “*emanet*” kavramları, insan-eşya ilişkisi bağlamında Kur'an'ın kullandığı önemli anahtar kavramlardır. Özellikle, son yıllarda çağımız insanının fiziki çevresinde karşılaştığı plansız kentleşme, aşırı kirlenme, kuraklık, iklim değişikliği, buzulların erimesi, küresel ısınma gibi sorunlar gündemde çok önemli bir yer işgal etmeye ve bizleri, bu konuların Kur'ani boyutlarını anlamaya zorlamaktadır. Bundan dolayı, insan-eşya ilişkisinin Kur'ani boyutunun belirlenmesi, özellikle insanın eşya karşısındaki halife konumunun ortaya konması açısından hayati bir öneme sahiptir. Şunu da ifade etmeli ki, günümüzde gerek bilimsel, gerekse felsefi olarak çevre üzerine bir çok çalışmanın yapılmasının yanında, insan-çevre ilişkisini konu edinip, Kur'an perspektifinden yapılan çalışmaların azlığı dikkat çekicidir. Belirtilen gerekçeden yola çıkarak insan-çevre ilişkisine olumlu katkılar sağlayacak çalışmalara ihtiyaç vardır.

Çalışmamız, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde genel olarak çevre, çevreyle ilgili terimlere ve konulara yer verildikten sonra, Kur'an'da ilgili âyetlerde söz konusu edinilen çevresel öğelere değinilmektedir. Ayrıca, Kur'an'da ekolojinin kapsamı da ortaya konmaya çalışılmaktadır. Bu anlamda Kur'an, muhatabı olan insanın çevresini teşkil eden bitkiler, hayvanlar, denizler, gökyüzü, güneş, ay ve yıldızlar gibi afâkî/dış âyetlere yer vermesinin yanında, enfüsi/ iç âyetlere de yer vermektedir. Böylece, canlı ve cansız çevresel unsurlar şeklinde adlandırılan birçok ekolojik öğeye Kur'an yer vermiş olmaktadır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise, Kur'an'a göre doğal çevre içinde insan ve halife konumuna değinildikten sonra, insan-çevre ilişkisinde insanın ortaya koyduğu çeşitli yaklaşımlar araştırılmaktadır. Bu yaklaşımlardan birincisini, fiziksel açıdan insanın tüm faaliyet alanlarını kapsayan, yeryüzü, yerin altı, üstü, gökler, kimi gök cisimleri ve denizlerin derinlikleri oluşturmaktadır. Öyle ki, çevre, insanın da dâhil olduğu birçok varlıkla olan ilişkiler ağı olarak anlatılır. İnsansız çevre, nasıl bir şey ifade etmeyecekse, aynı şekilde çevresiz insan da, bir anlam ifade etmez. İnsanın çevresine karşı ortaya koyduğu ikinci yaklaşım, gelişmekte olan çevre psikolojisinin bir uzantısı da olan, insan-çevre ilişkisine psikolojik açıdan yaklaşımdır. İnsan, bulunduğu doğal çevre içinde psikolojik olarak bir takım duygular ortaya koyar. Bu duygular, insanın çevresiyle olan ilişkilerinde önem ifade etmektedir.

İnsan-çevre ilişkisinde, insanın ortaya koyduğu üçüncü yaklaşım, doğal çevresine karşı epistemolojik açıdan bakmasıdır. İnsan, doğal kaynakların doğru kullanımı ve yaşanabilir bir çevre için her alanda olduğu gibi ekolojide de epistemolojik açıdan tabiatı doğru anlaması gerekir. Çevresine bilgilenme ve araştırma gözüyle bakan insan, yaşadığı çevreyi doğru algılayacaktır. İnsanın çevresine karşı ortaya koyduğu etik açıdan yaklaşım da önem ifade etmektedir. Günümüzde, İnsan-doğal çevre ilişkisinin çevre aleyhine ivme kazanması nedeniyle ve insanın, aşırı isteklerle tabiatı kullanmasından dolayı, çevre artık olumsuz tepki vermektedir. Bu tepki doğal olarak insanlığı ekoloji konusunda duyarlılığa sevk etmekte ve bu hassasiyet, çevre ahlakının doğuşuna zemin hazırlamaktadır. Bu anlamda çevre ahlakı, bozulan insan-çevre ilişkisini yeniden kurmayı hedeflemektedir. İnsan-çevre ilişkisinde, insanın ortaya koyduğu beşinci yaklaşım, estetik açıdan insan-çevre ilişkisini kapsamaktadır. Estetik, insandaki güzel ve güzellik duygusunun bir şeyi iyi ve sağlam yapma yetisinin, yani, insanın fitratına yerleştirilen fitrî duyguların bir yansımasıdır. Estetik duygusuna sahip olan bir insan, evrende gördüğü veya hayalinde canlandırdığı herhangi bir olguyu, aynı şekilde maddî âleme bir şekilde aktarma isteğini kendinde taşıyacaktır. Güzel bir doğal çevrenin varlığını sürdürebilmesi için insanın doğal çevresine karşı estetik bir duyguyla yaklaşması önem ifade etmektedir.

Yaşamak için bir takım faaliyetlerde bulunmak insan için elbette gereklidir. İnsanın bu faaliyetleri gerçekleştirdiği mekansal ortam ise, çevredir. İnsan, çevreyle ne kadar uyumlu ve dengeli çalışma faaliyetlerinde bulunursa hayat kaynaklarını o derece yok

etmemiş olur. Bu anlamda, insan-çevre ilişkisinde insanın ortaya koyduğu altıncı yaklaşım olan ekonomik açıdan insan-çevre ilişkisi, insanın çeşitli faaliyetler gerçekleştirirken ilişki içerisinde olduğu ekolojinin de hassasiyetlerine dikkat etmesi açısından önemlidir. İnsan, doğal çevrenin dengesini bozacak uygulamalardan kaçınılmalıdır. Karaların ve denizlerin kirletilmesi, toprakların verimsizleştirilmesi, yer altı kaynaklarının ekonomik çıkar uğruna acımasızca kullanılması ve daha kimi uygulamalar âlemdeki düzeni bozmaktadır. Canlıların yaşamsal alanları günden güne daralmakta ve dünya artık kıtlık, kuraklık, çölleşme, küresel ısınma, çevre kirliliği gibi olumsuzluklarla yüz yüze gelmektedir.

İnsan-çevre ilişkisinde insanın ortaya koyduğu son yaklaşım, dini açıdan insan-çevre ilişkisini kapsamaktadır. Yeryüzünde, bugün en ilkelinden en kutsalına kadar çok sayıda din vardır. Bu dinlerin en belirgin vasıfları; tanrı, peygamber ve âhiret inancına özel bir vurgu yapmalarıdır. Dinlerin, ayrıca tabiat, insan, hayvan, canlı-cansız varlıklar, gökyüzü gibi konularla da kısmî ilgileri vardır. Dinler, belli bir çevrede doğarlar ve geliştikleri ortamdan kimi yerel izler taşırlar. Bu anlamda dini açıdan insan-çevre ilişkisinin Kur'ani boyutunu araştırarak ortaya koymaya çalıştık.

Tezimin hazırlanmasında danışmanlığımı yapan, sıcak ve samimi alakalarıyla çalışmamı yönlendiren, fikirlerinden ve tavsiyelerinden her zaman yararlandığım değerli hocam Prof. Dr. Celal Kırca'ya, ayrıca yapıcı tenkit ve katkılarını gördüğüm değerli jüri üyelerim Prof. Dr. Erdoğan Pazarbaşı'ya ve Doç. Dr. Ahmet Kamil Cihan'a, tezimin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Mustafa Karagöz'e, tezimin hazırlanması için çalışma zemini hazırlayan ve her zaman destekleriyle yanımda olan eşim Nurgül Ekinci'ye teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Mehmet EKİNCİ

Kayseri 2009

KUR'AN'A GÖRE DOĞAL ÇEVRE İÇİNDE İNSAN**Mehmet EKİNCİ****ÖZET**

İnsan-çevre ilişkisi Kur'an'da yer alan konulardan biridir. Kur'an, bu konuyu doğal çevre bağlamında ele alır. Özellikle son yıllarda, çevre problemleri toplumları tehdit etmektedir. Bu nedenle, insan-eşya ilişkisinin Kur'ani boyutunun araştırılması gerekmektedir.

Neredeyse her ülkede bir çevre krizinin belirgin işaretleri görülmektedir. Bu nedenle, modern dönemin en önemli küresel sorunlarından birinin çevre krizi olduğunu kabul etmeyen yok gibi. Sınırsızca ve sorumsuzca tüketen, bunu yaparken de tabiatı tahrip ederek yeryüzünün en ölümcül yağmacısı haline gelen bir insan yapısıyla karşı karşıyayız. Dolayısıyla bu süreçte İslam'ın, özelde de Kur'an'ın insana, tabiata, varlığa ve çevreye yaklaşımı büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, küresel çevre krizine, bunun nedensel arka planına; Kur'an'ın çevreye yaklaşımına; Allah, tabiat ve insan arasındaki ilişkiye bir çalışmanın el verdiği sınırlar dahilinde yer vermeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Allah, Kur'an, Çevre, Tabiat.

ACCORDING TO QUR'AN THE NATURAL ENVIRONMENT IN HUMAN**Mehmet Ekinci****ABSTRACT**

Relation of human-environment is one of Qur'an's Contents. Qur'an deals with that relation in context of natural environment. Especially in recent years, environmental problems threaten human societies. Thus Qur'anic extents of relation of human environment are to be examined.

It has been clear signs of environment crisis almost in every country. So, there is no one who doesn't accept that one of the most important global problem is environment crisis in modern age. We face to face a human who exhausts limitless and irresponsible being mortal looter. Because of this reason, in this process, it is very important that the existence of Islam especially the Quran's approach to the nature, human and the environment.

In that work, we will be tried to examine as possible as we can do that the Quran's view to the environment, global environment crisis and its background, view to environment of the Quran, the relation among Allah, the nature and the man.

Key Words: Allah, Quran, Environment, Nature.

İÇİNDEKİLER

ONAY.....	I
ÖNSÖZ.....	II
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISATMALAR.....	X
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	2
3. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	3
4. ARAŞTIRMANIN METODU.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA ÇEVRE VE VARLIKLAR

1.1. KUR'AN' DA ÇEVRE	5
1.1.1. Genel Olarak Çevre.....	5
1.1.1.1. Çevrenin Tanımı	5
1.1.1.2. Çevre ile İlgili Terimler.....	6
1.1.1.3. Çevre Türleri.....	7
1.1.1.4. Çevreyle İlgili Temel Konular	8
1.1.2. Kur'an'da Çevre.....	11
1.1.2.1. Kur'an'da Çevrenin Kapsamı.....	11
1.1.2.2. Sureleri İsimlendirmede Çevresel Öğeler.....	14
1.2. KUR'AN'DA VARLIKLARIN TASVİRİ	16
1.2.1. Cansız Varlıklar.	16

1.2.2. Canlı Varlıklar.....	28
1.2.2.1. Bitkiler	29
1.2.2.2. Hayvanlar	31
1.2.2.3. İnsan.....	35
1.2.2.3.1. İnsanın Bedensel Yönü ve Özellikleri	36
1.2.2.3.2. İnsanın Ruhsal Yönü ve Özellikleri.....	40

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'A GÖRE DOĞAL ÇEVRE İÇİNDE İNSAN

2.1. DOĞAL ÇEVRE İÇİNDE İNSAN VE KONUMU	43
2.1.1. Doğal Çevre İçinde İnsan	44
2.1.2. Doğal Çevre İçinde İnsanın Konumu	47
2.2. İNSANIN DOĞAL ÇEVREYE YAKLAŞIMI	52
2.2.1.Fiziksel Açıdan İnsan-Doğal Çevre İlişkisi	52
2.2.2.Psikolojik Açıdan İnsan-Doğal Çevre İlişkisi.....	54
2.2.2.1. İnsanın Doğal Çevreye Aidiyet Duyması	55
2.2.2.2. İnsanın Doğal Çevreyi Sevmesi	59
2.2.2.3. İnsanın Doğal Çevreden Korkması.....	71
2.2. 3. Epistemolojik (Entellektüel) Açıdan İnsan-Doğal Çevre İlişkisi.	73
2.2.3.1. Bilgilenme ve Araştırma	75
2.2.3.2. Zenaat veya Teknik.....	80
2.2. 4. Ahlakî Açıdan İnsan-Doğal Çevre İlişkisi.....	82
2.2.4.1. Koruma.	82
2.2.4.2. Geliştirme.....	88
2.2.5. Estetik Açıdan İnsan-Doğal Çevre İlişkisi.....	95

2.2. 6. Ekonomik Açıdan İnsan-Doğal Çevre İlişkisi...	99
2.2.6.1. Ticaret.....	100
2.2.6.2. Eşyayı Dengeli Kullanma ve Tüketme	102
2.2.7. Dini Açıdan İnsan-Doğal Çevre İlişkisi.....	105
SONUÇ.....	109
KAYNAKÇA.....	111
ÖZGEÇMİŞ.....	117

KISALTMALAR

A.Ş.	Anonim Şirketi
Ank.	Ankara
Ans.	Ansiklopedisi
b.	Bin
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Der.	Dergisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DÜİ	Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
EÜ	Erciyes Üniversitesi
GESİAD	Genç İş Adamları Derneği
Hız.	Hazreti
İA	İslam Ansiklopedisi
İÜOF	İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İst.	İstanbul
Ü.	Üniversite
KTÜOF	Karadeniz Teknik Üniversitesi Orman Fakültesi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
Neş.	Neşriyat
s.	Sayfa
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türk Diyanet Vakfı

Terc.	Tercüme
thk.	Tahkik
TODAİE	Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü
trs.	Tarihsiz
UÜGV	Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı
USA	Amerika Birleşik Devleti
vd.	Ve devamı
Yay.	Yayınları

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Kur'an-ı Kerim'in muhatabı insandır; amacı ise insanların hidayeti ve mutluluğudur. Kur'an da yer alan bilgiler, insan hayatının bütününe yöneliktir. Kur'an, insanın başta kendisi olmak üzere ilişki içerisinde olduğu bütün varlıklara yönelik bilgiler sunan, hayatın her alanını kuşatıcı bir özelliğe sahip evrensel bir kitaptır. Kur'an'daki bilgileri sistematik bir bakış açısıyla incelersek, Allah, insan ve evren merkezli olduğu görülmektedir. Bu bilgilerin boyutunu ise, insan merkezde olmak üzere, insan-Allah; insan-insan ve insan-evren ilişkilerine dair verilen bilgiler oluşturmaktadır.¹

Kur'an'ın, çok çeşitli konuları arasında çevre olgusu, dolaylı ve genel bir bağlam içinde, bir hayli yer tutar. Bir başka ifadeyle, evren, yeryüzü, gökler, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, denizler ve daha pek çok çevresel öğeyle ilgili âyetler Kur'an'da yer almaktadır. Meselâ Kur'an'da, sadece yeryüzü anlamına gelen “ard” kelimesi, dört yüz altmış bir,² gök ve gökler anlamına gelen “semâ” ve “semâvât” kelimeleri, üç yüz on defa³ geçmektedir. Belirtilen hususlarla ilgili âyetlerin bir kaçı şöyledir: “*Göklerde ve yerde ne varsa Allah'ındır. isler, dönüp dolaşıp Allah'a varır*”⁴, “*Gökleri, yeri ve bunların içine yayıp ürettiği canlıları yaratması da O'nun delillerindendir. O dilediği zaman bunları bir araya toplamaya da kâdirdir.*”⁵

Kur'an, muhatabı olan insana bulunduğu çevreden bağımsız, salt bir gözle bakmamaktadır. Bilakis Kur'an, insanın etrafındaki çevresel öğeleri gerek sûre ismi olarak, gerekse âyetlerde söz konusu ederek değinmektedir. Çünkü insan, çevresinden bağımsız bir varlık değildir. İnsan, hayata gözlerini açtığı, çok çeşitli yemişlerinden tattığı ve yaşamsal kaynaklarını temin ettiği çevreyle ilgili çeşitli yaklaşımlar

¹ Kırca, *Kur'an ve Bilim*, Marifet Yay., İst. 1997, s. 10.

² Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes li Elfâzi'l-Kur'âni'l Kerîm*, Dâru'l Ma'rife, Beyrut 1994, s. 34-42.

³ Abdulbâkî, s. 459-465.

⁴ Âl-i İmran, 3/ 109.

⁵ Şûrâ, 42/ 29.

sergilemektedir. Bu yaklaşımların alanı oldukça geniş olup, insanın doğal çevresiyle ilişkisinde önem ifade etmektedir.

Bu çalışmayla, Kur'an'da insanın doğal çevresini konu edinerek, insan-çevre ilişkisine dikkat çekmeyi amaçlıyoruz. Zira, insan-çevre ilişkisinin göz önüne serilebilmesi için bu tür çalışmalara ihtiyaç vardır. Kur'an'ın anlaşılması ise, esas itibariyle anlattığı konuların bir bütünlük içinde anlaşılmasına bağlıdır. Çalışmanın, Kur'an'ın bütününe yönelen anlaşılma gayretine katkı sağlayacağından endişe duymuyoruz.

Bu kısa bilgilerden sonra, istifade edeceğimiz kaynaklarla ilgili açıklamalara da yer vermek istiyoruz. Zira çalışmamız, belli ölçüde bir kısım eserlere dayanmaktadır. Bu çalışmada biz, Kur'an'ın çevre ve insanla ilgili âyetlerini ve bu âyetlerin yorumlandığı tefsirlerin ilgili kısımlarını; bu arada peygamberimizin hadislerini gözden geçirmeye çalışacağız. Bu çalışmada genel olarak, çevre olgusuna ve insan konusuna ışık tutacak temel bilgileri elde etmek için ansiklopedilere, felsefe, medeniyet, toplumbilim ve dinler tarihiyle ilgili eserlere müracaat edeceğiz. Ayrıca konuyla ilgili güncel eserlere de baş vuracağız.

II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Her hangi bir şeyin önemi, ihtiva ettiği konular, insanların ona duyduğu ihtiyaç veya değer verilen bir kaynaktan gelmesi hususlarından olduğu gibi, değişik faktörlere bağlıdır. İlâhî kaynaklı oluşu, ele aldığı konuları, insanlığa sunduğu evrensel mesajı, çevresel öğelere yer verışı, evreni ve evren ötesini kuşatan bilgileriyle Kur'an, farklı bir konuma sahiptir.

Araştırmanın bir diğer önemi de, kutsal kitabımızda insan-çevre ilişkisinin araştırılacak olmasıdır. Kur'an'ın bir çok âyetinde hem insandan, hem de çevreyle ilgili konulardan bahsedilmektedir. Burada dikkate değer mesele şudur: Kur'an, çevre olgusunu konu edindiğinde ondan, yalnız bir yönüyle ve düz bir çizgide değil, aksine yeryüzünden, yerin derinliklerinden, göklerden, uzaydan, canlı ve cansız varlıklardan söz etmektedir.

Son yıllarda aşırı kuraklık, buzulların erimesi, küresel ısınma, hava kirliliği, yeşil alanların azalması ve iklim değişikliği gibi konular insanların yaşamlarında gündem oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu konular her insanın yaşamını az veya çok etkileyecek öneme sahiptir. Kur'an'ın hedefi ise insanın hem dünya, hem de âhiret mutluluğudur.

Bu varlık âleminde insanların bizzat kendi elleriyle işledikleri yüzünden çevresel felaketler meydana geliyorsa, Kur'an'a göre insanın doğal çevre içindeki duruşunu ortaya koyacağımız bu araştırmamız önem ifade etmektedir.

III. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmamızda, değişik sûrelerdeki ilgili bir çok âyette Kur'an'ın konu olarak değindiği insan-çevre ilişkisini ve insanın çevreye yaklaşımlarını, sağlıklı ve düzenli bir şekilde incelemeyi hedeflemekteyiz. Kur'an'ın âyetlerde anlattığı çevre ve insanla ilgili hususları ve aralarındaki ilgiyi tespit etmeye çalışacağız.

Günümüzde yapılan bilimsel ve felsefi çalışmalarda çevre olgusuna çok önem verilmektedir. Öyle ki, güncelliğini artırarak sürdüren çevreyle ilgili araştırmalar arasında, olabildiği ölçüde Kur'an perspektifinden bakmaya çalışmak araştırmamızın amaçlarından biridir. İnsanların çevresel sorunlarına cevap ararken biz, bu konuda geniş ölçüde, Kur'an'daki yönlendirmeleri ortaya koymayı hedefliyoruz.

Allah, insanı halife konumunda görevlendirmiştir.⁶ Bu görevin gerçekleştirilme alanı ve sahası ise yeryüzüdür. Bu açıdan insanla çevre arasında zorunlu bir ilişkinin var olduğu açıktır. Bu araştırmada insanla yaşadığı çevre arasındaki ilişkileri, bu ilişkilerin karşılıklı etkilerini ve bu etkilerin sonuçlarını mümkün olduğu ölçüde tespit etmeyi amaçlıyoruz. Ayrıca, bu ilişkilerde aksayan kimi yönlerin ve eksik algılama biçimlerinin deşifre edilmesine çalışacağız.

IV. ARAŞTIRMANIN METODU

İnsan, yapmayı plânladığı işlerde genellikle metotlu bir çalışma tarzı benimsemekle, sonuca daha kesin bir şekilde ulaşmayı hedefler. İnsanın, herhangi bir amaca varmak için önceden belirlediği yola yöntem denildiğine göre biz de, bu araştırmamızda, kimi yöntemlere müracaat edeceğiz. Bu araştırmada belli oranlarda uygulayacağımız yöntemleri ve bunların çalışma eserine yansıma şekillerini şöylece belirtebiliriz: her şeyden önce, araştırma konusuyla ilgili çeşitli eserlerden derlediğimiz bilgileri, kendi bütünlükleri içinde bir sınıflamaya tâbi tutacağız. Böylece konuların içsel bütünlüğünü

⁶ Bakara, 2/30.

oluştururken derlediğimiz bilgilerde belli bir olgunluğa ulaşmaya gayret edeceğiz. Ayrıca, bu bilgileri kendi aralarında çözümlene yöntemiyle belli bir biçimde ayrıştırmaaya gayret edeceğiz. Ayrıştırma neticesinde ulaştığımız bilgileri, kendi aralarındaki münasebetleri açısından dikkate alacak, bu münasebetleri, araştırmamıza belli ölçüde açıklamalı bir biçimde yansıtmaya çalışacağız.

insan, kazandığı bilgileri kimi zaman bir araya getirmekle en basitiyle birleşim metodunu uygular. Araştırmacı da, elde ettiği benzer ya da farklı bilgilerden hareket ederek, aralarında bilimsel ve mantıkî ilişkiler bulunan malûmatı, bir araya getirmeyi ve sonuçta genel bir hükme varmayı hedef edinir. Biz de bu araştırma eserimizde, ulaşabildiğimiz benzer veya farklı bilgilerin, aralarındaki ilişkileri tespit etmeyi ve bunlardan genel bir hükme varmayı planlıyoruz. Ayrıca biz, bu araştırmada, tümevarım, tümdengelim metotlarının yanında, karşılaştırma yöntemine de müracaat edeceğiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA ÇEVRE VE VARLIKLAR

1.1. KUR'AN'DA ÇEVRE

1.1.1. GENEL OLARAK ÇEVRE

1.1.1.1. Çevrenin Tanımı

Çevre sözcüğü sözlükte “*bir şeyin yakını, dolayı ve etrafı*”⁷ olarak kullanılır. Arapça’da “*bie*”, İngilizce’de “*environment*” sözcükleriyle ifade edilen çevre kelimesinin terim anlamı “*yaşamın gelişmesinde etki yapan doğal, toplumsal, kültürel dış koşulların toplamı*”⁸’dır. Çevre bilimciler, genel anlamda çevre terimini “*insanın tüm sosyolojik, biyolojik, fiziksel ve kimyasal faaliyetlerini sürdürdüğü ortam*”⁹ olarak tanımlarlar. Diğer genel bir tanıma göre çevre “*hayatın gelişmesine tesir eden tabii, içtimai ve kültürel dış koşulların bütününe*”¹⁰ denir.

Kimi çevre bilimcilerine ait “*canlı varlıkların, hayati bağlarla bağlı oldukları, etkiledikleri ve etkilendikleri mekan birimlerine, o canlının veya canlılar topluluğunun yaşam ortamı veya çevre denilmesi*”¹¹ tanımı bu konudaki en genel tanımlardan birisidir. Çevreyle ilgili verilen tanımlarda göze çarpan en önemli nitelikler arasında canlı varlıkları, bu varlıkların yaşam ortamlarını, bu vasattan gelen toplumsal, kültürel, fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörleri sayabiliriz.

⁷ TDK Sözlüğü, TDK Basım Evi, Ank. 1998. I/ 466.

⁸ Bedia Akarsu, *Felsefi Terimler Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ank. 1979, s. 45.

⁹ Necmettin Çepel, *Ekoloji Terimleri Sözlüğü*, İÜOF. Yay.,1982 İst., s. 258; Yılmaz Öztan, *Çevre Kirlenmesi*, KTÜOF Yay., Trabzon 1985, s. 1; Kemal Görmez, Erol Göka, *Çevre ve Çocuk*, Çocuk Vakfı Yay., İst. 1993, s. 7.

¹⁰ Müslüm Akıncı, *Türk Çevre Hukuku*, Kocaeli Kitap Kulübü Yay.,İzmit 1996., s.26.; Mehmet Bayrakdar, *İslam ve Ekoloji*, DİB Yay., Ank. 1992, s.15; Halil Ünlü, *Yerel Yönetim ve Çevre*, Kent Basımevi, İst. 1991, s.3.

¹¹ Çepel, s. 258; Görmez, s. 10; Öztan, s.1.

1.1.1.2. Çevreyle İlgili Terimler

Çevreyle ilgili terimlerin başında “*ekoloji*” gelmektedir. Ekoloji kavramı Alman biyoloğu Ernest H. Haeckel (1834-1919) tarafından ortaya atılmış olup, sözlükte “konut/ ev bilimi” anlamına gelir.¹² Terim olarak “*organizmaları, çevrelerini ve bunlar arasındaki karşılıklı ilişkileri araştıran bilim dalına*”¹³ ekoloji denir. Tanımdan anlaşılacağı üzere, ekoloji, insan ve doğanın, doğal çevreyle ilişkisi hakkında çevreye göre daha geniş bir kavrayış getiren, biyosferin dengesini ve bütünlüğünü amaç edinen bir bilim dalıdır.¹⁴ Ekolojinin esasını, organizma ile ortam arasındaki karşılıklı ilişkiler oluşturur.¹⁵

Bir diğer terim, “*çevre bilimidir.*” Çevre ile bilim kelimelerinden oluşan bu terim, bazen “*çevrecilik*” veya “*çevrecilik bilimi*” şeklinde de kullanılır. “*Tabii çevreyi korumaya, çevre krizine veya kirliliğine yol açan sebepleri ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetlere çevrecilik ve bu faaliyetlerde bulunan kimseye de çevreci*”¹⁶ denilir. Çevre bilimleri, insan-doğal çevre ilişkilerini inceleyen uygulamalı ve disiplinler arası bir bilim dalı olarak kendinden söz ettirmeye başlamış ve ekolojinin bir parçası olmuştur.¹⁷

1935’te İngiliz biyologu A.G. Tansley’in ortaya attığı “*eko sistem*” kavramı da çevreyle ilgili terimlerden biridir ve dilimizde “*çevre dizge*” veya “*çevre düzeni*” adıyla anılır. Bugün eko sistem denilince “*belli bir alanda yaşayan ve birbirleriyle sürekli etkileşim içinde bulunan canlı varlıklar ile bunların cansız varlık çevrelerinin oluşturduğu bütünlük*”¹⁸ anlaşılır.

Çevreyle ilgili bir diğer terim ise “*ekosfer*”dir. Buna biyosfer de denilir. Biyosfer, en büyük eko sistem birimi ve aynı zamanda bir dünya eko sistemidir. Bu durumda “*canlılıkla ve cansızlıkla tüm dünyanın oluşturduğu bütüne ekosfer, yani “canlı küre” anlamında biyosfer denilir. Biyosfer, yerkürenin, okyanusların en derin noktalarından atmosferin birkaç bin metre yüksekliğine kadar olan kısmını kapsar.*”¹⁹

¹² Deniz Gürsel, *Çevresizsiniz*, İnsan Yay., İst. 1989, s.101-102.

¹³ Mine Kışlalıoğlu; Fikret Berkes, *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*, Remzi Kitabevi, İst. 1994, s. 13.

¹⁴ Akıncı, s.27.

¹⁵ Remzi Geldiay; Ahmet Kocataş, *Genel Ekoloji*, Ege Ü. Yay., Bornova 1975, s.1.

¹⁶ Muzaffer Günay, *Çevrem ve Ben*, Türdav A.Ş., İst. 1998, s. 146.

¹⁷ Kışlalıoğlu; Berkes, s. 13-38.

¹⁸ Kışlalıoğlu; Berkes, s. 26.

¹⁹ Kışlalıoğlu; Berkes, s. 119.

Çevreyle ilgili terimlerin sonuncusunu “*habitat*” oluşturmaktadır. Canlı varlıkların doğal olarak yaşadıkları doğal çevreyi ifade etmek için kullanılan “*habitat*” kelimesi çevre sözlüklerinde, “*belirli bir türün varlığını sürdürebilmesi için gerekli özellikleri taşımakta olan coğrafik bölge ve çevresel koşullar bataryasının oluşturduğu bütün*”²⁰ olarak tanımlanmaktadır.

1.1.1.3. Çevre Türleri

Çevreyi tanımlayanlar, çevrenin iki kısma ayrıldığını, yani iki tür çevrenin mevcut olduğunu vurgularlar. Çevre türlerinden ilki, “*doğal çevre*”dir. Doğal çevre denildiğinde “*doğal etki ve güçlerin oluşturduğu, insan müdahalesine maruz kalmamış veya böyle bir müdahalenin henüz değiştiremediği doğal varlıklar*”²¹ anlaşılır. Doğal çevrenin bir diğer adı da “*Eko sistem*” dir.²² Eko sistem bir alandaki canlı varlıkların ve cansız varlıkların hepsinin birden oluşturduğu sistemdir. Canlı varlıklarla cansız çevre elementleri birbirleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Karşılıklı olarak madde alışverişi yapacak biçimde birbirlerine etki yapan canlı varlıklarla cansız maddelerin bulunduğu herhangi bir doğa parçası bir ekosistemdir. Eko sistemler cansız varlıklar olan göl, deniz, ada ve canlılar grubu gibi, çok çeşitli biçimlerde olabilirler.

Yapay çevre ise, çevre türlerinin ikincisidir. Yapay çevre denildiğinde “*insanlığın başlangıcından günümüze dek uzanan toplumsal ve ekonomik evrim sürecinde, büyük ölçüde doğal çevreden yararlanarak insan eliyle oluşturulan tüm değer ve varlıkları kapsamına alan ortam*”²³ anlaşılır. Doğal ve yapay çevre ayrımından başka diğer bir tür ayrım ise, canlı ve cansız çevre şeklinde yapılan tasniftir. Bu tasnife göre canlı çevre “*organizmayı doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen fiziksel alandaki bütün türlere*”²⁴ denilir. Bu sebeple bütün türler, organizmanın canlı çevresini oluşturur. Cansız çevre ise, “*kara ve su gibi canlının içinde veya üzerinde yaşadığı maddesel ortamdır oluşur. Hava koşulları, toprak ve suyun fiziksel- kimyasal özellikleri, gün*

²⁰ Çağatay Güler, *Çevre sözlüğü*, Saypa Yay., İst. 1994, s. 243.

²¹ Fevzi Altuğ, *Çevre Sorunları*, UÜGV Yay., Bursa 1990, s. 9.

²² Akıncı, s. 31.

²³ Akıncı, s. 31.

²⁴ Kışlalıoğlu; Berkes, s. 14.

ışığının mevsimlere göre değişimi gibi durumlar, cansız çevreyi oluşturan koşullar arasında sayılır.”²⁵

1.1.1.4. Çevreyle İlgili Temel Konular

Çevreyle alakalı temel bilgileri tamamlayıcı olması açısından; çevre bilinci, çevre kirliliği, çevre hakkı, çevre ahlakı, çevre hukuku, çevre suçları, çevre politikası, çevre koruması gibi çevreyle ilgili kimi konulara değinilir. Çevreyle alakalı konulardan biri, “*çevre bilinci*”dir. Bu konuda kimi çevre bilimciler, “*son yıllarda, ekolojik dengeyi bozarak çevre sorunlarını ortaya çıkaran insanın, bu sorunların kendisini ve sağlığını olumsuz yönde etkilemesi üzerine çevre bilincine varabildiğini*”²⁶ ifade ederler. İşte bu bilinçlenme sonucu Bileşmiş Milletler, 1972’de Stockholm’de “*Uluslararası Çevre ve Barış Konferansı*” düzenlemiş ve 5 Haziran’ı “*Dünya Çevre Günü*” ilan etmiştir.

Çevre konusunda eser yazanlar, “*çevre bilincinin, dar anlamıyla eski tarihlerden beri insanda var olduğunu; yaşamlarını sürdürmek ve çevrelerini geliştirmek için insanların çabaladıklarını; ağaçları, çiçekleri, ormanları sevdiklerini; buna karşın, çoğunluğun doğal çevreyi hoyratça kullandıklarını ve böylece çevreye zarar verdiklerini*” ifade ederler.²⁷

Bugün yüz yüze geldiğimiz ciddi sorunlardan birisi de, “*çevre kirlenmesi*”dir. Bazı çevre bilimciler, “*insanın doğal çevreye hükmetme çabalarına, doğal çevrenin, insanı kırıyla çevreleyerek verdiği müstehzi bir cevap olduğunu; doğal çevreden yararlanabilmek için insanın, ona hükmetmekten vazgeçip onu anlamaya ve onunla uzlaşmaya çalışması gerektiğini*”²⁸ söylerler. Ayrıca onlar, çevre kirlenmesi sonucu oluşan evrensel çevre bilincine de atıfta bulunurlar. İşte bunu anlayan insanlık, harekete geçerek, çevre şuurunu geliştirici ve çevre kirliliğini önleyici tedbirler almaya başlamıştır.

Çevreyle ilgili bir diğer husus da, “*çevre ahlakı*”dır. Ahlakçılar, ahlakın “*belli bir dönemde belli insan topluluklarınca benimsenmiş olan, bireylerin birbirleriyle*

²⁵ Kışlalıoğlu; Berkes, s. 14.

²⁶ Öznur Özer; Tansu Gürpınar, *Çevre Sorunlarına Giriş*, Mobil Yay., İst. 1984, s.4.

²⁷ Ünlü, s. 75.

²⁸ John Harkness Dales, *Çevre Sorunlarının Hukuki ve Ekonomik Temelleri*, Çev. Orhan Türköz, Alaş Yay., İst. 1984, s. 4.

ilişkilerini düzenleyen törel davranış kurallarının, yasalarının, ilkelerinin toplamı ”²⁹ şeklinde bir tanımlamada bulunurlar. Bu tanıma göre, her hangi bir şeyi yapmak veya yapmamakla ilgili kurallar ve her hangi bir konuda yanlış ya da doğru davranmaya iten sebepler, ahlakın ilgilendiği konulardandır. Çevre ahlakı, bozulan insan-doğal çevre ilişkilerini yeniden kurmayı hedefler.

Çevre ahlakı konusunda geleneksel ahlak anlayışından kaynaklanan bir takım sorunlar vardır. Çünkü, bu ahlak anlayışlarında insan, merkezde tutulur, çevre dikkate alınmaz ve insan dışındaki varlıklar ahlakî bir nesne olarak görülmez. Önceleri fazla önemsenmeyen çevre ahlakı, çevre ahlakının gelişmesiyle insan dışındaki varlıkların da ahlakî bir nesne biçiminde algılanmasına ve ahlak felsefesinin alt bir bilim dalı haline gelmesine yol açmıştır. İnsan-doğal çevre ilişkilerinin doğal çevre aleyhine ivme kazanması ve insanın, aşırı isteklerle doğal çevreyi kullanması nedeniyle, bugün çevre artık tepki veriyor. Bu tepki, doğal olarak insanlığı çevre konusunda duyarlılığa sevk etmiş ve bu duyarlılık, çevre ahlakının doğuşuna zemin hazırlamıştır.³⁰

Çevreye ait diğer bir konu da, “çevre hakkı”dır. “ Ekolojik hareket, barış hareketi gibi yeni toplumsal hareketlerde dile getirilen çelişkiler, çevre hakkı ve barış hakkı gibi hakları ortaya çıkarmıştır. 1960’ların sonlarından başlayarak, doğal kaynakların israf edilmesine, çevrenin kirletilmesine ve tahrip edilmesine karşı çıkan ekolojik hareketle eş zamanlı olarak, uluslar arası alanda çevre hakkından söz edilmeye başlanmıştır.”³¹

Çevre hakkı konusu, sağlıklı, dengeli ve bozulmamış bir yaşam çevresinde insan yaşamının sürdürülebilmesinden ibarettir. Çevre hakkının temelinde de haklı bir istem mevcuttur. Çevresel bozulmanın arttığı son yıllarda önem kazanan bu istem, çevre hakkının tanınmasını ve güvence altına alınmasını ifade eder.³² Zira çevre hakkı; bölgesel, ulusal ve evrensel anlamda insanların yaşam ortamlarının korunmasını ifade eder ve insanlığı felakete götüren çevre sorunlarının giderilmesini güvence altına alan bir hak niteliği taşır. Çevre hakkı, Birleşmiş Milletler Örgütü’nün, 5-16 Haziran 1972 tarihleri arasında Stockholm’de gerçekleştirdiği İnsan ve Çevre Konferansı’nda kabul edilmiştir.

²⁹ Akarsu, s. 18.

³⁰ Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temelleri*, TDV Yay., İkinci Baskı, Ank. 1996, s. 2.

³¹ Yasemin Özdek, *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*, TODAİE Yay., Ank. 1993, s. 1.

³² Özdek, s. 85.

“Çevre hukuku”, çevre unsurlarına insan eliyle yapılan tahribatın, ya tazmin edilmesine ya da kirletilmesinden önceki ödevlerin düzenlenmesine yönelik bir hukuktur. Birçok araştırmacı bu konuda, “*Bu hukuk dalı, çevrenin korunmasına ve iyileştirilmesine yönelik bir hukuktur. Bu hukuk, tekniğin ve endüstriyel medeniyetin yol açtığı biyolojik-psişik zararları engellemeli, insanın doğal çevresine ilişkin sosyal ve estetik beklentilerini güvence altına almalı ve ekolojik sistemi korumalıdır.*”³³ şeklinde görüş belirtir.

Çevre uzmanları, insanın çevre üzerinde yaptığı tahripkâr etkileri, “çevre suçları” kapsamında incelerler. Bu bağlamda suyun, toprağın ve havanın kirletilerek doğal dengenin bozulması, çevreye karşı işlenen suçların başında yer alır. Bu suçların, insana ve çevreye yönelik iki olumsuz boyutu vardır. İnsan, bu olumsuzluklarda hem etkilenen hem de etkileyen durumdadır. Buna mukabil çevre ise, sadece etkilenen konumundadır. Dolayısıyla çevreye karşı işlenen suçların, insana ait boyutu bazen yaptırım bazen de tazminat uygulanarak telafi edilmeye çalışılır. Çevre kirlenmesinin çevreye yönelik boyutunun giderilmesi için, ekolojik dengenin oluşumunu sağlayan doğal çevre konusunda insanların eğitilmesi ve konunun devamlı işlenmesi gerekmektedir.³⁴

Çevreyle alakalı konulardan bir diğeri de, “çevre politikası”dır. Kimi ekologlar, son yıllarda gündeme gelen çevre politikasıyla ilgili şöyle derler: “*Yetmişli yıllar, çevre sorunlarının dünyada ve ülkemizde, önceki yıllara nazaran hissedilir boyutlara ulaştığı yıllar olmuştur. Bu paralelde çevre politikasında, Stockholm’deki İnsan ve Çevre Konferansı ile batılı toplumların çevresel etkinlikleri sonucu mesafe kaydedilmiştir. Onlar, çevre politikalarında gösterdikleri tutarlılığı, politika oluşturmada gösteremediklerini belirtirler.*”³⁵ Çevrenin varlığı insanlar tarafından dikkate alınmalı ve buradan hareketle çevre politikaları üretilmelidir. Bu bağlamda sanayileşmenin, kentleşmenin ve küreselleşmenin getirdiği insan ve doğal çevre anlayışları sorgulanmalı, çevreyi koruma ve geliştirmeye dayalı politikalar belirlenmelidir diye düşünüyoruz.

“Çevre koruma” da, çevreye ilişkin konulardan birisidir. Bir takım çevrebilim uzmanları, doğal çevreyi koruma diye de bilinen çevre korumayı “*insan, hayvan ve bitkilerin biyolojik yaşam esaslarının muhafaza edilmesi, varlıkları dengeli bir yapı*

³³ Özdek, s. 65.

³⁴ Akıncı, s.144 -192.

³⁵ Görmez, s. 159-160.

içinde güvence altına almak amacı ile doğal çevrenin ve öğelerinin geniş kapsamlı olarak korunması”³⁶ şeklinde tanımlarlar. Çevre koruma fikri, çevrede meydana gelen ve hayatı olumsuz yönde etkileyen kimi sorunların ve kirliliklerin tehdidine koşull olarak gelişmiştir. Çevreyle ilgili eserlerde, çevreyi koruma ve geliştirmenin, sadece çevreyle ilgili kanunlarla gerçekleşeceğini zannetmenin yanlış olduğu; bütünsel bir zihniyet değişiminin, insanın faaliyetine yansıdığı sürece, çevreyi koruma ve geliştirme hareketinin amaçlarına ulaşacağı vurgulanır.³⁷

1.1.2. Kur'an'da Çevre

Genel kabul gören tanıma göre çevre, “*canlı varlıkların, hayati bağlarla bağlı oldukları, etkiledikleri ve etkilendikleri mekan birimlerine, o canlının veya canlılar topluluğunun yaşam ortamı veya çevre denilmesi*”³⁸ şeklinde tanımlanır. Bu tanıma içeren Kur'an'da bir tanım bulunmamaktadır. Bununla birlikte Kur'an'da, bu tanımla ilişkili olan çevresel öğelerin, kuralların yer aldığı bilgiler vardır. Bundan dolayı Kur'an'da çevre, kavramsal olarak değil, konusal olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma kavramsal değil, konusal bir çalışmadır.

1.1.2.1. Kur'an'da Çevrenin Kapsamı

Yeryüzü, insan ve diğer varlıklar için bir yaşam alanıdır. Bu alanda insan barınma, beslenme, yiyecek ve içecek gibi temel ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Bunları karşılarken insan, çevresindeki canlı ve cansız varlıklarla ilişki halindedir. İnsanlar ya da inananlar için bir hidayet kaynağı olan Kur'an, muhatabı olan insanın çevresini teşkil eden bitkiler, hayvanlar, denizler, gökyüzü, güneş, ay ve yıldızlar gibi afâkî/dış nesnelere yer vermesinin yanında enfûsî/ iç olaylara da yer verir. Bu bağlamda, maddî ve manevî çevresel unsurlar şeklinde adlandırılan birçok ekolojik öğeye Kur'an yer vermektedir. Mesela sadece yeryüzü anlamına gelen “*ard*” kelimesi, dört yüz altmış bir³⁹, gök ve gökler anlamına gelen “*semâ*” ve “*semâvât*” kelimeleri, üç yüz on defa⁴⁰

³⁶ Çepel, s. 171.

³⁷ Akıncı, s. 84.

³⁸ Çepel, s. 258; Görmez, s. 10; Öztan, s.1.

³⁹ Abdülbâkî, s. 34-42.

⁴⁰ Bkz. Abdülbâkî, s. 459-465.

geçmektedir. Bunlara, çevremizdeki zamansal ve mekansal unsurları ve diğer ekolojik varlıkları da eklediğimiz zaman, bu sayıların daha da arttığı görülecektir.

Kur'an'da çevre denildiğinde insan başta olmak üzere gökler, yer ve bu ikisi arasındakilere işaret edilir. Çevrenin bu kadar geniş belirlenmesinde âyetlerin etkisi mevcuttur. Kur'an, evren ve içindeki varlıkların, gökyüzü ile oradaki varlıkların ve bilmediğimiz diğer yaratıkların, Allah tarafından yaratıldığını belirtir. Belirtilen hususlarla ilgili âyetlerin bir kaçının meali şöyledir: *“Göklerde ve yerde olanların hepsi Allah’ındır. Bütün işler Allah’a döndürülür.”*⁴¹ *“Gökleri, yeri ve bunların içine yayıp ürettiği canlıları yaratması da O’nun âyetlerindendir. O, dilediği zaman onları, tekrar toplamaya kaimdir.”*⁴²

Kur'an, doğal çevreyi teşkil eden yerin, göklerin ve ikisi arasındaki varlıkların yerli yerinde var edildiği konusunda gayet açıktır. Zira Kur'an'da, yerdeki, göklerdeki ve ikisi arasındaki dikey planda bulunan varlıkların sahipliğinin, Allah'a ait olduğunu, O'nun âlemlerin sahibi olduğunu ve bu varlıkların hakla yaratıldığını belirten âyetler vardır.⁴³ Bu âyetlerde, göklerle yerin eğlence olsun diye yaratılmadığı, her varlığın bir gayesi olduğu ve lüzumsuz hiçbir şeyin bulunmadığı, yani hikmet ve adalet içinde mevcut olduğu belirtilir.⁴⁴

Kur'an'daki çevre tasavvurunun bir diğer yönü de *“O, doğunun, batının ve ikisi arasında bulunanların Rabb'idir.”*⁴⁵ âyetinde belirtilen coğrafi yönlerin ve bunlar arasında yatay planda bulunan varlıkların Rabb'inin, Allah olduğunun belirtilmesidir. Burada insana, doğu ve batı gibi yönler belirtilir, doğu ile batı arasında bulunan varlıklar hatırlatılır. Bu âyet, geniş bir çevre sahasında bulunan varlıkların sahipsiz olmadıklarına, bunları yaratarak varlığa getiren ve yok ederek öldürenin Allah olduğuna temas eder. Ayrıca âyette geçen *“meşrik”* sözcüğü, güneş, ay ve yıldızların doğuşlarını; *“mağrip”* sözcüğü ise aynı varlıkların batışlarını ifade eder.⁴⁶ Doğuş ve batış ya da varlığa geliş ve yok oluş, Allah'ın çevreye yerleştirdiği bir yasa olarak tasvir edilir.

⁴¹ Âl-i İmran, 3/ 109.

⁴² Şûrâ, 42/ 29.

⁴³ Bkz. Mâide, 5/17; Hicr, 15/ 85-86; Enbiyâ, 21/ 16; Rûm, 30/ 8; Duhân, 44/ 38; Ahkâf, 46/ 3.

⁴⁴ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, Çev. Bekir Karlığa; Hakkı Şengüler; Emin Saraç, Hikmet Yay., İst. 1979, XIII/ 251.

⁴⁵ Şuarâ, 26/ 28.

⁴⁶ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, XII/ 34.

Kur'an'a göre ekoloji açısından önemli hususlardan biri de, doğal âfetler ve bunlara bağlı olarak meydana gelen kıtlık ve çoraklaşma gibi çeşitli olumsuzluklardır. Kur'an, bunlardan bir kısmının, insanların yaptıkları yüzünden başlarına geldiğini ve diğer bir kısmının ise, kimi kavimlerin uyarılması için olduğunu bildirir. Mesela, “*İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu...*”⁴⁷ âyeti, insanlar tarafından doğal çevre içindeki ekolojik dengenin bozulmasına dikkat çekmektedir. Bu bozulmalar, maddî çevresel öğelerin, kimyasal ve fiziksel özelliklerini yitirmesinden dolayı çevreciler tarafından önemsenmektedir.

İnsan, evrendeki varlıklar arasında en etkin olanıdır ve varlıklar skalasında birinci sırada yer alır. Ekoloji, en çok insanın yaptıklarından etkilenir. Bundan ötürü Kur'an, bu varlığı odak kabul eder ve ağırlıklı olarak ondan bahseder. Yapılan tespitlere göre, Kur'an, otuz yedi defa “*beşer*”, on sekiz defa “*ins*”, altmış beş defa “*insan*”, beş defa “*ünâs*”, bir defa “*enâsî*” ve iki yüz kırk bir defa da “*nâs*” olmak üzere üç yüz altmış yedi kez bu varlıktan bahseder.⁴⁸

Kur'an'da çevresel olaylar içerisinde değerlendirilen rüzgar ve yağmur sözcüklerinin karşılığı olan kelimeler de kullanılır. Bunlardan Kur'an'da rüzgar anlamına gelen “*rîh*” ve “*riyâh*” kelimeleri yirmi sekiz, yağmur/yağdırmak anlamındaki “*matar*” ve “*emtara*” ise on beş defa⁴⁹ geçer.

Kur'an'da gökyüzü, güneş, ay, yıldız, bulut gibi varlıklar hakkında da âyetler vardır. Gökyüzü anlamına gelen “*semâ*” ve çoğulu “*semâvât*” yaklaşık olarak üç yüz on, güneş anlamına gelen “*şems*” otuz iki,⁵⁰ ay anlamına gelen “*kamer*” yirmi yedi, yıldız anlamına gelen “*necm*” ve “*nücûm*” ise on iki,⁵¹ bulut anlamına gelen “*sehâb*” dokuz ve “*ğamâm*” dört defa⁵² geçer.

Kur'an'da yer alan ve çevre kavramı içerisinde değerlendirilen daha pek çok ekolojik öge bulunmaktadır. Kur'an, elbetteki bu varlıkları zikrederken muhatabı olan insanın da dikkatini çevresel öğelere çekmektedir. Mesela, sûrelerin isimlendirilmesinde bunu görebiliriz.

⁴⁷ Rûm, 30/ 41.

⁴⁸ Bkz. Abdülbâkî, s. 154, 119-120, 895- 889.

⁴⁹ Rüzgar ve Yağmurla ilgili kelimeler için bkz. Abdülbâkî, s. 414, 842.

⁵⁰ Gökyüzü ve Güneşle ilgili kelimeler için bkz. Abdülbâkî, s. 459-465, 491-492.

⁵¹ Ay ve yıldızla ilgili kelimeler için bkz. Abdülbâkî, s. 702, 861.

⁵² Bulutla ilgili kelimeler için bkz. Abdülbâkî, s. 439, 641.

1.1.2.2. Sûrelerin İsimlendirilmesinde Çevresel öğeler

Kur'an, her biri diğerinden ayrılmış yüz on dört sûreden oluşur. Allah'ın sözünü içerdiği ve yüksek bir mevki işgal ettiğinden Kur'an'ın her bölümüne sûre denilmiştir. Sûreler isimlerini, ihtiva ettikleri garip bir kelimedenden, ifade ettikleri manadan, kıssaları anlatılan peygamberden veya adı geçen kavimlerden alır.⁵³

Kimi sûre adları, çevresel varlıkları ifade eden isimlerden oluşmaktadır. Bunlardan bir kısmı, akıllı ve canlı bir varlık olan insan ve onun kimi nitelikleriyle, diğer bir kısmı ise, doğal çevre içindeki canlı ve cansız varlıklardan olan hayvanlar, bitkiler ve diğer unsurlardan seçilmiştir.⁵⁴ Örneğin Kur'an'ın ikinci sûresine “*Bakara*” adı verilmiştir ve bu kelime, sûrenin 67-71. âyetlerinde bir münasebetle anılır. Bakara çevresel öğelerden biri olan ve insanlara çok faydası olan hayvanlardan manda dahil sığır cinsine verilen bir isimdir. Bu hayvana, bakara denilmesi ise toprağı sürüp yaymasından dolayıdır.⁵⁵ Kur'an'da çevresel unsurlardan birini oluşturan ve sözlükte bal arısı anlamına gelen “*nahl*” kelimesi, Kur'an'ın on altıncı sûresine ad olarak verilmiştir. Allah ona, çiçeklerden topladığı nektardan, bal yapma içgüdüğü vermiştir.⁵⁶

Karınca da, çevresel varlıklardan biridir. Bu küçük canlının adı olan “*neml*”, sûrenin on sekizinci âyetinde geçen, Süleyman peygamberin, bu küçük canlıların aralarında geçen konuşmayı duyduğu ve bundan ötürü Allah'a hamd ettiği için, Kur'an'ın yirmi yedinci sûresine isim olmuştur.⁵⁷ Örümcek anlamına gelen “*ankebût*” kelimesi, sûrenin kırk birinci âyetinde geçer ve Allah'tan başkasını dost edinenler ile dünyayı ele geçirmeye çalışanların kurdukları düzenler, örümcek ağına benzetildiğinden yirmi dokuzuncu sûrenin adı olmuştur.⁵⁸ En büyük hayvanlardan biri olan ve sûrenin birinci âyetinde geçen “*fil*” kelimesi, Peygamber Efendimizden önce meydana gelen fil vakasında savaş hayvanı olarak kullanıldığından yüz beşinci sûreye isim olmuştur.⁵⁹

Sûrelerin isimlendirilmesinde ikinci grubu, çevremizde bulunan cansız varlıklardan seçilen adlar oluşturur. Sözlükte, ziyade anlamına gelen, savaşız elde edilen ganimetlere verilen “*nefl*” kelimesinin çoğulu olan “*enfal*”, Kur'an'ın sekizinci

⁵³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, TDV Yay., Beşinci Baskı, Ank. 1985, s. 55,57,60.

⁵⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 60.

⁵⁵ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İst. 1979, I/ 381.

⁵⁶ Yazır, III/ 3082; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, Çev. Cahit Koytak; Ahmet Ertürk, İşaret Yay., Beşinci Baskı, I/ 526.

⁵⁷ Muhammed Ali Es-Sâbûnî, *Safvetü't -Tefâsîr*, Dersaadet, İst. trs., II/ 400; Yazır, VI/ 3652.

⁵⁸ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neş., İst. 1989, VI/ 495.

⁵⁹ Yazır, IX/ 6097; Esed, III/ 1307.

sûresine ad olmuştur. Savaşta elde edilen maddi ganimetlere “nefl” denilmesi, uhrevi sevaba ek olarak kazanılan mallar olması sebebiyledir.⁶⁰

Dünyada insan için pek çok meta var edilmiştir. Bu metallerden bazıları ise, süs ve ziynet eşyalarıdır. Altın ve mücevherleri ifadeden ve sûrenin beşinci âyetinde geçen “*zuhurf*” kelimesi, kırk üçüncü sûreye isim olmuştur.⁶¹ Bir diğer çevresel unsur da, kum tepeleridir. Rüzgarların oluşturduğu kum tepelikleri anlamına gelen, böylesi bir yerde yaşayan Âd kavminin kıssası anlatılan ve sûrenin yirmi birinci âyetinde geçen “*ahkaf*” kelimesi, kırk altıncı sûreye isim olmuştur.⁶² Bir diğer çevresel fenomen olan, rüzgarlara değinen, toz ve kum kaldırma özelliği olan ve sûrenin birinci âyetinde geçen “*Zâriyât*” kelimesi elli birinci sûreye ad olmuştur.⁶³ Mûsâ peygamberin, Allah ile konuşmasına tanıklık eden, bereketliliğiyle ünlü çevresel bir görüntü olan, sûrenin birinci âyetinde geçen “*tûr*” kelimesi, elli ikinci sûreye isim olmuştur.⁶⁴

Gökyüzündeki çevresel unsurlardan biri olan, surenin birinci âyetinde geçen ve yıldız veya bitki anlamına gelen “*necm*” kelimesi, elli üçüncü sûreye ad olmuştur.⁶⁵ Gökyüzündeki çevresel unsurlardan bir diğerini oluşturan, surenin birinci âyetinde geçen ve ay anlamına gelen “*kamer*” sözcüğü, elli dördüncü sûreye ad olmuştur.⁶⁶ Burç kelimesinin çoğulu olan, burçlar anlamına gelen ve sûrenin birinci âyetinde geçen “*burûc*” kelimesi, seksen beşinci sûreye isim olarak verilmiştir.⁶⁷ Geceleyin ortaya çıkan ilk yıldız anlamına gelen ve sûrenin birinci âyetinde geçen “*târik*” kelimesi, seksen altıncı sûrenin adı olmuştur.⁶⁸ Gökyüzü cisimlerinden olan güneşe, kimi gök cisimlerine yeminle başlayan ve surenin birinci âyetinde geçen “*şems*” kelimesi, doksan birinci sûrenin adı olmuştur.⁶⁹

Cansız çevresel varlıklardan biri olan, insanlara çok faydaları olduğu anlatılan, surenin yirmi beşinci âyetinde geçen ve demir anlamına gelen “*hadîd*” kelimesi, elli

⁶⁰ Ebu'l Âlâ Mevdudî, *Tefhîmü'l Kur'an*, Çev. Muhammed Han Kayani; Yusuf Karaca, Nazife Şişman ve Diğerleri, İnsan Yay., Beşinci Baskı, İst. 1991 II/ 137; Sabûnî, I/492.

⁶¹ Esed, III/ 970; Yazır, VI/ 4184.

⁶² Mevdudî, V/ 335; Yazır, VI/ 4333.

⁶³ Ateş, IX/ 51

⁶⁴ Yazır, VII/ 4548.

⁶⁵ Esed, III/ 1079; Sâbûnî, III/ 271.

⁶⁶ Mevdudî, VI/ 43.

⁶⁷ Yazır, VIII/ 5688.

⁶⁸ Ateş, X/ 409.

⁶⁹ Mevdudî, VII/ 131.

dokuzuncu sûrenin ismi olmuştur.⁷⁰ En kutsal çevresel mekânlardan biri olan, Mekke şehrine yeminle başlayan ve sûrenin bir ve ikinci âyetlerinde iki defa geçen “*beled*” kelimesi, doksanıncı sûreye ad olmuştur.⁷¹ İncir anlamına gelen ve sûrenin birinci âyetinde geçen “*tîn*” kelimesi, doksan beşinci sûreye ad olarak verilmiştir.⁷²

1.2. KUR’AN’DA VARLIKLARIN TASVİRİ

Varlık sözcüğü, “*Var olan şey; var olduğu söylenen şey; var olanın varoluşu olarak veya bütün var olanları içine alan en genel kavram*”⁷³ olarak ifade edilir. Kur’an, muhatabı olan insanın etrafındaki çevresel objeleri de konu edinmiştir. Zira insan, tek başına olan bir varlık değildir. İnsanın etrafında çeşitli varlıklar vardır. Kur’an, insanın yaratıldığı doğal çevre içinde canlı ve cansız çeşitli varlıklara yer verir. Bu anlamda ilk incelenecek varlıklar, cansız varlıklardır.

1.2.1.Cansız Varlıklar

İçinde yaşadığımız doğal çevre canlı ve cansız varlıklardan oluşmaktadır. Cansız forma dâhil olan varlıklar üreyemeyen, solunum yapmayan, beslenmeye ihtiyacı olmayan varlıklardır. Evren, yeryüzü, dağlar, denizler, göller vs. eko sistem içerisinde sürekli bir dönüşüm içerisinde olmasına rağmen canlı sayılmazlar. Genel anlamda doğan, gelişen, büyüyen ve ölen varlıklar canlı varlıklardır. İnsanlar, hayvanlar ve bitkiler canlı varlıklardır.

Canlı varlıklarla cansız varlıklar arasında bir bağ vardır. Bu bağ tek taraflıdır. Canlı varlıkların doğal çevre içindeki gelişmeleri, hayatlarını devam ettirmeleri cansız varlıklara bağlıdır. Fakat cansız varlıklar canlı varlıklar olmadan da varlıklarını sürdürebilirler.⁷⁴ Bundan dolayı cansız varlıkların bilinmesi önem teşkil etmektedir. İlk incelenecek cansız varlık evrendir.

Astro-fizik âlimleri, tabiat kanunlarından ve bu kanunların neticelerinden elde ettikleri yeni birtakım bilgilerle, evrenin yaradılışı konusunda kendi kanaat ve görüşlerini

⁷⁰ Yazır, VII, 4728.

⁷¹ Ateş, X/ 477.

⁷² Sâbûnî, III/ 565.

⁷³ Akarsu, s.189.

⁷⁴ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, Beşinci Baskı, İst. 1992, s. 151-153.

açıklamışlar ve bazı ilmî nazariyeleri ve teorileri ortaya koymuşlardır. Bunlar arasında Descartes, Kant, Buffon, Laplace, Faye, Bello, George Gamow, Sir James Jeans, Fred Hoyle ve Velyaminov'un nazariye ve hipotezleri, en fazla dikkati çeken hipotezler olmuş ve üzerinde önemle durulmuştur. Fakat bu hipotezlerden bazısı, daha doğmadan ölmüş, bazısı ise canlılığını günümüze kadar koruyabilmiştir.

Bu nazariye ve hipotezler, bir bakıma içtimâî hayat felsefesinin veya sosyal ve ekonomik düzenin ilmî sahadaki tezahürleri olduğundan, zaman zaman dinî ve ideolojik sistemlerin müdafaasında da kullanılmış ve belki de bu nazariyelerin hayatiyetini koruyabilmesi, büyük ölçüde bu kullanmaya bağlı kalmıştır. Meselâ: Laplace, G. Gamow, ve J. Jeans'ın nazariyeleri, inananlar tarafından Allah'ın varlığına ve yaratıcılığına delil olarak kullanılırken; Buffon, Hoyle ve Velyaminov'un nazariyeleri ise, materyalistler ve inkarcılar tarafından Allah diye bir yaratıcının bulunmadığına delil olarak kullanılmıştır.⁷⁵

Kur'an-ı Kerim'de evrenin yaratılışı konusuna temas edilmiş ve bu konu ile ilgili âyetlerde her çağın anlayışına hitap edecek şekilde bir üslûp kullanılmıştır. Bu nedenle asırlardan beri tilâvet olunan bu âyetlerin mahiyetlerinin anlaşılması, kısmen de olsa, zamanımızdaki bazı ilmî keşiflerin ve icatların yardımıyla mümkün olabilmektedir. Bu konudaki bazı hipotezler, evrenin yaradılışı ile ilgili âyetlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Bu hipotezler içerisinde Kur'an'a en yakın olan Gamow'un hipotezleridir. Gamow, "Kâinat ve Yaratılış" adlı kitabında konuyla ilgili şu bilgileri verir: "Mekânda önce gazlardan müteşekkil çok büyük bulutlar vardı. Bu bulutlar sabit olmadıkları için dönmeye devam ettiler ve cazibe kuvvetinin etkisiyle parçalandılar. Her parça da yine cazibenin etkisiyle yoğunlaşarak sıkışmaya başladı. Böylece sıkışan ve dönen cisimler küreye yakın şekiller aldılar. Söz konusu yoğunlaşmanın artmasıyla kütlelerin içerisindeki sıcaklık da artarak, merkezdeki hidrojen helyuma dönüştü ve ısı yaymaya başladı. İşte bu bölünen ve parçalanan gaz kütleleri galaksileri, yıldızları ve güneş sistemini meydana getirmiş oldu."⁷⁶

Kur'an'da ise, evrenin yaratılışı şöyle tasvir edilmektedir: "*Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, 'İsteyerek veya istemeyerek gelin' dedi. İkisi*

⁷⁵ Kırca, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, Marifet Yay., İst. 1997, s. 132.

⁷⁶ Kırca, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, s. 133.

de, ‘İsteyerek geldik’ dediler.”⁷⁷ “Kâfirler, görmezler mi ki, gökler ve yer birbirine bitişik idiler, onları biz ayırdık.....”⁷⁸ İlk âyetle “*duhân*” tabiri yer almaktadır. Bu kelime duman anlamındadır. Evrenin ilk oluşum devresinde, Kur’an’ın ifade ettiği duman ile çağdaş bilimin ortaya koyduğu, evreni başlangıçta teşkil eden nebülöz (bulutsu madde) aynı şey gibidir.⁷⁹ Bir sonraki âyetle de evrenin yaratılışının başlangıçta bir parçalanma ile başladığı ifade edilerek iki kelimeye dikkat çekilmektedir. Bunlardan biri “*ratk*” diğeri ise “*fatk*”dır. “*Ratk*” bitişik demektir.⁸⁰ “*Fatk*” ise bitişik olanı ayırma anlamındadır.⁸¹ Kur’an’a göre evren, “*duhân*” (duman) gibi bir maddeden yaratılmıştır. Bu madde önce yarılmış daha sonra da birbirinden ayrılmıştır. Çok ince ve küçük parçalardan oluşan söz konusu madde sabit olmayıp döndüğü için, câzibe kuvvetinin etkisiyle parçalanmış ve dönen yeni küreler meydana gelmiştir. Bu dönen ve ateşe benzeyen küreler de tekrar parçalanarak yeni birtakım yıldızları ve güneş sistemini oluşturmuşlardır.⁸²

Kur’an, evrenin yaratılışından sonra cansız varlıklardan olan göklerden ve yeryüzünden bahseder. Ayrıca Kur’an, göklerin ve yeryüzünün birtakım merhalelerden geçerek yaratıldığını ifade etmektedir.⁸³ Çağımızda geçerliliğini koruyan teorilere göre gökler ve yer “*sedîm*” denilen gaz-toz karışımı bir maddeden yaratılmış ve ilk maddenin meydana gelişinden şu ana kadar yaklaşık beş milyar yıllık bir zaman geçmiştir. Yine bu teoriye göre dünyada insan nesli takriben bundan ikiyüz- üçyüz bin yıl önce ortaya çıkmıştır. Bu da gösteriyor ki, göklerin ve yeryüzünün meydana gelişi ile insanın yaratılışı arasında uzun devirler geçmiş ve yeryüzü bir takım jeolojik dönemlerden geçtikten sonra ancak bugünkü halini alabilmiştir.⁸⁴ Kur’an’ın beş ayrı âyetinde yerin ve göklerin oluşumunun altı devrede tamamlandığı ifade edilirken⁸⁵ Fussilet sûresinin 9-12. âyetlerinde farklı bir tablo ortaya konmaktadır: “*De ki: ‘Siz mi yeri iki günde (iki devrede) yaratana inkâr ediyor ve O’na ortaklar koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir.’ O, dört gün içinde (dört devrede), yeryüzünde yükselen sabit dağlar yarattı, orada*

⁷⁷ Fussilet, 41/11.

⁷⁸ Enbiyâ, 21/30.

⁷⁹ Mourice Bucaille, *Müşpet İlim Yönünden Tevrat, İncil ve Kur’an*, Çev. M. Ali Sönmez, DİB Yay., İst. 1991, s. 220.

⁸⁰ Rağıb Ebu’l-Kasım Hüseyin bin Muhammed İsfahânî, *el Müfredât fi Garibi’l Kur’an*, tah. Muhammed Seyyid Keylani, Darul Marife, Beyrut trs., s.187.

⁸¹ İsfahânî, s. 371.

⁸² Kırca, *Kur’ân-ı Kerim ve Modern İlimler*, Marifet Yay., İst. 1981, s.131-132.

⁸³ Â’râf, 7/54; Fussilet, 41/11.

⁸⁴ Kırca, *Kur’ân-ı Kerim ve Modern İlimler*, s. 133.

⁸⁵ Â’râf, 7/54; Yûnus, 10/3; Hûd, 11/7; Furkân, 25/59; Hadîd, 57/4.

bolluk ve bereket meydana getirdi ve orada rızık arayanların ihtiyaçlarına uygun olarak rızıklar takdir etti. Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, ‘İsteyerek veya istemeyerek gelin’ dedi. İkisi de, ‘İsteyerek geldik’ dediler. Böylece onları, iki günde (iki devrede) yedi gök olarak yarattı ve her göğe kendi işini bildirdi....” ⁸⁶

Bu âyetlerde ilk bakışta yerin iki günde, “*evkât*” ın yani rızıkların (bitkilerin) dört günde, göklerin de iki günde olmak üzere yaratılışın sekiz günde tamamlandığı manası anlaşılmaktadır. Ancak “*evkât*” için öngörülen dört gün ifadesinin yeryüzünün yaratılış süresini de kapsadığı düşünülürse o zaman söz konusu âyetlerle, altı gün tâbirinin geçtiği âyetler arasındaki müşkilât ortadan kaldırılmış ve yine rakam altı devre olarak ifade edilmiş olur. Buna göre yeryüzü dört, gökler de iki devrede yaratılmıştır.⁸⁷

Kur’an’da, cansız forma dâhil olan gökyüzüne, gökyüzündeki varlıklara belli açılardan değinilir. Kutsal kitabımızda gökyüzü anlamına gelen “*semâ*” kelimesi yüz yirmi, gökler anlamına gelen “*semavat*” kelimesi ise yüz doksan defa kullanılmaktadır.⁸⁸ Gökyüzünde güneş, ay, yıldızlar ve yerle gök arasında bulunan hava ve atmosfer tabakaları gibi cansız varlıklar yaratılmıştır.

Göklerin yaratılmasıyla ilgili bir âyette, “*Çünkü, Allah, gökleri ve yeri, hak ve hikmete uygun olarak, herkese kazandığının karşılığı verilsin diye yaratmıştır*”⁸⁹ deniliyor. Tefsirlerde, “Gökyüzünün ve gökle yer arasındaki varlıkların, bir gerçeğe işaret etsin diye yaratıldığı, bu gerçeğin de, evrendeki her şeyin, belli bir plân ve programa göre sınırlı bir amacı gerçekleştirmek üzere var edildiği”⁹⁰ belirtiliyor. Gökyüzüyle ilgili hususlardan biri, onun Allah tarafından “*binâ*” edildiğinin belirtilmesidir. İlgili bir âyette, “*Göğü de kubbemsi bir yapı gibi bina eden Allah’tır.*”⁹¹ denilmesi, müfessirler tarafından, “göğün kubbemsi bir yapı hâlinde yaratıldığı, semâ sözcüğünün birden çok gökler anlamına geldiği,⁹² canlı yaşamında göğün önemli bir payı olduğu, ondaki varlıkların ziya, ısı, ışık verdiği, barındırdığı varlıkların çekici, insicamlı ve dünyayla münasebetli olduğu, yeryüzündeki hayatın varlığına elverişli olduğu, orada hayatın

⁸⁶ Fussilet, 41/ 9-12.

⁸⁷ Celal Yeniçeri, *Uzay Âyetlerinin Tefsiri İslam Açısından Kainat ve İmkanları*, Erkam Yay., İst. 1995, s. 85.

⁸⁸ Abdülbâkî, s. 459-465.

⁸⁹ Câsiye, 45/22.

⁹⁰ Esed, I/ 391.

⁹¹ Mü’min, 40/64.

⁹² Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Matbaatü'l-Behiyye, Mısır trs., II/105.

devamına yardımcı olacak yüksek tavan olduğu, istikrar yeri olan yer üzerinde göğün geniş bir çadır gibi yaratıldığı⁹³ şeklinde açıklanıyor. Gökyüzünün kubbemsi bir bina şeklinde var edilmesi, tefsirlerde de değinildiği gibi, insan dahil ekolojideki varlıkları koruyucu bir özelliğe vurgu yapılması sebebiyledir. Bu, çevre ile gökyüzü arasındaki ilişkiyi belirten bir husustur. Kur'an, uzayı oluşturan samanyolu sisteminin ihtiva ettiği güneş, ay, yıldız, gezegen, galaksi, yörünge ve birçok gök cismini ifade etmek üzere gökler anlamına gelen “*semâvât*” ifadesini kullanır. Bu kelime kutsal kitabımızda tam yüz doksan defa geçiyor.⁹⁴

Kur'an'da gökteki cansız varlıklardan olan ve güneş anlamına gelen “*şems*” kelimesi otuz üç defa kullanılır. Samanyolu yıldızlar topluluğu içinde yer alan güneş, orta büyüklükte bir yıldız olup, dünya gezegenine ısı ve ışık verir; ve dünyadaki canlı ve cansızlara pek çok fayda sağlar. Bu açıdan güneş, ekoloji ve çevre için yararlı bir göksel varlıktır. Ekolojideki canlıların yaşamlarını devam ettirmeleri ve her tür popülasyon⁹⁵ için gerekli besinlerin oluşumu güneş enerjisine bağlıdır. Rüzgar, yağmur, yağış çeşitleri ve akarsular güneş enerjisi sayesinde oluşur. Dünya gezegeninin eksenindeki eğiklikten dolayı, gezegenin her tarafı aynı oranda ısınmaz ve bundan ötürü atmosferlerde hava akımları oluşur ki bunlara rüzgar denilir. Güneş ışınları, yeryüzündeki suları buharlaştırır ve bu su tanecikleri, yükselerek bulut hâline gelirler; rüzgar, bulutları birleştirir ve ondan yağmur, kar taneleri yer yüzüne iner ve böylece iklim olayları güneşin etkisiyle oluşur. Şüphesiz güneş, diğer gezegen, uydu ve yıldızlarda olduğu gibi ekoloji için olmazsa olmaz bir varlıktır.⁹⁶ Ayrıca güneş, gök cisimleri arasında bir kandil gibi parlamakta olup, Kur'an'da buna “*sirâc*” kelimesiyle temas edilir. İlgili âyette, “*Onların arasına hilâli, yansıyan bir ı ışık olarak yerleştirmiş, güneşi de ı ışık saçan bir lamba yapmıştır.*”⁹⁷ deniliyor. Bu âyetle ilgili olarak kimi tefsirlerde “ Güneşin, gecenin karanlığını giderdiği, güneşin ışı ışığı sayesinde dünyada yaşayanların varlık ve ufukları görebildikleri, görmeye muhtaç oldukları nesnel ve varlıkları onun ışı ışığıyla gördükleri, ayrıca güneşin, yeryüzünün gölgesini giderdiği için sirâc olduğu ve bu niteliğin, ışı ışıklı bir cismi ifade ettiği; ışı ışığın nurdan daha kuvvetli

⁹³ Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf An Hakâiki't-Tenzîl*, İkinci Baskı, Beyrut 1976, I/ 233.

⁹⁴ Abdalbâkî, s. 462-465.

⁹⁵ “ Belli zaman diliminde, belirli bir eko sistemde, aynı cinsten canlılara ekoloji deyimiyle, popülasyon denilir.” Daha geniş bilgi için bkz. Çepel, 178.

⁹⁶ Kışlalıoğlu; Berkes, s. 71.

⁹⁷ İsrâ, 71/16.

olduğu, bundan ötürü kuvvetli olanın güneşe ve zayıf olanın da aya verildiği” gibi açıklamalar yapılmaktadır.⁹⁸

Kur’an’da yer alan ve uzay cisimleri arasında dünya gezegeninin de uydusu olan bir diğer cansız varlık ise ay’dır. Ay, Kur’an’da “*kamer*” sözcüğü ile ifade edilir ve bu kelime yirmi yedi defa kullanılır.⁹⁹ Ay, dünyanın etrafında döner ve bu cisme dünyanın uydusu denilir. Zira gezegenlerin etrafında dönen küçük gök cisimleri uydu olarak isimlendirilir. Ayın dünyadan görünümü farklı farklıdır ve bunlar hilâl, dolunay, ilk ve son dördün olarak adlandırılır. Ay, dünya gezegeninden 1/4 oranında küçüktür ve dünya, ayın tam dört katı büyüklüğündedir. Ay, yıldızlardan daha küçük olduğu halde, dünyaya yakın olduğu için büyük gözükür ve uzayda, dünyamız aydan elli kat fazla yer kaplar.¹⁰⁰

Kur’an, ayın “nûr” kılındığını bildirir ve bununla ilgili olarak “*Görmüyor musun Allah, onların içine hilâli bir ı ışık olarak yerleştirmiştir*”¹⁰¹ denilir. Açıklamalarda “gece karanlığında yeryüzünü ayın aydınlattığı, istifadeye imkân tanıyacak şekilde ayın aydınlık kılındığı, onun sönmüş, soğumuş ve kabuk bağlamış bir gezegen olduğu, güneşten gelen ve nûr adı verilen ışığı yansıttığı”¹⁰² belirtilir.

Kur’an’da cansız formlar arasında yer alan ve uzay cisimlerinden olan yıldızlara da değişik kelimelerle değinilir. Yıldızlar, gökyüzünde bulunan, birçoğu sönmüş uzay cisimleridir. Gece göğe bakıldığında bunların ışığının dünya gezegenine titreşerek ulaştığı görülür.¹⁰³ Necm sözcüğü Kur’ân’da yıldız ve gövdesiz bitki anlamında kullanılır. Bu tür yıldızların insana sağladığı en büyük yarar, eskiden beri yolculukta yön tayininde onlardan yararlanılmasıdır. Dünya gezegeninde yaşayan altı milyara yakın insanın bir kısmı hâlâ bu yöntemi kullanıyor. Aksi takdirde âyetin yararı yok olmuş ve âyet tarihsellik içinde kalmış olur. İnsan yararlansın ya da yararlanmasın, kimi yıldızlar yolculukta yön tayininde kullanılan göksel bir cisimdir. Eğer âyette geçen ifade, çimen anlamına alınırsa bu, otların gürlüğü; yani baharın en iyi zamanında

⁹⁸ Râzî, XXX/140.

⁹⁹ Abdulbâkî, s. 702.

¹⁰⁰ Kışlalıoğlu; Berkes, s. 82-88.

¹⁰¹ İsrâ, 71/16.

¹⁰² Ateş, IV/203.

¹⁰³ Kışlalıoğlu; Berkes, s 93.

otların yükseldiği ve iyice yere yattığı zamanı belirtir. Ekolojideki bitki örtüsü de dâhil tarımsal ürünlerin olgunlaştığı zamana da işaret eder.¹⁰⁴

Kur'an'da, yıldızlarla ilgili kimi hususlara “*burûç*” kelimesiyle değinilir ve ilgili âyette, “*Burçlarla donatılmış göğe yemin olsun ki*”¹⁰⁵ denilir. Burûçla ilgili olarak tefsirlerde güneşin burçların teşkil ettiği yörüngede bulunduğu ve bunun, dünya gezegenine bir çok istifade imkanı sağladığı; yahut ayın durakları olduğu ve bunun, ekoloji ve insan hayatına olumlu etkiler yaptığı ve tüm bunlardan ötürü de burçlara yemin edildiği¹⁰⁶ belirtilmektedir.

Kur'an'da ifade edilen cansız varlıklardan biri de insan hayatı ve diğer canlı varlıklar için yaşam alanı olarak mutlaka gerekli bir unsur olan yeryüzüdür. Başta dağlar, denizler, kıtalar olmak üzere bir çok çevresel fenomen yeryüzünde yer almaktadır. Bu fenomenler olmadan insan veya diğer canlı varlıkların hayatlarını sürdürmeleri imkânsızdır.

Kur'an'da yeryüzü, “*ard*” sözcüğü ile ifade edilir. “*Ard*” kelimesi, kutsal kitabımızda farklı bağlamlarda, değişik konuları anlatmak üzere yaklaşık olarak dört yüz altmış bir defa kullanılmıştır.¹⁰⁷ Yeryüzünün ve göklerin yaratılış safhaları yukarıda ifade edildiği gibi var edildikten sonra, canlı varlıklar için bir çok ekolojik nimet de yaratılmıştır. Ayrıca bu nimetlerin oyun, eğlence ve amaçsız yaratılmadığı Kur'an'da “*lâib*” ve “*batıl*” ifadeleriyle belirtilir. Bir âyette, “*Bir de, şunu bilin ki gökleri, yeryüzünü ve ikisi arasında var olan hiçbir şeyi oyun ve eğlence olarak yaratmadık*”¹⁰⁸ denilir.

Yeryüzünün, insanın ve diğer varlıkların yaşayabileceği biçimde geniş yaratılması da, Kur'an'ın ele aldığı bir diğer husustur. Kur'an, yeryüzünün bir döşek mesabesinde olduğunu “*firâş, feraşnâ ve mehd, mihâd, mâhidûn*” kelimeleriyle ifade eder. İlgili bir âyette, “*O Rab ki, yeryüzünü, sizin için bir zemin ve döşek yaptı*”¹⁰⁹ denilir. Burada, yeryüzünün, iyice yayıldığı ve düzenlendiği belirtiliyor. Yeryüzünün insan ve ekoloji için önemli olan bu özelliği, tefsirlerde, “*Yeryüzü, üzerinde yaşamak zorunda olan canlı organizmaların ihtiyaçlarıyla uyumlu olarak*¹¹⁰ ve yeryüzü, insanlar üzerinde

¹⁰⁴ Yazır, VII/ 4569; Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, XIV/122.

¹⁰⁵ Burûç, 85/1.

¹⁰⁶ Mevdûdî, VII/85; Ateş, X/392.

¹⁰⁷ Abdalbâkî, s. 34-42.

¹⁰⁸ Enbiyâ, 21/16.

¹⁰⁹ Bakara, 2/22.

¹¹⁰ Esed, II/1070.

istikrarlı bir durumda olsunlar diye genişletildi ve düzenlendi”¹¹¹ şeklinde açıklanıyor. Kimileri ise, bu âyeti, “yeryüzünün her zaman ve her yerde insanlık için bir beşik olduğu, toprağın onları bağrına bastığı, verimli gıdaları kendilerine verdiği, yürüme, ekme, biçme, yaşama için hazırlanan yerin, ilk yaratıldığı günden beri, plânlandığı gibi hayata elverişli kılındığı”¹¹² şeklinde açıklar.

Kur’an’da, yeryüzünün yayıldığına “*medde*” sözcüğüyle değinilir ve bu kelime, insan ve ekoloji için gerekli bir özelliğe vurgu yapar. İlgili bir âyette, “*Biz, yeryüzünü yaydık*”¹¹³ denilir. Kimi tefsirlerde bu âyet, “medde ifadesinin çıplak gözle sonu görünmeyecek kadar genişletmek anlamına geldiğini, bundan dolayı yeryüzünün enine ve boyuna yayıldığını, dünya gezegeninin, belli bir genişlikte yaratıldığını, hacminin küçük olması hâlinde istifade etmenin imkansız olacağını, tarımsal ürünlerin yetiştirebileceğini ve hayvanların yaşayabileceği bir genişliğe göre var edildiğini,¹¹⁴ insanların yaşadığı dünya gezegeninde ova, yayla, dağ ve ırmakların yaratılmak suretiyle oranın yayıldığı”¹¹⁵ şeklinde tefsir edilir. Yeryüzünün yayılması ve varlıkların bu satıhta dağılması ekoloji açısından önemlidir. Çünkü nimetlerin bir yerde toplanması, başka yerdekiler için büyük zorluklar oluşturabilir.

Kur’an’da, yeryüzünün insana “*zelûl*” kılındığına da temas edilir ve bu insan için çok önemlidir. Bu husustaki bir âyette, “*O, yeryüzünü, yaşanması kolay bir yer yapmıştır. Öyleyse, O’nun her tarafını dolaşın ve Allah’ın verdiği rızıktan pay almaya çalışın*”¹¹⁶ denilir. Yeryüzünün bu özelliği, onun üzerinde tasarrufta bulunmaya uygun bir şekilde var edildiğini ifade eder.¹¹⁷ Yeryüzünün yürümeye ve imar edilerek geliştirilmeye uygun olması, sert veya yumuşak olması, canlı ve ölümler için yaşanabilir olması bunlara dahil edilebilir. Kur’an’da ayrıca yeryüzünün ölü ve diriler için bir toplanma yeri/kifât kılındığına değinilir. İlgili âyette, “*Biz yeryüzünü, diriler ve ölümler için toplanma yeri yapmadık mı?*”¹¹⁸ denilir. Bu, ekolojik bir özelliktir ve insan için faydalı bir husustur. Yeryüzünün kifât olması, toplanma yeri kılınması, yeryüzünün canlıları dışında, ölümleri de bağrında toplaması, gereksinim duyulan yiyecek ve içecekleri bulundurması gibi

¹¹¹ Râzî, XXVII/227; Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, XIV/72.

¹¹² Ebû Câfer İbn-i Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili’l Kur’an*, Mısır 1954, XVI/ 174; Ebu’l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr, *Muhtasarı Tesîri İbn Kesîr*, Tah: M. Ali es-Sâbûnî, Dersaadet, İst. trs., II/482.

¹¹³ Hicr, 15/19.

¹¹⁴ Râzî, XIX/ 2.

¹¹⁵ Ateş, IV/451.

¹¹⁶ Mülk, 67/15.

¹¹⁷ Ateş, IX/534.

¹¹⁸ Mürselât, 77/ 25-26.

hususları ihtiva eder.¹¹⁹ Ayrıca, bu sözcüğün kucaklamak ve kendine çekmek anlamına gelmesi, çekim gücüyle yeryüzünün üstündekileri kendine doğru çektiğini de gösteren bir işarettir.¹²⁰

Kur'an'da yer alan cansız varlıklardan yeryüzündeki en yüksek yüzey şeklini dağlar/ cibâl oluşturur. Dağlar, dünyanın katmanlarından biri olan litosfer/yer kabuğu katmanı üzerine kurulmuştur. Bunun üstünde gaz katmanı/ atmosfer bulunmaktadır. Dağların altında magma/ piroster, çekirdek/ barisfer ve yanında hidrosfer/su katmanı yer alır. “*Yaratıcı, yer kabuğu katmanını sabit tutması için üzerine büyük ağırlıklar koymuştur*” diyen Nurbaki, sözüne, “*Yapılarında potasyum, silisyum ve birçok yığınak yapılan sıradağlar sayesinde yeryüzünün merkezindeki ateşin disiplin altına alınması sağlanmıştır.*”¹²¹ diye devam eder.

Aynı konuda kimi yazarlar “İlâhî plân gereği, dağların oluşması ve sabitleşip yerlerinde kalmasında insan ve evren için bir çok yarar vardır. Ekvator bölgesinde, dakikada yirmi yedi km. hızla kendi eksenini ve saatte yüz on km. hızla güneşin etrafında baş döndürücü bir süratle dönen dünyanın, dörtte biri dağ olmasaydı bugünkü denge olmazdı. Dağlar olmasaydı arzın çekirdeğindeki sonu gelmez patlama ve hızlı akışlar, yeryüzünde bir saniye oturmamıza fırsat vermez ve her an, deprem içinde olurduk. Şehirler kurmak bir yana, yeryüzü sathında bir çadır bile kuramazdık”¹²² demektedir.

Dağların var edilmesinde insanlar ve diğer canlılar için bir takım yararlar olduğu tahmin edilebilir. Dağlar, yeryüzünü sağlamlaştırma gibi bir özelliğe de sahiptir. Bu konuyla ilgili bir âyette, “*Yerinden oynatılmaz sandığın sağlam dağların, o gün, bulutların gidişi gibi geçip gittiğini görürsün. Bu, her şeyi şaşmaz bir düzene bağlayan Allah'ın işidir.*”¹²³ denilir. Kimi tefsirciler, âyetin, “bu dünyanın, Allah'ın tasarrufuna bağlı geçici bir mahiyet taşıdığına işaret edecek yönde olduğunu,¹²⁴ Allah'ın sağlam sanatının, mevcudattaki her şeyde belirlediğini, varlıklar âleminde lüzumsuz bir şey

¹¹⁹ Mevdûdî, VI/586-587.

¹²⁰ Ateş, X/271.

¹²¹ Haluk Nurbaki, *Kur'an-ı Kerim'den Âyetler ve İlmi Gerçekler*, TDV Yay., İkinci Baskı, Ank. 1987, s. 191.

¹²² M. Kemal Atik, *Kur'an ve Çevre*, EÜ Yay., Kayseri 1992, s.90.

¹²³ Neml, 27/88.

¹²⁴ Esed, II/ 778.

olmadığını ve iyi düşünen birinin, ilâhî sanat eserlerindeki mucizeleri görebileceğini”¹²⁵ söylemektedir.

Dağlar, yeryüzüne dikilmiş birer denge unsurlarıdır. Kur’an, bu konuya da değinir ve ilgili âyette, “ *O, dağları sağlam bir şekilde çaktı*”¹²⁶ denilir. Dağların burada vurgulanan özelliği, “*reseye*” fiilinde belirtilen demir atmak anlamındadır. Tıpkı denizde yüzen geminin limana demir atmasında olduğu gibi, dağlar da, bugünkü bilgilerimize göre yeryüzünde kızgın magma üzerinde yüzen yer kabuğunu tutması için kazık gibi oraya çakılmıştır. Zira denizde giden gemiler de aynı kurallara tâbidirler.¹²⁷

Dağların, insan ve diğer canlılara barınak sağlaması ve çok geniş bitki örtüsüne sahip olması da onlarla ilgili bir diğer özelliktir. İlgili âyette, “*Allah, dağlarda sizin için barınaklar yarattı*”¹²⁸ deniliyor. Âyette geçen “eknân” sözcüğü, kimi tefsirlerde “bir ya da daha çok nesne veya varlığı koruyan nesneler olduğu ve bundan maksadın da, insan ve hayvanların korunabileceği dağlardaki doğal in, mağara ve barınaklar sağladığı veya depreme dayanıklı yerde olduğu”¹²⁹ şeklinde izah edilir.

Sonuç olarak, çevresel öğelerden biri ve ekolojide birçok yararı olan dağlar, dünyanın akciğerini bağrında barındıran, sayısız bitkilere, hayvanlara ev sahipliği yapan, orman zenginliğini devam ettiren, aralarından nehirler ve yollar geçen, kimi insanlara yazlık ev ve dinlenme mekânı sağlayan, takım sporları ve kamp çalışmalarının yapılmasına imkân veren, turizm faaliyetlerine konu olan, insanın yararlandığı daha birçok imkânlar sunan ve Allah tarafından yeri sarsmaması için yaratılan yeryüzü şekillerinden biridir.

Dünyayı, diğer gezegenlerden ayıran en önemli faktörlerden biri de sudur. Çünkü su yaşam ve canlılığın temelidir. Kur’an’da cansız form içerisinde yer alan suya, yağmura, denize ve bunlardaki ekolojik faydalara vurgu yapılır. Bir âyette, “ *Hakkı inkâra şartlanmış olan insanlar, yaşayan her şeyi, sudan yarattığımızı görmüyorlar mı?*”¹³⁰ denilir. Kimi tefsirlerde bu âyet, bilim dünyasının evrensel çapta kabul ettiği bir husus olduğu, hayat için suyun en uygun ve gerekli özelliği taşıdığı, bitkisel-hayvansal

¹²⁵ Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, XI/201.

¹²⁶ Nâziât, 79/32.

¹²⁷ Atik, s. 90.

¹²⁸ Nahl, 16/18.

¹²⁹ Râzî, XX/ 93.

¹³⁰ Enbiyâ, 21/30.

hücrenin temelini oluşturan protoplazmanın büyük ölçüde sudan teşekkül ettiği şeklinde¹³¹ tefsir ediliyor.

Kur'an'da, su ve yağmura önemli sayıda âyetlerle değinilir. Kur'an'da su anlamına gelen “*mâ*” ifadesi, altmış üç, yağmur ve yağmur yağdırmak anlamındaki “*matar* ve *emtara*” ise on beş defa geçmektedir.¹³² Su kelimesinin kullanıldığı kimi âyetlerden sonra, “*fe ehrace bihî mine's-semerâti rızkan leküm*” cümlesi gelir. Bu tür âyetlerden birinin meali, “*O Rabb ki, sizin için yeri bir döşek, göğü bir tavan yaptı. Gökten size su indirdi. O su sebebiyle, türlü meyvelerden ve ekinlerden size bir rızık çıkardı*”¹³³ şeklindedir. Kimi müfessirler, bu âyette, sudaki geliştirici güce dikkat çekildiğini, topraktaki güçlerle sudakilerin birleştirildiğini, ekolojik nimetlerden olan “*semarât*”ın diğer çevresel şartların uygunluğuyla çıkarıldığını, ağaçlar ile tarımsal ve bitkisel ürünlerin oluşturduğu ekolojik rızıkları bu terimin kapsadığını, semarât yaratılmak suretiyle kullara rızık olmasının sağlandığını ve ekolojik menfaatlerin varlıklara ulaştırılmasının temin edildiğini¹³⁴ belirtir.

Yeryüzündeki canlı varlık popülasyonları, gökten inen yağmurla beslenen toprağın çıkardığı ürünlerle gıdalarını temin ederler. Yeryüzünde insanların gıdası olan kimi gıda ve varlıklar, diğer hayvanlar için de rızıktır. Bu açıdan, tabiattaki ekolojik varlıkların çeşitliliğinin korunması, ıssız çöllerin yeşertilmesi bir zorunluluk arz eder. Nitekim İbrahim peygamber, ailesinin kimi bireylerini yerleştiği Mekke’de, oranın insan ve ekolojik bakımlardan geliştirilmesi için dua etmiştir. Bu duanın, ekolojinin geliştirilmesi, nimetlerin çoğaltılmasının istenmesi ve insan nüfusunun artırılmasına yönelik bir dua olduğu herkesin malûmudur. Râzî’ye göre “İbrahim peygamber’in bu duadaki amacı, Allah’tan kimi meyve ve ürünlerin, çorak ve ekinsiz vadiye ulaştırılmasını istemesi veya bunların, ticaretle oralara ulaştırılmasını dilemesidir.”¹³⁵ Bu bağlamda, dinsel görevler ile ekolojik nimetler, onların zengin ve bol çeşitliliği arasında doğru bir ilişki olduğu söylenebilir.

Kur'an'da, cansız varlıklardan olan denizlere de değinilir. Ekolojik dengenin temininde deniz ve okyanusun temini büyüktür. Kimi yazarlar, “yerkürede büyük çapta sıcaklık değişimlerinin oluşmaması için dünyanın kendi ekseninde çok hızlı döndüğünü, fakat,

¹³¹ Esed, II/651.

¹³² “*Mâ*”, “*matar*” ve “*emtara*” ile ilgili kelimeler için bkz. Abdalbâkî, s. 857,842.

¹³³ Bakara, 2/22.

¹³⁴ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, IX/71; Ateş, V/121.

¹³⁵ Râzî, XIX/ 137.

ısı cihazlarında olduğu gibi, gezegeni sabit sıcaklıkta tutmak için bir termostatin gerekli olduğunu, bu maksada en uygun sıvının ise su olduğunu, çünkü berrak bir sıvı olan denizin derin tabakalarının, ancak radyasyonla ısındığını, konveksiyonla soğuduğunu, suyla kaplı yüzeylerin gündüzün ısı aldığını ve geceleyin ısınıp muhafaza edebildiğini”¹³⁶ dile getirirler. Doğal çevredeki su havzaları, ekolojik dengenin temininde, ısının yeterli oranda tutulmasında ve bulutların oluşmasında büyük rol oynarlar.

Kur'an, çevresel öğelerden olan denizlerin insanlığa sağladığı kimi yararlarına temas eder. Denizlerin insana sağladığı ulaşım, ticaret ve taze besin özellikleri çoğu âyette söz konusu edilir. Bu bağlamda Kur'an'da, denize “*bahr*” terimiyle kırk bir, “*yemm*” ile sekiz;¹³⁷ ticaret ve ulaşım için kullanılan her tür deniz taşıtına “*câriye-cevâri*” ile altı, “*sefine*” ile dört ve “*fülk*” ile yirmi üç defa değiniliyor.¹³⁸

Konunun uzmanları, “Gezegendeki sularla kaplı alanların çoğunun tuzlu olmasını ve tuz dengesinin değişmeden aynı kalmasını ilâhî irâdenin akıllara durgunluk verecek derecede planlanmış işlerinden sayarlar. Onlar, ayrıca yağmur damlalarının teşekkülü için gerekli çekirdeklerin, deniz suyundaki tuzlardan yaratıldığını, rüzgarların etkilediği damlaların, binlerce sahili dövdüğünü, bu dalgalar esnasında sıçrayan küçük su damlacıklarının havada buharlaştığını, bunların rüzgarlarla sürüklendiğini, yağışın oluşumu için gerekli zerreciklerin bu sayede gezegende hazır hâle getirildiğini ve dalgaların kayalardan parçaladıkları tuz mineralleriyle denizlerin tuz dengesinin korunduğunu”¹³⁹ ifade ederler.

Denizler, insanın faydası için var edilmiştir. Tabiatın bu bölümünün sağladığı ekolojik fayda, gerçekten çoktur. Çünkü denizler, taşımacılık sektörünün bir bölümünü oluştururlar ve denizlerden, taze balık, inci, mercan ve kimi sporlar için de yararlanılır. Ayrıca insanlar denizlerin dibindeki gaz, maden ve petrol gibi doğal kaynaklardan da yararlanırlar. Bu konuya değinilen bir âyette, “*Allah, içinde taze balık yemeniz ve takacağınız süs eşyası çıkarmanız için denizi emrinize verendir. Gemilerin, denizde suları yarararak gittiklerini de görüyorsunuz. Bunlar, O'nun lütfunu aramanız ve*

¹³⁶ Yılmaz Muslu, *Ekoloji ve Çevre Sorunları*, Aktif Yay., İst. 2000, s. 29-30.

¹³⁷ “Bahr” ve “yemm” ile ilgili kelimeler için bkz. Abdalbâkî, s. 145-146, 940.

¹³⁸ “Câriye”, “sefine” ve “fülk” ile ilgili kelimeler için bkz. Abdalbâkî, s. 213, 447, 668-669.

¹³⁹ Muslu, s. 32-33.

*nimetine şükretmeniz içindir.”*¹⁴⁰ denilir. Dünyanın dörtte üçünü kaplayan bu ekolojik nimet ya da tüm hidrosfer tabakası, insanın hizmetine verilmiştir.

1.2.2. Canlı Varlıklar

Genel anlamda doğan, gelişen, büyüyen ve ölen varlıklar canlı varlıklardır. İnsanlar, hayvanlar ve bitkiler birer canlı varlıklardır.¹⁴¹ Canlı varlıklar, belli bir yaşam süresi içinde doğum, yetiştirme, erginlik, ölüm gibi başlıca safhaları geçirirler. Bu safhalar boyunca da beslenme, sindirim, özümleme, solunum, boşaltım, salgı, hareket, duyarlılık, üreme gibi faaliyetlerde bulunurlar. Canlı varlıklarla cansız varlıklar arasında bir bağ vardır. Bu bağ tek taraflıdır. Canlı varlıkların üreyebilmesi, beslenebilmesi, solunum yapabilmesi için diğer canlı ve cansız varlıklarla sürekli bir ilişki içerisinde olması gerekir ki ancak bu şekilde varlıklarını devam ettirebilsinler.

Kur'an, canlı varlıklardan bahsederek, ilk olarak her canlının sudan yaratıldığını ifade eder. İlgili âyette, “*Biz her canlı şeyi sudan meydana getirdik*”¹⁴² denilir. Kimi tefsirlerde bu âyet için, bilim dünyasının evrensel çapta kabul edilen bir husus olduğu, canlı türlerin ortaya çıktığı ortamın su olduğu, hayat için suyun en uygun ve gerekli özelliği taşıdığı, bitkisel-hayvansal hücrenin temelini oluşturan protoplazmanın büyük ölçüde sudan teşekkül ettiği şeklinde¹⁴³ tefsir edilir.

Bir diğer âyette, “*Allah, bütün canlıları su maddesinden yarattı*”¹⁴⁴ denilir. Kimi müfessirler, mühim gerçeklerin âyette ifade edildiğini, yağmurla göğün, bitkilerle yeryüzünün yarıldığını, hayat sahibi canlıların oluşumunda suyun etkili olduğunu, suyun hayatla olan ilişkisinin bilimsel araştırmalarca kanıtlandığını ve canlıların bileşiminin yarıdan fazlasını suyun oluşturduğunu¹⁴⁵ ileri sürerler. Kimi tefsirlerde ise her canlının, suyun bir kısmı veya özel bir su unsurundan yaratıldığı ve bu özel suyun, nutfe yoluyla üremeyen canlılar hariç, hareket eden canlıların, su maddesinin

¹⁴⁰ Nahl, 16/14.

¹⁴¹ Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, s. 151.

¹⁴² Enbiyâ, 21/30.

¹⁴³ Esed, II/651.

¹⁴⁴ Nur, 24/45.

¹⁴⁵ Yazır, V/3252; Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, X/125.

oluşturduğu nutfeden yaratıldığı¹⁴⁶ ifade edilir. Kur'an'da yer alan canlı varlıklardan ilk ele alınacak olan bitkilere dir.

1.2.2.1. Bitkiler

Doğal hayatın en önemli unsurlarından birisi, bütün çeşitliliği ve canlılığıyla bitkilere dir. Yeryüzündeki binlerce çeşidiyle doğal çevrenin devamının vazgeçilmez unsuru olan bitkiler, Kur'an'da da gerek sûre ismi olarak gerekse âyetler de konu olarak geçmektedir. Kur'an'da bitkilerin yaratılışı konu edinilerek, ilgili kimi âyetlerde de, “ *Bundan sonra da yeryüzünü döşedi. Ondan suyunu ve otlagını çıkardı*”¹⁴⁷, “ *O Rabbin ki, otları çıkardı. Sonra da, onları siyah ve kuru bir hale çevirdi* ”¹⁴⁸ şeklinde ifade edilir. Bu âyetlerin tefsirinde Elmalılı, “Cenab-ı Hak, önceleri otlak, yayla, bahçe ve ormanlardaki ağacı yetiştirdi ve daha sonraları da bunları kapkara bir gübre ve kömür haline getirdi” demektedir. Elmalılı, bu konuda Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî'nin “*Keşfu'l Esrar*” adlı eserinden geniş nakillerde bulunarak şöyle demektedir: “ Kur'an'daki bu ifadede de anlaşılacağı üzere yeryüzü önceleri düz bir satıh halinde idi ve dağlar da henüz teşekkül etmemişti. Fakat bu dönemde hava çok sıcak ve rutubetli ve yeryüzü de çok sulu olduğundan, bugünkü bitkilere benzemeyen fakat onların ilk iptidâî şeklini teşkil eden yosunumsu dev bitkiler meydana gelmişti. Bu bitkilerin hacimleri çok büyük ve sayıları da o nispette çoktu. Hatta yeryüzü bu bitkilerle kaplı idi. Daha sonraları yeryüzünde meydana gelen jeolojik değişiklikler ve yer hareketleri neticesinde dağlar meydana gelmiş ve yeryüzündeki bu dev bitkiler, yerin derinliklerinde kalmıştır. Yerin altı da çok sıcak olduğundan bu bitkiler, bazı unsurlarını ve özelliklerini yitirmiş ve yer altındaki ziftli ve katranlı maddeleri içmiştir. Neticede bu ziftli ve katranlı bitkiler, uzun seneler ve devreler sonunda kömür haline gelmiştir.”¹⁴⁹

Ayrıca Kur'an'da, bitkilerin döllenerek çoğalmasında rüzgârların ve suyun önemli bir rolü olduğu ifade edilerek ilgili âyetler de, “ *Biz aşıl原因ıcı rüzgârlar gönderdik*”¹⁵⁰ “...*Bir de yeryüzünü görürsün ki kupkuru dur, fakat biz onun üzerine su indirdiğimiz*

¹⁴⁶ Ateş, V/502; Mevdûdî, III/305.

¹⁴⁷ Naziât, 79/ 30-31.

¹⁴⁸ A'la, 87/ 4-5.

¹⁴⁹ Yazar, IV/ 3433.

¹⁵⁰ Hicr, 15/ 22.

zaman, harekete geçer, kabarır ve her güzel çiftten bitkiler bitirir”¹⁵¹ şeklinde geçmektedir. Canlı varlıkların üreyebilmesi, beslenebilmesi, solunum yapabilmesi için diğer canlı ve cansız varlıklarla sürekli bir ilişki içerisinde olması gerektiği daha önce ifade edilmişti. Eko sistem içinde bitkilerin var olabilmeleri toprak, su, ışık, hava, sıcaklık gibi önemli çevresel faktörlere bağlıdır. Bu faktörler, bitkilerin doğal çevre içindeki dağılım çeşitliliğine de yön vererek, kimi yerlerde fazla bitki türlerinin görülmesine, kimi yerlerde de kuraklık veya çölleşmenin görülmesine etki etmektedir.

Kur'an'ın doksan beşinci suresine, bir bitki ismi olan “*tîn*” adı verilmiştir. Bir bitki türünün sureye isim olması, insanların dikkatlerini bitkilere çekmesi açısından önemlidir. “*Tin*”, incir anlamına gelip, ilgili âyette şöyle denilmektedir: “*İncire ve zeytine, Sina dağına ve bu güvenli beldeye yemin olsun ki, biz insanı en güzel biçimde yarattık*”¹⁵² Kur'an'da, bir sureye bitki adının verilmesi ve o sureye, bitkiye yeminle başlaması, Kur'an'ın bitkilere verdiği önemi de göstermektedir.

Kur'an'da, yeryüzündeki çeşitli bitki adları kimi âyetler de isim olarak da ifade edilmektedir. Zira Kur'an'ın muhatabı olan insan, yaşamını sürdürürken varlık âleminde önemli bir yere sahip olan bitkilerle devamlı ilişki içerisinde. İnsanlar için bir besin gıdası, yakacak bir odun, kirli havayı temizleyen bir oksijen kaynağı, erozyon gibi doğal felaketlerde torağı tutarak önlemesi, güzel bir koku vermesi, hayatlarını güzelleştiren bir görüntü vermesi gibi faydalarıyla bitkiler insanların yaşamlarının bir parçası haline gelmişlerdir. Bu anlamda bitki isimlerinin Kur'an'da ifade edilmesi gayet doğaldır. İnsanların beslenmelerinde önemli bir yere sahip olan sebze “*bakl*”, salatalık “*kıssâ*”, sarımsak “*fûm*”, soğan “*basal*”, mercimek “*adese*” kelimeleri Kur'an'daki bir âyette beraber geçmektedir. İlgili âyette, “*Hani bir zamanlar, 'Ey Musa, biz tek çeşit yemeğe asla katlanamayacağız, yeter artık bizim için Rabbine dua et de bize yerin yetiştirdiği şeylerden; sebzesinden, salatalığından, sarımsağından, mercimeğinden ve soğanından çıkarsın' dediniz*”¹⁵³ buyrulur. Bu yetiştirilen bitkiler, yerde yetişen ve insan nefsinin arzu ettiği yemişlerdir. Aynı zamanda İsrâil oğullarının bunları Musa peygamberden istemeleri, insanın farklı tattaki bitkilerden isteme duygusunun, insanın fitratında var olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁵⁴

¹⁵¹ Hac, 22/ 5.

¹⁵² Tîn, 95/ 1-4.

¹⁵³ Bakara, 2/ 61.

¹⁵⁴ Nurettin Turgay, *Kur'an Açısından Hayvan ve Bitkiler*, DÜİ. Yay., Diyarbakır-2008, s. 124.

Kur'an'da, üzüm anlamına gelen “*ineb*” ve çoğulu “*a'nâb*”, hurma olarak ifade edilen “*nahl*”, nar olarak geçen “*rummân*” ve zeytin anlamına gelen “*zeytûn*”, isimleri de geçmektedir. İlgili bir âyette, “ *Gökten suyu indiren O'dur. Onunla her çeşit bitkiyi çıkardık, o bitkiden bir yeşillik çıkardık, ondan da birbiri üzerine binmiş taneler; hurmanın tomurcuğundan sarkan salkımlar, üzüm bağları, zeytin ve nar bahçeleri çıkarıyoruz. Bunların, kimi birbirine benzer, kimi benzemez...*”¹⁵⁵ denilmektedir. Bu meyve türü bitkiler, çeşitli faydaları bünyesinde barındıran ve insanların beslenmesinde önemli bir yere sahip olan yemişlerdir. Ayrıca Kur'an'da, muz anlamına gelen “*talh*” ve kiraz anlamına gelen “*sidr*” kelimeleri de belirtilmektedir.¹⁵⁶ İlgili âyetler de muz ve kiraz, “*Dalbastı kirazlar, Meyve dizili muzlar*”¹⁵⁷ şeklinde geçmektedir.

Kur'an'da yaprak anlamına gelen “*verâk*” ve çoğulu “*evrâk/ virak*” olan bitki ismi de geçmektedir.¹⁵⁸ İlgili âyette, “ *Gaybın anahtarları O'nun katındadır, onları O'ndan başkası bilmez, karada ve denizde olanları O bilir ve bir yaprak düşmez ki, onu O bilmesin; ne toprağın karanlıklarında bir tane, ne de kuru ve yaş hiçbir şey yoktur ki, o her şeyi açıklayan Kitap'ta bulunmasın*”¹⁵⁹ buyrulur. Gül anlamına gelen “*Verd*” kelimesi de Rahmân suresinin otuz yedinci âyetinde geçmektedir. İlgili âyette, “ *Gök yarıldı da, erimiş yağ gibi kıpkırmızı bir gül olduğu zaman*”¹⁶⁰ denilmektedir.

Kur'an'da, bir ağaç türü olarak ifade edilen ve Türkçe'ye de aynı isimle geçen “*zakkûm*”, ilgili âyetler de, “*Gerçekten zakkum ağacı, günahkârların yemeğidir*”¹⁶¹ şeklinde geçmektedir. Zencefil bitkisi de Kur'an'da, “*zencebil*” olarak ilgili âyette şu şekilde geçmektedir: “*Onlara orada bir dolu kadeh sunulur ki, karışımı zencefildir*”¹⁶²

1.2.2.2. Hayvanlar

Ekolojik dengenin en önemli unsurlarından birisi de hayvanlardır. Yeryüzündeki binlerce çeşidiyle eko sistemin devamının vazgeçilmez unsuru olan hayvan ve hayvan türleri Kur'an'da da gerek sûre ismi olarak gerekse âyetler de konu edinerek yer alır.

¹⁵⁵ En'âm, 6/ 99.

¹⁵⁶ Ali Akpınar, *Kur'an Coğrafyası*, Fecr Yay., Ank. 2002, s. 47-48.

¹⁵⁷ Vakıa, 56/ 28-29.

¹⁵⁸ Turgay, s. 151.

¹⁵⁹ En'âm, 6/ 59.

¹⁶⁰ Rahmân, 55/ 37.

¹⁶¹ Duhân, 44/ 43-44.

¹⁶² İnsan, 76/ 17.

Kur'an, hayvanlar âlemine değinen âyetlerin de ortak terim olarak “*en'âm*” ve “*dâbbe*” kelimelerine öncelik verir. Bunlardan “*dâbbe*” genel anlamıyla tüm hayvanları ifade ettiği için daha kapsamlı, “*en'âm*” ise sadece koyun, keçi, deve ve sığır cinsi ehil hayvanları içine alan birer ad olup, “*en'âm*” şeklinde otuz iki¹⁶³, “*dâbbe*” ve “*devâb*” şeklinde ise on sekiz defa geçer. “*Dâbbe*” on dört, “*devâb*” ise dört defa geçer.¹⁶⁴ Bu âyetlerden dört tanesinde “*besse fîha min külli dâbbe*”¹⁶⁵ ifadesi vardır. Bir âyetteki “*Yeryüzündeki her çeşit canlıyı yaymasında düşünen bir topluluk için pek çok deliller vardır.*”¹⁶⁶ ifadesini, müfessirler “ Hayvanların, esrarengiz yaratıklar olduğu, yerde ve gökte deprenen her türlü canlıyı Allah'ın yarattığı ve bu canlıları da yeryüzünün her tarafına yaydığı”¹⁶⁷ şeklinde tefsir ederler. Biz bu canlılardan kimilerini her zaman ve her yerde görüyoruz, diğer bir kısmını ise yaşamlarındaki değişik ekolojik şartlar gereği görememekteyiz. Fakat ister öyle ister böyle olsun, hayvanların diğer varlıklarla ilişkisi sürmektedir.

Kur'an'da, surelere isim olan hayvan isimleri, insanların dikkatlerini hayvanlar üzerine çekmede ayrı bir yere sahiptir. Ayrıca bu, Kur'an'da hayvanlara verilen öneme de bir temel teşkil eder. Kur'an'da altı sureye, o surelerde konu olan hayvan isimleri ad olarak verilmiştir. Bu surelerden ilki Bakara suresidir. Kur'an'ın ikinci suresi olan bakara, Arapça'da inek ve sığır anlamında kullanılmakla beraber, aslında “*bakar*” kelimesi, öküz için cins isimdir ve “*bakara*”, bu cins ismin tekili için kullanılır.¹⁶⁸ Kur'an'ın altıncı suresi olan En'âm ise, koyun, keçi, deve ve sığır cinsi ehil hayvanlar ve genel olarak davarlar için kullanılmaktadır.¹⁶⁹ Kur'an'ın on altıncı suresine ad olan Nahl kelimesi de bal arısı anlamındadır. Yirmi yedinci surenin ismi olan “*Neml*” ise, karınca anlamına gelip nemlenin çoğuludur. Karınca, Arapça'da nemle adı ile tanınmaktadır.¹⁷⁰ Kur'an'da, bir âyette iki defa “*neml*” ve bir defa da “*nemle*” kelimeleri yer almaktadır.¹⁷¹ Kur'an'ın yirmi dokuzuncu suresine ad olmuş olan “*Ankebût*” kelimesi, Arapça'da dişi örümcek anlamına gelir ve çoğulu anâkib'dir.¹⁷² Ankebût kelimesi,

¹⁶³ Abdalbâkî, s. 98-105.

¹⁶⁴ Abdalbâkî, s. 370-371.

¹⁶⁵ Bkz. Bakara, 2/164; Lokman, 31/10; Şûrâ, 42/29; Câsiye, 45/4.

¹⁶⁶ Bakara, 2/164.

¹⁶⁷ Ateş, VIII/197; Yazır, VI/ 42-43.

¹⁶⁸ Turgay, s. 26.

¹⁶⁹ Akpınar, s. 53-54.

¹⁷⁰ Turgay, s. 84.

¹⁷¹ Neml, 27/18.

¹⁷² Turgay, s. 19.

Kur'an'da bir âyette iki defa yer almaktadır.¹⁷³ Kur'an'da bir yerde yer alan “fil” kelimesi, beş âyetten oluşan yüz beşinci sureye ad olmuştur.¹⁷⁴ Türkçe’de de bir hayvan ismi olarak kullanılan fil, surede Kabeyi yıkmaya gelen Ebrehe’nin ordusunda bir savaş aracı olarak kullanıldığından bahseder.¹⁷⁵

Kur'an, insanların dikkatlerini hayvanlarda bulunan ibretlere çeker ve buna en’âm sözcüğü bağlamında değinir. Bu âyetler de, “*Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır. Onların karınlarındakilerden size içiririz. Onlarda sizin için bir takım faydalar vardır; ayrıca etlerinden yersiniz.*”¹⁷⁶ ve “*Zira onların karınlarındaki işkembe ile kan arasından gelen ve içenlerin boğazından rahatça geçen temiz ve halis bir süt içiriyoruz.*”¹⁷⁷ deniliyor. Müfessirler “Bu iki âyette hayvanlardaki ibretlerin, süt vermeleri, sütün işkembe kan arasından gelmesi, içenlerin boğazından kolayca geçmesi, etlerinden yenilmesi, satılarak parasından ve binit olarak kullanma gibi kimi faydalarından yararlanmak şeklinde olduğunu”¹⁷⁸ belirtirler. Onlar ayrıca, “Hayvanların otlarla beslendiklerini, otlardan edindikleri gıdalardan kan, süt ve gübre oluştuğunu, sütlerin renk, koku, yapı ve kullanım bakımından diğer ikisinden yüzde yüz farklı olduğunu”¹⁷⁹ ve diğer bir ibretin ise bunların yediği otların, toprak ve sudan oluştuğunu, bu otun da kanı süte, sütü yağa ve peynire dönüştürdüğünü de”¹⁸⁰ belirtirler.

Kur’ân’da ayrıca hayvanlarla ilgili olarak onların da birer ümmet olduklarına yer verilir. İlgili âyette , “*Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer ümmetten başka bir şey değildir. Biz Kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda hepsi Rablerinin huzuruna toplanıp getirilecekler*”¹⁸¹ denilir. Âyette, hayvanların da insanlar gibi sınıf sınıf olduğu ifade edilmekte, yürüyen ve sürünen hayvanlardan her türün bir ümmet; kuşların bir ümmet, insanların bir ümmet olduğu belirtilmektedir.

Çevremizde bulunan hayvanlar, her zaman insanların ilgisini çekmiştir ve hatta kimi zaman bu ilgi, bir sevgiye ve zînete dönüşmüştür. Bu konuyla ilgili bir âyette, “*Salma*

¹⁷³ Ankebût, 29/41.

¹⁷⁴ Turgay, s. 39.

¹⁷⁵ Fil, 105/1-5.

¹⁷⁶ Mü’minûn, 23/21.

¹⁷⁷ Nahl, 16/66.

¹⁷⁸ İbn Kesîr, II/562; Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, X/314; Mevdûdî, III/ 309.

¹⁷⁹ Mevdûdî, III/36; İbn Kesîr, II/ 336; Yazır, V/3107.

¹⁸⁰ Râzî, XX/ 63-67; Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, IX/210.

¹⁸¹ En’âm, 6/38.

atlardan, sağlamal hayvanlardan, ve ekinlerden gelen zevklere düşkünlük ve bağıllık, insanlar için bezenip süslenmiştir, ve bunlar dünya hayatının metâdır”¹⁸² denilir. Âyette sayılan salma atlar ve sağlamal davarlar, insanın tabiatında varolan estetik zevk unsuruna hitap ederler. Çünkü âyette, insandaki estetik duyguya vurgu yapan bir biçimde son verilir ve bu süslerin, dünya metâi oldukları belirtilir.¹⁸³ Ayrıca Süleyman peygamberin beslediği atlar için “Gerçekte ben, mal sevgisine, Rabb’imi anmayı sağladığı için düştüm”¹⁸⁴ ve “O, mal, sevgisine aşırı derecede düşkündür”¹⁸⁵ âyetleri, dünyanın bu zevklerini ifade eder. Kur’an, insanın dünya hayatındaki geçimliklerini ve onun bu konudaki tabii eğilimlerini, inkar etmez ya da yasaklamaz; aksine doğal karşılar ve onları tabii seyri içinde bırakır.

Kur’an, hayvanların faydalarına ve istifade şekillerine, kimi âyetlerde nakil aracı, beslenmek için et ve zevk verici bir unsur oluşları bağlamında temas eder. İlgili âyette, “Allah, kimine binesiniz, kimini yiyesiniz diye sizin için hayvanları yaratandır. Onlarda sizin için daha nice faydalar vardır. Siz onların sırtına binerek gönüllerinizdeki bir arzuya ulaşır; onların ve gemilerin üstünde taşınırsınız.”¹⁸⁶ deniliyor. En’âm denilen büyük ve küçük baş hayvanları, insanların istifadesine veren Allah’tır ve insan, bu hayvanlardan kimini etinden yemek ve kimini binmek için kullanır.¹⁸⁷ İnsanlar ayrıca, deniz yolculuğunda adı ne olursa olsun gemileri, kara yolculuğunda ise büyük baş hayvanları ve kendi ürettiği araçları kullanır.¹⁸⁸

Kur’an, hayvanları yaratılış gayelerinden başka amaçlarla kullanmayı yerer ve âyette bu hususa temas eder. İlgili âyette, “ Onları mutlaka saptıracağım, mutlaka onları boş kuruntulara sokacağım ve onlara emredeceğim: hayvanların kulaklarını yaracaklar...”¹⁸⁹ ifadesiyle, şeytanın dürtüklemesi sonucu kimi insanların hayvanlara karşı olumsuz davranışlarda bulunacağına yer verilir. Müfessirler, bu âyette belirtilen kulakları kesmenin, eski bir Arap geleneği olduğunu söylemelerinin, âyetin kapsamını daralttığını, halbuki âyetin, kulak kesmek de dâhil olmak üzere hayvanlara yönelik her

¹⁸² Âl-i İmran, 3/14.

¹⁸³ Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, II/230-233.

¹⁸⁴ Sâd, 38/32.

¹⁸⁵ Adiyât, 100/8.

¹⁸⁶ Mü’min, 40/ 79.

¹⁸⁷ Ateş, VIII/ 99.

¹⁸⁸ Yazır, VI/ 4267; Ateş, VIII/ 241.

¹⁸⁹ Nisâ, 4/ 119.

tür olumsuz fiili kapsadığını, bu değiştirmenin, insanın fitratına, hayvanın tabiatına ve tabii fonksiyonlarının aksine kullanılmasından ibaret olduğunu belirtirler.¹⁹⁰

1.2.2.3. İnsan

insan sözcüğü alışmak, yadırgamamak, cana yakın olmak, uyum sağlamak anlamlarına gelen ‘üns’ ve ‘enis’ kelimelerinden türemiştir.¹⁹¹ İnsan, “ *usu olan varlıktır. Dik yürüyen, ellerini kullanan, beyni özel bir biçimde gelişmiş olan, özelleşmiş organları olmayan, çevresini değiştirebilen, dünyaya ve evrene açık olan, konuşan ve düşünme yeteneği olan, deney dünyasını aşabilen, kendinin ve evrenin bilincine varmış olan, eylemlerinden sorumlu olan varlıktır.*”¹⁹² Bu ve benzeri tanımları çoğaltmak mümkündür; ancak her tanım, beraberinde bazı sınırlamalar getirir ve dolayısıyla da kimi eksiklikler taşır. Bu, bazen tanımlayandan, bazen de tanımlanandan ve tanımlama yönlerinden kaynaklanır.

Var oluşundan beri insanlık daima kendini bilmek istemiştir. Onun bu merakı, kendisini gelecekte de tanımaya sevk edecektir. İnsanın bu doğrultudaki en önemli meselesi, “*İnsan nedir?*” sorusu olmuştur. Bu soruya, hem objenin hem de sujenin “*insan*” olmasından dolayı, yeterli cevap verilmediği söylenebilir. Bu bağlamda insana ilişkin yazdığı eserde Colhaun, “*İnsan nedir?*” sorusunun normal olduğunu¹⁹³ söyler.

İnsan, karmaşık bir varlıktır. Bu çerçevede insan, birçok bilim dalına konu olmuş ve o bilim dalları tarafından araştırılmış bir varlıktır. Çünkü insan, gökyüzü, yeryüzü ve ikisi arasındaki sayısız canlı varlıklar içinde sorumluluk sahibi olan yegane varlıktır.¹⁹⁴ Ayrıca insan, bu sorumluluğuna denk düşen meziyetlerle donatılmıştır.

Kur’an, insanın maddî ve manevî yönüne atıfta bulunur ve büyük ihtimalle onu hem ruh hem de beden açısından değerlendirir. Bu bağlamda Kur’an, insanın konumunu, Allah’a karşı kul; hemcinsine karşı insan; yeryüzüne karşı ise halife olarak açıklamaktadır. Bu konumlandırmaya göre insan, Allah’ın kuluyken kâinatın

¹⁹⁰ Mevdûdî, I/408; İbn Kesîr, I/ 438.

¹⁹¹ İsfahânî, s. 47; Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut trs., VI/10-11; Celal Kırca, Ali Bardakoğlu, Ali Toksarı ve Diğerleri, *İslami Kavramlar*, S. Yazar Gençlik Vakfı Yay., 1997 Ank., s.123.

¹⁹² Akarsu, s. 105.

¹⁹³ R. Lawry Colhaun, *What is Man*, Assacition Pres, USA-1965, s. 1.

¹⁹⁴ Ahzâb, 33/ 72.

halifesidir. Hemcinsinin ise ne kulu, ne de Rabbi'dır. Zira insan ancak Allah'a kul ve yeryüzüne karşı Allah'ın halifesi olacak şekilde yaratılmıştır.¹⁹⁵

Kur'an, insanın zaaf yönlerini, şeytanın onun üzerindeki kötülüklerini, iyilik-bolluk ve musibet-kıtlık karşısındaki tutumunu, toplum hâlinde uyulması gereken sosyal kuralları, neslini devam ettirebilmek için gerekli medenî kuralları, insanın yeryüzündeki durumunu, göklere, yerlere ve ikisinin arasındaki varlıklara karşı tavrını değişik âyetler içinde açıklar.

1.2.2.3.1. İnsanın Bedensel Yönü ve Özellikleri

Kur'an'da, insanın bedensel olarak üç yönü üzerinde durulmaktadır. Bunlar, insanın beşer olması, bir cinsiyet kimliğine sahip olması ve etnik bir kökten gelmesini içermektedir. İnsanın bedensel yönü ve özellikleri, Kur'an'da ilgili âyetlerde söz konusu edilmiş ve her ifade insanı daha iyi tanımaya yönlendirmiştir. Bu anlamda ilk ele alınacak insanın bedensel yönü, onun beşer olmasıdır.

İnsana beşer denmesi, hayvanların aksine üzerinde yün, kıl ve tüy gibi şeylerin bulunmayıp derisinin olduğu gibi görünmesindendir.¹⁹⁶ Aynı kökten gelen "*beşere*": Üst deri, derinin üst tabakası; "*beşîr*": güzel yüzlü, müjdeleyici; "*beşâre*": güzellik anlamına gelir. "*beşerî*" ise, insana ait olan, ilâhî olmayan anlamında kullanılır.¹⁹⁷

Sözlük anlamından da anlaşılacağı üzere "*beşer*" tabiri, insan hakkında, onun biyolojik yönü ve dış görünüşüyle ilgili olarak kullanılır. Kelimelerin ifade edilışinde ince anlamlarını göz önünde bulunduran Kur'an-ı Kerîm, beşer sözcüğünü insanın biyolojik yönü ve dış görünüşüyle ilgili olarak ele almıştır.¹⁹⁸ Kur'an'da : "*Ve O, sudan bir beşer yarattı. "199 "Bir zamanlar Rabbin meleklere demişti ki: Ben kupkuru çamurdan, değişken balçıktan bir beşer yaratacağım. Onu düzenleyip (beşer şekline) koyduğum ve ona ruhumdan üflediğim zaman hemen ona secdeye kapanın"*200 "Rabbin meleklere

¹⁹⁵ Kırca, *Kur'an ve Bilim*, s. 10.

¹⁹⁶ Isfahânî, s. 47.

¹⁹⁷ *Şamil İslam Ans.*, "Beşer", Şamil İA, Şamil Yay., İst. 1990, I/ 225.

¹⁹⁸ Isfahânî, s. 47.

¹⁹⁹ Furkan 25/ 54.

²⁰⁰ Hicr, 15/ 28-29.

demışti ki: Ben çamurdan bir beşer yaratacağım”²⁰¹ şeklindeki âyetler de beşerin maddî yönü ve şekli, daha açık bir ifadeyle ‘*bedeni*’ söz konusu edilmektedir.

Burada özellikle ilk âyetteki “*Ve O, sudan bir beşer yarattı*”²⁰² şeklindeki mesaj, bu gerçeği açık biçimde ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi, her canlının sudan yaratılmış olmasının yanı sıra, insan da iki şekilde sudan yaratılmıştır. Biri, suyun yeryüzündeki, hatta tüm görünür âlemdeki canlı varlıkların temel kaynağını oluşturması ve özellikle topraktan meydana gelen tüm yaratıkların ancak suyla hayat bulmaları bakımından, diğeri de içinde insanın tohumunu barındıran meninin de su kabul edilmesi sebebiyledir. İnsanın, beşerî yapısı ve yaratılışı gereği karşı cinsiyle birleşip üremesi, çocuk yapması onun beşerî özelliğini yansıtır.²⁰³

İnsanın beşerî yönü ve özelliklerinin yanında diğeri bir bedensel yönü de cinsiyet kimliğine sahip olmasıdır. Cinsiyet kimliği, eski çağlardan beri insanların ilgisini çeken bir konu olmuş ve hâlâ da olmaya devam etmektedir. Bir çocuğun cinsiyetinin tayininde anne-babanın kısmen rolünün bulunduğu inanılmış ve pek çok müessir sebepler ileri sürülmüştür. Öyle ki çocuğa tayin edilen cinsiyetin teşekkülünde akıl ve bilimsellikten uzak bir şekilde güneş, ay, yıldızlar, esen rüzgarlar, sıcak, soğuk, iklim, mevsim, aylar, günler, his, hayaller, yaş, kuvvet, şehvet, cinsî münasebet esnasında alınacak vaziyetler, yiyecekler ve özel bazı ilâçların etkili olduğuna inanılmıştır.

İrade dışı olarak tayin edilen cinsiyet kimliği konusundaki batıl inanışlarda daha da ileri gidilerek kız isteyenlerin, fazla yorulmaması, spordan çekinmesi, daha çok patates, unlu hamur işi, yumurta, tatlılar, şekerlemeler yiyip çok su içmesi ve bilhassa âdeti takip eden ikinci haftanın sonunda cinsî münâsebette bulunması; bunun yanında erkek çocuk isteyenlerinse, çok hareketli olması, spor yapması, ekmeği az yemesi ve suyu az içmesi, istekli olduğu zaman cinsî münasebette bulunması, yatağını kuzeye çevirmesi, sağına uzanarak yatması gibi ceninin cinsiyet kimliğine en küçük etkisi dahi olmayan boş inanışlardan fayda beklenmiştir.²⁰⁴

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere insan, cinsiyet kimliğini tayini noktasında kendini etken konuma koymak istemektedir. Oysa ki cinsiyet kimliği konusunda

²⁰¹ Sâd, 38/ 71.

²⁰² Furkan, 25/ 54.

²⁰³ Şamil İslam Ans., “Beşer”, Şamil İA, II/ 225.

²⁰⁴ Kırca, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, s. 299-300.

insanın daha akılcı ve bilimsel düşünmesi gerekmektedir.²⁰⁵ Bilimsel açıdan cinsiyet kimliğinin nasıl kazanıldığına baktığımızda insanda 46 kromozom bulunmakta ve bunlardan ikisi cinsiyet kromozomu olarak vasıflandırılmaktadır. Bunlardan biri erkekliğin, diğeri de dişiliğin özelliklerini taşımaktadır. Erkek yumurta hücreleri parçalanırken bu kromozomlar, ikiye bölünür ve ayrı hücelere geçer. Sonuç itibariyle erkekten gelen spermlerin yarısı erkek (x) kromozomlarını, yarısı da dişi (y) kromozomlarını oluşturmuş olur. Bu durumda, bir cinsel ilişki esnasında erkek tarafından atılan 300 milyon spermin yarısı erkekliğe, yarısı da dişiliğe sonuç verecek kapasiteye sahiptir. Bilim dilinde annedeki kromozom şekli: xx, babadaki kromozom şekli de: xy olarak ifade edilir. Anne yumurta hücresi olan xx kromozomlarını döleyen erkek tarafından atılan sperm (x) kromozomlu ise doğacak çocuğun cinsiyeti kız, (y) kromozomlu ise doğacak çocuğun cinsiyeti erkek olmaktadır. Bilimsel sonuçların da ifade ettiği üzere bir çocuğun cinsiyetinin tayinini cinsel ilişki esnasında erkek tarafından atılan 300 milyon spermden (x) veya (y) kromozom olması belirlemektedir.²⁰⁶

Cinsiyet kimliği hususunda “Kur’an insanlara ne demektedir?” diye yöneldiğimizde “*Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah’ındır. Dilediğini yaratır, dilediğine kız çocuk, dilediğine de erkek çocuk verir. Yahut çocukları erkek ve kız olarak çift verir ve dilediğini de kısır yapar. Şüphesiz O, bilir ve her şeye kadirdir.*”²⁰⁷ “*Onun bilgisi dışında hiçbir kadın gebe kalamaz ve doğurmaz.*”²⁰⁸ “*Rahimlerde sizi dilediği gibi şekillendiren O’dur.*”²⁰⁹

Yüce Allah, öyle ince ve hassas bir dengeye göre insanların cinsiyet kimliğini tayin etmektedir ki yeryüzüne baktığımızda nüfus açısından bir dengesizliğin olmadığını görmekteyiz. Çünkü âyetlerden de anlaşılacağı üzere çocuğun cinsiyetindeki takdirin Allah’a ait olduğu bildirilmektedir. İnsana beşer kimliğinde olduğu gibi, bu kimliği de verilirken kendi iradesi doğrultusunda değil, Yaratanın dilediğini kız dilediğini de erkek olarak tayin etmesi doğrultusunda verilmektedir.²¹⁰

²⁰⁵ Kırca, *Kur’an ve Fen Bilimleri*, s. 300.

²⁰⁶ Kırca, *Kur’an ve Fen Bilimleri*, s. 303-304.

²⁰⁷ Şûrâ, 42/ 49-50.

²⁰⁸ Fussilet, 41/ 47.

²⁰⁹ Al-i İmran, 3/6.

²¹⁰ Kırca, *Kur’an ve Fen Bilimleri*, s. 302.

Cinsiyet kimliğinin tayini hususunda Peygamber efendimiz: “Allah Teâlâ rahime bir melek müvekkel kılmuştur. *Yâ Rab, nutfе, yâ Rab aleka, yâ Rab, mudga der. Allah Teâlâ da onun yaratılışını tamamlamak istediği zaman, erkek mi, dişi mi, iyi bir insan mı, kötü bir insan mı?, Rızkı ne?, Eceli ne? Onu meleğe söyler. Anası karnında bunlar yazılır. O vakit onu o melek ve Allah Teâlâ’nın mahlûkatından dilediği kimseler de bilir?*”²¹¹ buyurarak cinsiyet kimliğinin tayininin Allah katında olduğunu, insan iradesi dahilinde olmadığını bizlere vurgulamaktadır.

İnsanın bedensel yönünü ifade eden bir başka özellik ise onun belirli bir etnik kökenden gelmesidir. “Etnik” kelimesi, kavim, ulus, budun anlamlarına gelmektedir.²¹² Bir insanın hangi etnik kimliğe sahip olduğu, onun yetiştiği, mevcut kan bağının bulunduğu kavmi veya ulusu ifade eder.

İnsanın dünyaya hangi etnik kimliğe sahip olarak geleceği konusunda, Allah Teâlâ, insanı tıpkı beşer mi başka bir canlı mı yaratayım, yoksa kız mı erkek mi yaratayım diye insanın özgür iradesine bırakmadığı gibi, insanın hangi etnik kimliğe sahip olacağını da insanın özgür iradesine bırakmamıştır.

Kur’an’da ilk insan neslinin tek bir zürriyetten geldiği halde kavimlere ayrılmasının nedenini araştırdığımızda Allah Teâlâ: “O’nun delillerinden biri de, gökleri ve yeri yaratması, lisanlarınızın ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda bilenler için alınacak (dersler) vardır.”²¹³ buyurmaktadır. Elmalılı Hamdi Yazır, bu âyeti şöyle yorumlamaktadır: “İlk olarak, bütün bu çeşitlilik ve farklılık, tabiatın akışını değiştirerek farklı tabiatlar yaratan Allah Teâlâ’nın kudretini gösterir. Ve bütün bu değişiklik içinde hepsinin düzenini koruyup idare etmesi de ilim ve sanatındaki kemal (olgunluk) ve hikmetini gösterir. İkinci olarak, demek ki, dillerin ve renklerin değişmesinde hikmet vardır.”²¹⁴

Kur’an’daki bir başka âyette ise Yüce Allah: “Ey insanlar şüphe yok ki, biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık ve birbirinizle tanışasınız diye boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınanızdır. Şüphesiz

²¹¹ Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu’fi Buhâri, *es-Sahih*, Çağrı Yay., İst. 1981, Hayız, 17.

²¹² TDK Sözlüğü, I /742.

²¹³ Rûm, 30/ 22.

²¹⁴ Yazır, VI/ 248.

Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır. ”²¹⁵ buyurarak bizlere Adem ve Havvanın neslinden geldiğimizi, köken bakımından hepimizin aynı kökten olduğumuzu, birbirimize karşı üstünlüğümüzün bulunmadığını ifade etmektedir. Bunun yanında insanların boylara ve kabilelere ayrılmasının, onların birbirleri ile tanışıp, kaynaşması için olduğunu anlıyoruz.

1.2.2.3.2. İnsanın Ruhsal Yönü ve Özellikleri

Kur'an'da, insanın ruhsal yönü ve özellikleri üzerinde de durulmaktadır. Bu anlamda insanın ruhsal yönünü ifade etmek için “kişi” kavramı önem ifade etmektedir. Almanca “*person*”, Fransızca “*personne*” ve Latince “*persona*” sözcükleriyle ifade edilen kişi kelimesi, “*insanın öz niteliği, öz çizgileri; oluşumunu özgürlüğe dayatan, kendini kendisi kuran bireysel öz; yaşamın gidişi içinde tek beni kuran birlik; kendini ‘sen’in’ karşısında bir ‘ben’ olarak yaşayan öz; ya da başkalarına olan davranışlarında ortaya çıkan ben*”²¹⁶ şeklinde tanımlanmaktadır.

Bir başka açıklamada ise kişi, “*kendi bilincinde olmakla kendi kendisinin sorumlusu olan varlık; özgül olarak insan değerleriyle donanmış birey*”²¹⁷ olarak tanımlanmaktadır. İnsan, kendisinde kişi olmanın özelliklerini barındırarak hem kendi öznel özelliklerini hem de insan olmanın nesnel koşullarını kendinde taşıyan bir bilince sahip olmuş olmaktadır. Öyle ki, her kişi bundan dolayı yaşamlarını sürdürürken hayatta kendilerini etkin kılan özgür seçişleriyle ya da özgür edimleriyle dikkat çekmektedir.²¹⁸

Kur'an'da, insanın kişi olma özelliğini ortaya koyan çeşitli yönlerinden bahseder. Mesela insanın inanan bir varlık olması,²¹⁹ onun “kişi” olma özelliğini ortaya çıkaran yönlerinden bir tanesidir. İlgili âyetlerde, “*Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yeyin, eğer siz yalnız Allah'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin*”²²⁰ “*Allah, iman eden ve iyi şeyler yapanlara söz vermiştir; onlara bağışlama ve büyük mükâfat vardır*”²²¹, “*Bazı insanlar, ‘Allah'a ve Peygamber'e inandık ve itaat ettik’*

²¹⁵ Hucurât, 49/ 13.

²¹⁶ Akarsu, 116.

²¹⁷ Afşar Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, BDS Yay., İst. 1994, s. 161.

²¹⁸ Timuçin, s.161-162.

²¹⁹ Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İst. 1988, s.196.

²²⁰ Bakara, 2/ 172.

²²¹ Mâide, 5/ 9.

diyorlar; ondan sonra da içlerinden bir gurup yüz çeviriyor. Bunlar inanmış değillerdir”²²² şeklinde geçmektedir. Gerçekten Kur’an’da, insanın ruhsal yönüyle alakalı olarak inanma özelliğine atıfta bulunan çok sayıda âyet vardır.

Kur’an, insanın kişi olma özelliğini kendisinde barındıran diğer bir yönünden daha bahseder. İnsanın bu yönü düşünen, öğrenen ve konuşan bir varlık olmasıdır. İnsanın öğrenen ve konuşan bir varlık olmasıyla ilgili âyetlerde, “*Yaratan Rabbinin adıyla oku, O, insani bir aşılınmış yumurtadan yarattı. Oku Rabbin, en büyük kerem sahibidir. O Rab ki kalemle yazmayı öğretti. İnsana bilmedikleri şeyi öğretti.*”²²³ denilmektedir. İnsanı düşünmeye davet eden âyetlerde ise, insandan bu özelliğini kullanması istenmektedir. İlgili âyetlerde, “*İnsanlar, devenin nasıl yaratıldığına, bakmazlar mı?, Göge bakmıyorlar mı nasıl yükseltilmiş?, Dağların nasıl dikildiğine, bakmazlar mı?, Yeryüzünün nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?*”²²⁴ şeklinde ifade edilmektedir.

İnsanın, estetiksel ve sanatsal yönünü kendinde barındırması da, onun ruhsal özellikleri arasındadır.²²⁵ Öyle ki, insan bu yönüyle güzel gördüğü şeyleri zihninde farlı yansımalarını ortaya koyabiliyor. Kur’an’da insanın estetiksel algılama yönüne teşvik etmektedir. İlgili âyetlerde, “*O Allah ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır.*”²²⁶, “*Allah’ın gökten indirdiği suyu görmedin mi? Biz onunla renkleri çeçit çeçit meyveler çıkardık. Dağlardan geçen değişik renklerde ve siyah yollar yaptık. İnsanlardan, hayvanlardan, ve davarlardan da yine böyle türlü renkte olanlar vardır.*”²²⁷ denilerek insanları çevresel öğelere bakmaya ve etkilenmeye davet vardır.

İnsanın özgür bir varlık olması da²²⁸, kendisinin “*kişi*” olma özelliğini ortaya koymasındandır. Kur’an’da insansın bu yönünü ortaya koyar. Nitekim ilgili bir âyette, “*Sonra onların ardından sizi yeryüzünde halifeler kıldık ki nasıl davranacağınızı görelim.*”²²⁹ buyrulmaktadır. İnsan, yeryüzünde özgürce hareket etme yetisine sahip bir varlıktır. Öyle ki, insanın yeryüzündeki halifelik konumu bunu ortaya koymaktadır.

²²² Nûr, 24/ 47.

²²³ Alâk, 96/ 1-5.

²²⁴ Gâşiye, 88/ 17-20.

²²⁵ Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, s. 204.

²²⁶ Secde, 32/ 7.

²²⁷ Fâtır, 35/ 28.

²²⁸ Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, s. 129.

²²⁹ Yunus, 10/14.

İnsan, isteyen, arzulayan, seven veya nefret eden bir varlıktır. Böyle özellikler, onun ruhsal yönünü ortaya koymaktadır.²³⁰ Kur'an, insanın bu özelliklerine de kimi âyetlerde değinir. İlgili âyetlerde, *"Mûsâ'nın annesinin gönlü bomboş sabahladı Merakından çıldıracak oldu. Eğer biz va'dimiz inananlardan olması için onun kalbini iyice pekiştirmemiş olsaydık, neredeyse işi açığa vuracaktı."*²³¹, *"Şüphesiz Kârûn, Mûsâ'nın kavmindendi. Onlara karşı azgınlık etti. Biz ona, anahtarlarını (bile taşımak) güçlü bir topluluğa ağır gelecek hazineler verdik. Hani, kavmi kendisine şöyle demişti: 'Böbürlenme, Çünkü Allah böbürlenip şımaranları sevmez."*²³², *"Kaynaşmanız için size kendi cinsinizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peydâ etmesi de O'nun varlığının delillerindendir. Doğrusu bunda, iyi düşünen bir kavim için ibretler vardır."*²³³, *"Gerek cinlerden, gerek insanlardan olan bütün vesvesecilerin şerrinden Allah'a sığınırım"*²³⁴ şeklinde geçmektedir.

Kur'an'da insanın kişi olma özelliğine değinen diğer bir özelliği de insanın zalim ve cahil olmasıdır. İnsanın negatif bir özelliği de olsa zalim ve cahil davranışlar, insanın kişi olma özelliğini ortaya koymaktadır. Nitekim konuyla ilgili bir âyette, *" Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yüklendi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir."*²³⁵ şeklinde geçmektedir.

İnsan, "kişi" olma özelliğini kendisinde barındırdığı sürece inanan, düşünen, sanatsal faaliyetlerde bulunan, seven veya nefret eden, özgür olan bir varlık olacaktır. Kur'an'da, insanın bu yönlerine yer vermekte ve her kişinin kendisini ortaya koyabilmesi için teşvik etmektedir.

²³⁰ Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, s. 123.

²³¹ Kasas, 28/ 10.

²³² Kasâs, 28/ 76.

²³³ Rûm, 30/ 21.

²³⁴ Nâs, 113/ 5.

²³⁵ Ahzab, 33/ 72.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'A GÖRE DOĞAL ÇEVRE İÇİNDE İNSAN

2.1. DOĞAL ÇEVRE İÇİNDE İNSAN VE KONUMU

2.1.1. Doğal Çevre İçinde İnsan

İnsan yaratılmadan önce Evren'de onun yaşayabileceği bir doğal çevre meydana getirilmiş ve bu süre içinde ihtiyaç duyabileceği her şey de etrafında var edilerek, hizmetine hazırlanmıştır.

İnsan yaratıldıktan sonra yaşayabileceği bu doğal çevrede ileride getirileceği halifelik konumuna yetiştirilmesi, eğitilmesi ve bilgilendirilmesi onun eşya ile tanışmasıyla başlar. Kur'an, bu tanışma olayını şu ifadelerle anlatmaktadır: *"Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti."*²³⁶ Elmalılı, bu âyeti tefsir ederken, Allah'ın insana öğrettiği isimlerden maksadı maddeler halinde vermeye çalışmaktadır: *"Allah, ya o isimleri kendi koyup Âdem'in ruhuna nakş ve ilham etti veya Âdem'e bunları gerektiğinde koyup kullanacak bir özel yeteneği haiz bir ruh üflemeyi takdir etti ki, önceki zahir (açık), ikincisi muhtemeldir. Talim ile (yani öğretmek ile) bildirmek herkesin bildiği şeydir. Bundan Hz. Âdem'in dilin esası olan isimleri birdenbire bir anlatma ile bilmiş olmayıp, terbiyenin sırrı hükmünce bir yetenek ile az çok bir tedric (azar azar ilerleme) içinde belleyeceği anlaşılır. Ve burada, bu öğretimin geçmişinin takdiri ve bizzat Âdem'in kendine özgü sıfatı açıklanıyor ki, bu sıfat beşer türünün mahiyet ve ilk fıtratı demektir. Zira Âdem bu türün ilk ferdidir ve türe ait duyguların aslı ondan miras kalmıştır.*

Bu isimler nedir? Ve istiğrak (genelleştirme)ın kapsamı ne kadardır? Yani bütün eşyanın isimleri midir? Yoksa birtakım bilinen isimlerin toplamı mıdır? İlmî tabiriyle "elif lâm" istiğrak için midir? Yoksa "Allah'ın öğretmesini murat ettiği isimler"

²³⁶ Bakara, 2/31.

mânâsına ahd-i hâricî olup bunun te'kidi midir? Bu noktada selef tefsircilerinden birkaç görüş vardır:

1- Bu isimler, insanların tanışmalarına, anlaşmasına sebep olan bütün isimlerdir. İnsan, hayvan, yer, deniz, dağ, eşek ve diğerleri hepsi (İbn Abbas'dan Dahhâk); karga, güvercin ve herşeyin ismi (Mücahid); her şeyin ismi, deve, inek, koyuna varıncaya kadar (Said b. Cübeyr); her şeyin ismi, hatta şu, bu abdestsizlik bile (İbnü Abbas'dan Said b. Ma'bed); her sınıf halkın ismi ve cinsine çevrilmesi, şu dağ, bu deniz, şu şöyle, diye her şeyin ismi (Katâde). Bunların özeti, bütün dillerin aslı olan dilin hepsi oluyor. Ve "elif lâm" genelleştirmeye hamlediliyor. Bundan kıyamete kadar olmuş, olacak bütün şeylerin isimleri mânâsını anlayanlar da olmuştur.

2- Meleklerin isimleri (Rabi' ve daha diğerleri)

3- Züriyetinin isimleri (İbnü Zeyd'den, İbn Vehb'den Yunus b. Abdi'l-Alâ ve diğerleri). Bu iki şekilde de "elif lâm" ahd içindir ve bunun karinesi gelecek olan zamir gösterilmiştir. Çünkü tağlib muhtemel olmakla beraber zamirinin akıl sahipleri için olduğu açıktır. Ve bu karineye göre bazı tefsirciler hem meleklerin isimlerini ve hem nesillerin ismini kapsamasını (yani ikinci ve üçüncü görüşü) toplamışlardır. Bu isimleri, Allah'ın isimleri diye telakkî etmeye bu zamir engeldir.

4- Esmâ (isimler)dan murad dil değil, eşyanın duyguları, diğer deyimle o duygulardan oluşan ilmî suret (biçim)lerdir, diye de tefsir edilmiştir. Fakat bunun ilimden çok kelâm, hiç olmazsa kelâm-ı nefsî (zata mahsus kelâm) olan zihin olması gerekir. Her ne olursa olsun burada kat'î (kesin) olan nokta, Hz. Âdem'e -az veya çok- lisan öğretilmiş ve onun ilim ve kelâm sıfatlarına mazhar kılınmış olması, kelim ve dil meselesinin hilafet işinde önemli yerinin bulunmasıdır.”²³⁷

Mükemmel bir şekilde var edilen insanın, yeryüzünün halifesi olma konumunda hazırlanışının ilk basamağı onun eşyanın isimlerini öğrenip, eşya ile tanışmasıyla başlamıştır. İnsan, tasarrufu altına verilen eşya ile tanıştırdıktan sonra, eşyanın bilgisine ulaştırılmıştır.

²³⁷ Yazır, I/ 266.

“Allah, ‘Ey Âdem, onları isimleri ile kendilerine bildir. ’ deyip de, o da onları isimleri ile söyleyince, (Allah) ‘Ben göklerin ve yerin gaybını bilirim. Sizin açıkladığınızı ve gizlemekte olduğunuzu da bilirim diye size söylememiş miydim” dedi. ”²³⁸

Yeryüzünün halifeliğinin diğer varlıklara değil de, insana verilmesi, bu konuda onun daha yetenekli ve yeterli olduğunu ve bu görev için gerekli donanımda yaratıldığını göstermektedir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran akıl, irade ve onun ürünü olan kültürdür. Bu özellikleriyle insan, yeryüzünün halifeliğine uygun görülmüştür.

Eşyanın bilgisi ve kullanım yetkisi yalnız insana verilmiş ve insan da, bunun için gerekli olan güven ve yeteneğe sahip kılınmıştır. Allah’ın insana öğrettiği ve hakkında bilgi sahibi yaptığı eşyanın isimleri, insanın doğal çevre içinde hayatını sürdürebilmesi için gerekli olan ve kendisinden yararlanabileceği her şeyi içermektedir. İbn Abbas’a göre, insana öğretilen eşyanın isimleri arasında; insanın insanı, hayvanı, yeryüzünü, ovayı, dağı, denizi ve benzeri diğer şeyleri tanımaya yarayan bilgiler bulunmaktadır.²³⁹ İbn Kesîr ise, “Allah, Âdem’e bütün eşyanın kendisini, sıfatını ve ne iş yapabileceğini, neye yaradığını öğretti. ”²⁴⁰ şeklinde yorumlamaktadır.²⁴¹

İnsana öğretilen isimleri doğal çevre içinde birkaç varlıkla sınırlandırmak doğru değildir. Bu öğretme, insana verilen öğrenme yeteneğine işaret etmektedir. Bununla insan, çevresindeki eşyanın tabiatına nüfuz edebilmekte ve onda geçerli olan yasaları keşfederek, bunları kendi hizmetinde kullanabilmektedir.²⁴²

Allah, insana çevresindeki eşyanın hem isimlerini hem de özelliklerini öğretmiştir. Eşyanın birbirinden ayırt edilmesi, her birine ayrı ayrı isim verilmesiyle mümkün olabilmektedir. Çünkü isim, verilmiş olduğu şeyi belirtir. Örneğin karşımızdaki “elma” denen meyveden söz ederken, elmayı elimize alıp, işte bu meyve demek yerine, sadece elma demekle yetiniriz.²⁴³ Çünkü sözcükler, insanın bulunduğu çevre içinde eşyâyı algılamasına yarayan araçlar olmaktadır. Allah’ın yarattığı bir varlığa bütün isimleri öğretmesi; konuşma, eşya hakkında bilgi sahibi olma, onu bilinçli olarak işleme ve

²³⁸ Bakara, 2/33.

²³⁹ Taberî, I/ 215.

²⁴⁰ İbn Kesîr, I/ 104.

²⁴¹ İbn Kesîr, I/ 104.

²⁴² Erdoğan Pazarbaşı, *Kur’an ve Medeniyet*, Pınar Yay., İst. 1996, s. 103.

²⁴³ Pazarbaşı, s. 105.

sanat yeteneğini gerektirir ki, bütün bu sayılan özellikler de, insanda ortaya çıkmaktadır.²⁴⁴

İnsana isimlerin öğretilmesiyle ilişkili olarak, insana “*beyan*”ın öğretilmesi konusuna da değinecek olursak, Kur’an’da; “*O, insanı yarattı, ona beyânı öğretti*”²⁴⁵ denilmektedir. Beyân; konuşma ve anlatma demektir. Konuşma, duygu ve düşüncelerini anlatma özelliği, insanı diğer canlılardan ayıran en belirgin özelliktir.²⁴⁶ Beyân, bütün eşyanın isimleri olarak da açıklanmaktadır.²⁴⁷ İnsan yaratıldıktan sonra, kendisine isimlerin öğretilmesiyle, meleklerin bilemediklerini bilmiş ve eremediklerine ermiştir. Beyân sözcüğünün bir anlamı, insanın kendi maksadını açıklaması, diğeri ise, iyi ve kötü arasındaki farkın açıklanmasıdır. Beyân yalnızca konuşma özelliği değildir. Çünkü bu konuşmanın ardında akıl, şuur, idrak, fehim gibi yetenekler de vardır ki, bunlar olmaksızın konuşmak mümkün değildir. Dolayısıyla insanda konuşma melekesinin bulunması, onun şuur ve irade sahibi olmasının da bir delilidir.²⁴⁸

İnsanın doğal çevre içinde yaratılıp, ona beyânın öğretilmesi; onun konuşma, anlama ve anlatma yeteneğinde olması ve buna uygun bir fizikî özellikte yaratılması demektir. Kur’an’da: “*O kalemle öğretendir. İnsana bilmediğini öğretti.*”²⁴⁹ ifadelerinde, öğretme-kalem ilişkisini, beyân çerçevesinde ele aldığımızda; beyân sözle olduğu gibi, yazıyla da olmaktadır. Burada kalemle öğretmek, insana kalemle yazı yazma yeteneğinin verilmesi demektir. Bu yolla insan öğrendiklerini kayıt altına alacak ve kendisinden sonra gelen nesillere aktaracaktır.²⁵⁰

İnsana beyânın öğretilmesi; onun konuşma, anlama, anlatma, okuma ve yazma yetenekleriyle donatılması demektir. Doğal çevre içinde mükemmel bir şekilde yaratılmasıyla başlayan insanın hayat serüveni, onun eşya ile tanışmasıyla devam etmiş, en nihayetinde beyanın öğretilmesiyle diğer varlıklara verilmeyen tüm yetenekler insana verilmesiyle tamamlanmıştır.

²⁴⁴ Ateş, I/ 144.

²⁴⁵ Rahman, 55/3-4.

²⁴⁶ Pazarbaşı, s. 103.

²⁴⁷ Pazarbaşı, s. 103.

²⁴⁸ Pazarbaşı, s. 103.

²⁴⁹ Alak, 96/4-5.

²⁵⁰ Pazarbaşı, s. 103.

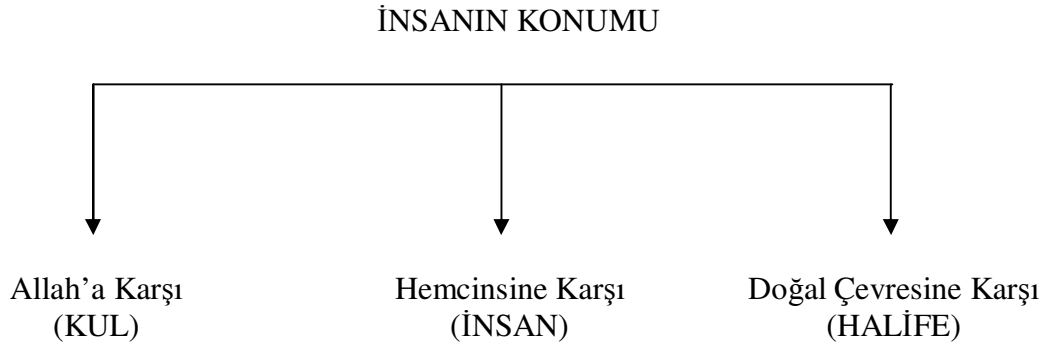
2.1.2. Doğal Çevre İçinde İnsanın Konumu

Kur'an, insanın var edicisi ve insanlarla olan ilişkilerine dair geniş açıklamalarda bulunduğu halde, insanın doğal çevre içindeki bulunduğu konumu ile ilgili genel prensipler getirmiş, ama mahiyet ve kanunlarının araştırılmasını evrende halife olarak sorumluluk yüklediği insana bırakmıştır.

Kur'an, insanın konumunu üç bölümde şöyle ifade ediyor:

1. Allah'a karşı konumu: Kul.
2. Hemcinsine karşı konumu: İnsan.
3. Doğal çevresine karşı konumu: Halife'dir.

Yukarıdaki maddeleri şekille ifade etmek istersek;

Bu konum üzere var edilen insan, öncelikle Allah'ın kuludur ve kâinatın halifesidir. Hemcinsinin ise ne kulu, ne de Rabbidir. Çünkü insan ancak Allah'a karşı kul ve varlık âleminde karşı yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak var edilmiştir. Dolayısıyla insanın varlık âleminde yükümlü kılındığı üç sorumluluğu vardır.

1. Allah'a karşı → Kulluk.
2. Hemcinsine karşı → İnsânîlik.
3. Doğal çevresine karşı → Halifelik'tir. ²⁵¹

²⁵¹ Kırca, *Kur'an ve Bilim*, s. 10.

İnsanın bu üç yükümlülüğü de konumuna yöneliktir. Sacın üç ayağı gibi birbirini tamamlayan ve sonunda “*ahsen-i takvim*” makamına eren insanda biri olmadan diğerlerinin olması beklenemez.

Konumuz itibarı ile biz, sadece doğal çevre içinde insanın konumunu ortaya koymaya çalışacağız. Kur’an merkezli bir bakış açısıyla doğal çevre içinde insanın konumunun “*halife*” olarak sorumluluk yüklenmesi ile başladığını görüyoruz. Bu itibarla “*halife*” sözcüğü çalışmamızda önem arz etmektedir.

Halife kelimesi, “*Ha-le-fe*” kökünden gelmiş olup, sözlüklerde kök itibarı ile birbirinden farklı birçok anlamları bulunmaktadır. Bunlar: Zaman ve yön bakımından arka, arka taraf, sonra, nesil ve zürriyet, iyi ve kötü bir şekilde birbirini temsil etme, birbirinin yerine geçme, birbiri ardınca gelme, birinden sonra gelme, yerine birini bırakma, birinin yerine geçme gibi anlamlara gelmektedir.²⁵²

Kavram itibarı ile baktığımızda Halife; Kendisinden öncekine vekil kılınan, birinin yerine geçen kimse demektir.²⁵³

İnsan birinin yerine geçerse veya o kimseden sonra vekil kılınırsa ona “*halef*” olur. Doğal çevre içinde insanın halifeliği daha farklı bir durum olup, bu konum ona Allah tarafından verilmiştir. İnsanın halifeliği ne hemcinsine ne de var edenine karşıdır, onun halifeliği veya “*halifelik konumu*” teshir kavramı ile ifadesini bulan yeryüzündeki varlıklara karşıdır.

Bir kimse, başkasından sonra gelip, onun yerine geçerse; falan adam filan adama halef oldu denir. İnsanın halifeliği daha farklı bir durumdur. Bu görev, ona Allah tarafından verilmiştir ve onun halifeliği evrende sorumluluk yüklenmesiyle başlamaktadır. Kur’an bu olayı şöyle ifade ediyor: “*Ben yeryüzünde bir halife kılacağım.*”²⁵⁴ Konu bütünlüğü içinde âyete yöneldiğimizde Allah, insan neslinin yaşayabileceği fizikî bir kapasitede önce evreni, sonra yeryüzünü ve içinde insanın yaşamasına imkan sağlayacak bütün canlı-cansız varlıkları yaratıp, insanlığın hizmetine hazırladıktan sonra, kupkuru bir çamurdan şekillenmiş kara balçıktan insanı yaratıp tesviye etmiş²⁵⁵ ve ardından onu, hilâfet konumunda fonksiyonel kılmıştır. İnsanın varlık sahnesine çıkışının ilk basamağı onun çamurdan yaratılışı ile başlar: “*Hani Rabbin meleklere demişti ki: ‘Ben*

²⁵² İbn Manzûr, IX/ 82-97.

²⁵³ İbn Manzûr, IX/ 83.

²⁵⁴ Bakara, 2/30.

²⁵⁵ Hicr, 15/28; Sâd, 38/71.

*kupkuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım.”*²⁵⁶ Âyetin ifadesinde insanın var edilmesi ile ilgili olarak “*Haleka*” kelimesi yer almaktadır. Oysa “*halifelik*” konumunun tahsis edildiği âyette Allah Teâlâ “*Ben yeryüzünde bir halife kılacağım.*”²⁵⁷ buyurmaktadır. Böylece yaratılan bir varlığı fonksiyonel hale getirmek için “*caale*” kelimesi kullanılmıştır. Varlık katmanlarının tepe noktasına yerleştirilen insanın birinci aşamada yaratılışı, ikinci aşamada ise “*halifelik*” konumu ifade edilmiştir.²⁵⁸

Allah’ın iradeli bir varlık olarak var ettiği insanın yeryüzündeki konumunu ifade etmek için kullanılan halife kelimesi, farklı şekillerde anlaşılmış, tek bir mânâ ve tek bir görüş üzerinde ittifak söz konusu olmamıştır. Konu ile ilgili görüşler şu şekildedir:

1. Yeryüzünün ilk sakinleri meleklerdi. Allah, bu melekleri yeryüzünden göğe çıkardı. Onların yerine yeryüzünde insanı yarattı. Yani Adem ve zürriyeti daha önce yeryüzünde bulunan “*meleklerin halifesi*”dir. Bu görüş Zeyd b. Eslem'den rivayet edilmektedir.²⁵⁹
2. İnsan, yeryüzünde Allah'a halife olarak yaratılmıştır. İnsan, Allah adına, Allah'ın emir ve hükümlerini uygulayacaktır. Hz. Âdem'in dolayısıyla insanlığın, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olduğu görüşünü İbn Mesud ve İbn Abbas desteklemektedir. İnsanın, “*Allah'ın halifesi*” olduğu görüşü, İslam düşünürleri arasında çok meşhurdur. Mevdudî²⁶⁰, S. Kutup²⁶¹, Elmalılı²⁶², Süleyman Ateş²⁶³, İsmail Cerrahoğlu²⁶⁴ bu görüştedirler.
3. Yeryüzünün ilk sakinleri cinlerdi. Ancak yeryüzünde bozgunculuk çıkardılar, kan döktüler. Bunun üzerine Allah meleklerden oluşan bir orduyu üzerlerine gönderdi. Bu ordu o cinleri yenerek onları adalara, dağlara sürdü ve Allah, Âdem ve soyunu o cinlerin yerine yeryüzünde halef olarak yarattı.²⁶⁵ Allah'ın meleklerle: “*Yeryüzünde bir*

²⁵⁶ Hicr, 15/28.

²⁵⁷ Bakara, 2/30.

²⁵⁸ Yazır, I / 258.

²⁵⁹ M. Said Şimşek, *Kur'an'da Kıssaların Menşei*, Yöneliş Yay., İst. 1992. s. 28.

²⁶⁰ Mevdûdî, I / 49.

²⁶¹ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, I / 78-79.

²⁶² Yazır, I / 299.

²⁶³ Ateş, I / 129.

²⁶⁴ İsmail Cerrahoğlu, bu görüşünü şu şekilde ifade ediyor: “*Allah'ın halifesi demek; yeryüzünde Allah adına iş yapacak, imar ve ıslah görevini üstlenecek, kendisinin hizmetine sunulan varlıkları hizmetinde kullanacak, Ona vekâlet edecek bir varlıktır, demektir ki, bu da insandır.*” Daha geniş bilgi için Bkz. İsmail Cerrahoğlu; Talat Koçyiğit, *Kur'an-ı Kerim Meâl ve Tefsir*, DİB Yay., Ank. 1990, I/87-88.

²⁶⁵ Ateş, I/129.

halife kılacağım” sözünden sonra, meleklerin: “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökcek birini mi var edeceksiniz?”²⁶⁶ şeklindeki cevapları olayı destekler niteliktedir. Çünkü melekler gaybı bilemezler, bu bilgileri olsa olsa daha önce cinlerin bu durumlarına şahit olmalarından kaynaklanıyor olmalıdır. Nitekim Allah Kur'an'da cinlerin insanlardan önce yaratıldığını belirtmektedir: “Gerçekten Biz, insanı kuru bir çamurdan, biçimlendirilmiş bir balçıktan yarattık. Cini ise, daha önce zehirleyici şiddetli ateşten yaratmıştık.”²⁶⁷

Kur'an'da “*halife*” kelimesinin geçtiği diğer âyetlere baktığımızda, “*halife*” sözcüğünün başkasının yürüttüğü bir işi ondan sonra yüklenip, yürüten anlamında kullanıldığı ifade edilmektedir: “*Sonra onların ardından sizi yeryüzünde halifeler kıldık ki nasıl davranacağınızı görelim.*”²⁶⁸ Bir başka âyette ise “*halife*” sözcüğü hâkimiyet ve egemenlik anlamında kullanılmıştır: “*Ey Davut, şüphesiz biz seni yeryüzünde halife kıldık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebi ile şiddetli bir azap vardır.*”²⁶⁹

Kur'an'da “*halife*” kelimesinin kullanım şekillerine baktığımızda “*halife*” şeklinde tekil olarak iki yerde, “*helaif*” ve “*hulefâ*” şeklinde çoğul olarak yedi yerde kullanıldığını görüyoruz.²⁷⁰ Topraktan var edilen insana, ilk var edildiği zaman diliminden günümüze kadar Allah katından onun konumunu hatırlatıcı nice âyetler ifade edilmiş, düşünen insanlar tarafından yine insanın yeryüzündeki konumuna dair belki de söylenmedik söz kalmamıştır. İnsanın hayata gözlerini açıp, üzerinde yürüdüğü, kendisinden yüzlerce kat büyüklükte mimarî eserler inşâ ettiği şu varlık âleminde, kâinat ve içindekilerin insanın hizmetine verilmesinin bir üstünlük olmadığını, tam tersine kendisine yüklenmiş bir yükümlülük ve emanet olduğunun bilincinde olması bulunuş amacının bir gereğidir. Doğal çevre içinde “*halife*” konumunda bize emanet edilen bu yükümlülüğü Allah Teâlâ şöyle ifade ediyor: “*Biz emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik, onlar, onu yüklenmeye yanaşmadılar, ondan korktular da onu insan yükledi. O gerçekten çok zâlim ve çok câhildir.*”²⁷¹

²⁶⁶ Bakara, 2/30.

²⁶⁷ Hicr 15/ 26-27.

²⁶⁸ Yunus, 10/14.

²⁶⁹ Sâd, 38/26.

²⁷⁰ Abdülbâkî, s. 215.

²⁷¹ Ahzâb, 33/72.

Âyette geçen “*emanet*” kelimesi ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Taberî, “*emanet*” kelimesinden maksat, Allah’ın kullarına gönderdiği hak din, bu dinin yüklendiği vecibe ve hükümler olduğunu ifade ederken²⁷², Zemahşerî ve Fahreddin Râzî “*emanet*” sözcüğünün yükümlülük anlamına geldiğini söylemişlerdir.²⁷³

“*Halife*” sözcüğünün anlamıyla ilişkili olarak Allah’ın vermiş olduğu irade ve kudretle, Allah adına ve O’na vekâleten, yaratılan diğer varlıklar üzerinde hem tasarruf yetkisinde bulunması hem de Allah’ın hükümlerini uygulama konumunda olması insana bir emanettir. Bu “*emanet*”in sorumluluk bağlamında insana yüklenmesi, asâlet değil, sadece bir vekâletten ibarettir. Öyle ki yükümlülüğün ağırlığını ifade etmek için âyette diğer varlıklara emanetin yüklenmek istendiği fakat onların bundan kaçındığı belirtilmektedir.

Doğal çevre içinde insanın konumunu aydınlatıcı olarak kâinatın varlık sebebi incelendiğinde, insanın emrine “*musahhar*” kılınmasından ibaret olduğu görülür. Kâinat, insan karşısında konumu itibarı ile hizmet eden durumundadır, çünkü varlık sebebi, insana hizmet etmek ve onun hayatını kolaylaştırmaktır.²⁷⁴ Bu durum Kur’an’da şöyle ifade ediliyor: “*Allah odur ki, gökleri ve yeri yarattı; gökten su indirdi ve onunla size rızık olarak çeşitli meyveler çıkardı; buyruğuyla denizde akıp gitmesi için gemileri emrinize verdi. Sürekli olarak görevlerini yapan güneşi ve ayı emrinize verdi; geceyi ve gündüzü de emrinize verdi. Ve kendisinden istediğiniz her şeyden size bir parça verdi. Eğer Allah’ın (size vermiş olduğu) nimetini saymaya kalksanız onları sayamazsınız.*”²⁷⁵

Kur’an’da, her şeyin insanın emrine “*musahhar*” kılındığını ifade eden diğer âyetlerde de evrenin konumu belirtilmektedir: “*Odur ki sizin için gökten bir su indirdi; (sizin ve hayvanlarınızın) içme suyu ondandır, ağaçlar, (bitkiler) de ondan (sulanıp filizlenmektedir.)O suyla size ekin, zeytin, hurma, üzümler ve her çeşit meyvelerden bitirmektedir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için ibret vardır. Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Yıldızlar da onun emriyle (size) boyun eğdirilmiştir. Şüphesiz bunda aklını kullanan bir toplum için ibretler vardır. Yeryüzünde yarattığı çeşitli renklerdeki (hayvanlar, bitkiler ve diğer varlıkları da) sizin*

²⁷² Taberî, XII / 53.

²⁷³ Zemahşerî, III / 276-277; Râzî, VIII / 100-102.

²⁷⁴ Kırcı, *Kur’an ve Bilim*, s. 10.

²⁷⁵ İbrahim, 14/ 32-34.

hizmetinize verdi. Şüphesiz bunda öğüt alan bir toplum için ibret vardır. O, denizi (hizmetinize) verdi ki, ondan taptaze et yiyebilirsiniz ve ondan süsleneceğiniz süs eşyaları çıkarasınız. Görüyorsun ki gemiler, denizi yara yara akıp gitmektedir. Allah'ın lütfunu aramanız ve O'na şükretmeniz için."²⁷⁶

Kur'an'da, "Teshir" kavramı ile ifadesini bulan insan karşısında evrenin konumunu belirleyici daha pek çok âyet yer almaktadır.²⁷⁷ Yapılan bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Allah Teâlâ'nın insana biçtiği konum yeryüzü ile sınırlıdır. Bundan dolayı insanın "halifelik" konumunu diğer varlıklara karşı üstünlük gibi görmek yerine, yeryüzünde bulunduğu sınırlı zaman diliminde kendisine emanet edilen varlık âlemine mes'uliyet duygusu içinde yaklaşması en uygun olanıdır.

2.2. İNSANIN DOĞAL ÇEVREYE YAKLAŞIMI

2.2.1. Fiziksel Açıdan İnsan-Doğal Çevre ilişkisi

Çevre, insandan bağımsız bir olgu değildir. Çevre, insanın da dâhil olduğu birçok varlıkla olan ilişkiler ağı olarak anlatılır. İnsansız çevre, nasıl bir şey ifade etmeyecekse, aynı şekilde çevresiz insan da, bir anlam ifade etmez.²⁷⁸ İnsan, bulunduğu çevrede faaliyetleri olan bir varlıktır. Fiziksel açıdan insanın faaliyetleri, tüm yeryüzüne, yerin altına, üstüne, göklere, kimi gök cisimlerine ve denizlerin derinliklerine kadar ulaşır.

İnsanın yeryüzünde fiziksel açıdan gerçekleştirdiği faaliyetlerden biri çalışmaktır. Çalışmak, insanın geçimini ve hayatını sürdürmesi için zorunludur. Mesela, insanın temel gıdası olan bitkiler, yeryüzünde beslenme kaynaklarından biridir. Bitkilerin ürün halinde gelişebilmesi için insanın toprak üzerinde bir tarım faaliyetinde bulunması gerekir. Bu anlamda Kur'an'da ifade edilen Yusuf peygamberin kıssası güzel bir örnektir. İlgili âyette, "Yusuf onlara, 'âdetiniz üzere yedi sene ekin ekersiniz, yiyeceklerinizin az bir miktarı hariç, hasat ettiklerinizi başağında stok edip bırakırsınız' dedi. Bunun ardından tohumluk olarak saklayacaklarınızın az bir miktarı hariç, o yıllar için biriktirdiklerinizi yeyip bitirecek yedi kıtlık yılı gelecektir. Bundan sonra bir yıl

²⁷⁶ Nahl, 16/10-14.

²⁷⁷ Abdülbâkî, s. 347-348.

²⁷⁸ Emrullah Günay, *Çevre Sorunları*, Bizim Gençlik Yay., Kayseri 1992,137-139.

*gelecek ki o yılda, insanlara Allah tarafından yardım olunacak, o yılda meyve sıkacaklar ve bolluk olacak”*²⁷⁹ denilir.

Fiziksel açıdan tarımın geliştirilmesi, organizeli bir çalışmaya bağlıdır. Burada suyun önemi de büyüktür. Bu anlamda Yusuf peygamber, bulunduğu fiziki çevrede sulama kanalları açtırmış, tarım alanlarını ıslah ederek genişletmiş ve sulu tarımı teşvik etmiştir. Ayrıca, Yusuf peygamberin tarım, meyve ve sebze yetiştiriciliğine verdiği önem sonucu ülke halkı, kıtlıktan çok az etkilenmiş ve civar ülkelere ihtiyaç fazlası ürünleri ihraç ederek, gelirlerini ve yaşam düzeylerini artırmıştır.²⁸⁰

Kur'an, fiziksel açıdan doğal çevrenin bir parçası olan okyanusları, denizleri, ırmakları, nehirleri oluşturan hidrosfere vurgu yapar. İlgili âyetler de, “ *O, gökten su indirendir. Biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik. O bitkiden bir yeşillik var ettik ki, ondan birbiri üzere binmiş taneler çıkarttık. Hurmanın tomurcuğundan sarkan, koparmak isteyeneye yakın salkımlar, üzüm bağları, bir kısmı birbirine benzeyen zeytin ve nar bahçeleri çıkarttık. Meyve verdiği ve olgunlaştığı zaman meyvelerine bakın*”²⁸¹ ve “ *Çorak yerlere suyu ulaştırdığımız, onunla gerek hayvanlarının gerekse kendilerinin yemekte oldukları ekinleri çıkarmakta olduğumuzu görmüyorlar mı?*” denilir. Bu âyetler, fiziksel açıdan suların faydalarını ortaya koymaktadır. Çevresel fenomenleri oluşturan canlı varlıkların hayatlarının devam edebilmesi için su gereklidir.

Kur'an'da, fiziksel açıdan insanın bulunduğu çevredeki varlıkların insanın istifadesine verildiği de vurgulanır. İlgili âyette, “*Yeryüzünde var olan her şeyi sizin istifadenize verenin Allah olduğunu görmüyor musunuz?*”²⁸² denilir. Ekolojideki varlıkların insanın istifadesine verilmesi müfessirler tarafından “İnsanın çevresel varlıklar olan hava, su, ateş ve bitkiler ile diğer varlıklardan faydalanmaya yetkili kılındığı, güneş, ay, gece ve gündüzün belli kanunlar çerçevesinde insan için fiziksel açıdan var edildiği, insanla bu varlıklar arasında bir uyum olduğu”²⁸³ şeklinde açıklanır.

İnsanın yaşamını devam ettirdiği çevrede evler, yollar, şehirler kurarak geliştirmesi de fiziksel açıdan önemlidir. Kur'an'da Salih peygamber ve kıssası bu anlamda önemlidir. İlgili âyette, “*Hatırlayın ki Allah Âd kavminden sonra, sizi onların yerine getirdi ve sizi*

²⁷⁹ Yusuf, 12/ 47-49.

²⁸⁰ Yazır, IV/ 2870; Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, VIII/ 410; Ateş, IV/ 389.

²⁸¹ En'am, 6/ 99.

²⁸² Hac, 22/65.

²⁸³ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, XI/ 480; Yazır, VI/4315; Razi, XXVII/ 262.

yeryüzüne yerleştirdi. Yerin ovalarında köşkler kuruyor, dağları oyup evler yapıyorsunuz. Artık Allah'ın nimetlerini anın da yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.”²⁸⁴ denilir. Semûd kavmi, ikamet ettiği hicr bölgesinde düzlük ovalar üzerine saraylar, dağlara da oyma evler kurarak fiziksel açıdan bulundukları çevreyle güzel bir uyum içinde hayatlarını devam ettirmişlerdir. İnsanın bulunduğu çevreye uyumu, bu anlamda önem arz etmektedir.²⁸⁵ İnsan ve çevre arasındaki bu fiziksel uyum her zaman güzel devam etmemektedir. Allah'ın emrinin dışına çıkan Semud kavminin sonu da buna örnek teşkil etmektedir. İlgili âyette, “*Derken, onları o kuvvetli sarsıntı yakaladı da yurtlarında yüzüstü hareketsiz çökekaldılar*”²⁸⁶ denilmektedir. Semud kavmi, bulundukları mekânda şiddetli sarsıntılara yakalanmışlar ve diz üstü çökük halde helak olmuşlardır. O muazzam şehirleri ise harap olmuştur.

Kur'an'ın, en büyük iki çevresel varlık olan yer ve gökler hakkında ortaya koyduğu ibret de fiziksel açıdan dikkat çekicidir. İlgili âyette, “*Onlar, önlerindeki ve arkalarındaki (kendilerini dört bir yandan kuşatan) göğe ve yere bakmadılar mı? Eğer dilersek onları yere geçirir veya gökten üzerlerine parçalar düşürürüz. Bunda, Rabbine yönelen her kul için bir ibret vardır*”²⁸⁷ denilmektedir. İnsanların üzerlerinde durdukları yerin ve üstlerindeki göğün, onları sarsmadan tutması, doğal çevredeki mekânsal düzenin varlığına çok açık bir örnektir.²⁸⁸

2.2.2. Psikolojik Açıdan İnsan-Doğal Çevre İlişkisi

Yunanca ruh anlamına gelen “*psyche*” ve bilgi, bilim anlamına gelen “*logos*” kelimelerinin birleşmesiyle ifade edilen psikoloji, “*İnsan davranışları ve bu davranışların altında yatan süreçleri bilimsel olarak inceleyen bilim dalı*”²⁸⁹ olarak tanımlanmaktadır. İnsan yaşamının çok çeşitli yönleri vardır. Bu yönler, psikolojinin değişik alanlar geliştirmesine yol açmıştır. Bunlardan kimileri, gelişim psikolojisi, kişilik psikolojisi, sosyal psikoloji, din psikolojisi. Öyle ki, bunların her biri ayrı bir uzmanlık alanı olarak gelişmesini sürdürmektedir. Bunların yanında sağlık psikolojisi

²⁸⁴ A'râf, 7/74.

²⁸⁵ Esed, II/ 757.

²⁸⁶ A'râf, 7/78.

²⁸⁷ Fâtır, 35/ 44.

²⁸⁸ Ateş, VII/239.

²⁸⁹ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İst. 1991, s. 27.

ve çevre psikolojisi gibi henüz gelişmeye başlayan yeni psikoloji alanları da vardır.²⁹⁰ Gelişmekte olan çevre psikolojisinin bir uzantısı da, insan-çevre ilişkisini kapsamaktadır. İnsan, bulunduğu doğal çevre içinde psikolojik olarak bir takım duygular ortaya koyar. Bu duygular, insanın çevreyle olan ilişkisinde önem ifade etmektedir. Psikolojik olarak bu duygular, üç bölümde incelenecek olursa; insanın doğal çevreye aidiyet duyması, doğal çevresini sevmesi ve korkması olarak incelenebilir. İlk incelenecek duygu, insanın doğal çevreye duyduğu aidiyettir.

2.2.2.1. İnsanın Doğal Çevreye Aidiyet Duyması

İnsanın halifelik konumu, dünya'ya gözlerini açtığı “arz” veya “arz”ın koşullarının geçerli olduğu yer ile sınırlıdır. Onun hammaddeyi yine kendisinin hizmetine verilen topraktır. “Arz” ile sınırlı olan hilafeti bittiğinde ise insan²⁹¹, yine var olduğu toprağın kucağına dönecek ve uhrevî hayata başlamak için tekrar oradan çıkarılacaktır. Kur'an ilgili âyette bu olayı şöyle ifade ediyor: “*Sizi ondan (topraktan) yarattık; yine sizi oraya döndüreceğiz ve bir kez daha sizi oradan çıkaracağız.*”²⁹² İnsanın, halifelik konumunun başarıya ulaşabilmesi için ilk adım, onun aidiyet duygusu içinde eşya'ya yönelmesi olacaktır. Kendini Arz'ın bir parçası hissedemeyen insanın, eşya ile doğru iletişim kurması beklenemez.

“Aidiyet” kelimesi sözlüklerimizde: Aid olma hâli, ait olma durumu, aitlik, ilişkinlik, dairlik, râcîlik anlamlarına gelmektedir.²⁹³ İnsanın eşya üzerindeki âidiyeti ise; Onun, eşya ile kendisini ilişkilendirmesinden, kendini eşya ile bütün görmesinden ve eşyanın doğasına nüfuz edebilmesinden gelmektedir. İnsan eşya'ya ne kadar aidiyet duygusu içinde yaklaşabilirse; o derece ona şekil verebilir, onu amacına uygun ve dengeli kullanabilir.

Kur'an açısından insana biçilen rolün gereği yeryüzü, insanın “hilafet” konumuna göre düzenlenmiştir. Allah'ın kudretinin en seçkin ve en özenli bir eseri olan insan, üstlendiği emanetin gereğini yerine getirdiği düzeyde değerlidir. Arz'a, aidiyet duygusu içinde yaklaşabilen insanların, dağ başında bir çoban, tarladaki bir ırgat veya apartman

²⁹⁰ Cüceloğlu, s. 27-32.

²⁹¹ İnsanın, “insânîlik” ve “halifelik” konumları sadece bu “arz” için geçerli, “kulluk” konumu ise uhreviyatta da varlığını sürdürmektedir.

²⁹² Tâhâ, 20/25.

²⁹³ TDK Sözlüğü, I / 50.; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yay., İst. 1996, s. 25.

dairesindeki bir kapıcı olması önemli değildir. Çünkü, bu insanların toprağın bağrındaki durumları hep aynıdır. Bu itibarla aidiyet duygusunun iki önemli açılımı vardır;

1. İnsanın topraktan yaratılışı,
2. Besin kaynağının toprak oluşudur.

Bu açılımlar, insanın eşya ile iletişimde aidiyet duygusunun kaynağını ortaya koymasından dolayı önemlidir. İnsan, yaratılanların en sonuncusu ve en mütakâmilidir. Kur'an, insanın topraktan yaratıldığını açık bir şekilde ilgili âyetlerde ifade etmektedir: *"Sizi topraktan yaratması, sonra yeryüzüne dağılan beşer olmanız, O'nun kudretine işaret eden âyetlerdir."*²⁹⁴ *"Sizi topraktan O yarattı."*²⁹⁵ *"O insanı testi gibi yanmış kuru balçıktan yarattı."*²⁹⁶ Bilimsel çalışmalar insan vücudunun, yeryüzünün ihtiva ettiği elementleri, kendisinde topladığını ortaya koymuştur. Toprağın taşıdığı : Karbon, oksijen, hidrojen, kükürt, azot, kalsiyum, potasyum, sodyum, klor, magnezyum, demir, manganez, bakır, iyot, florin, kobalt, çinko, silisyum ve alüminyum elementlerinin, insanda da değişik oranlarda yer aldığını görmekteyiz. Bu oran, topraktan toprağa değiştiği gibi insandan insana da değişmektedir. Fakat yine de bunlardan birer parça, hepsinde bulunmaktadır.²⁹⁷

İnsanın yaratılışındaki cevher, maddî ve manevî yönlerinde, yani şekil itibarı ile bedeninde ve mânevî olarak da huy ve kabiliyetlerinde kendisini göstermektedir. Nitekim toprağın özünde ağırlık, sükûnet, yumuşaklık, sebat ve teennî vardır. Bu özellikler insanın manevî yönlerinde de kendisini gösterir.²⁹⁸ Kur'an'ın, yaratılış ifadelerine göre ilk insan, topraktan ve onun değişik durumlardaki merhalelerinden yaratılmıştır. Bu merhalelerden biri de çamurdur. Fakat bu çamur, nasıl bilinen elementlerden müteşekkil olan yapısını değiştirmiş ve ilk organik hayat şekline ulaşmış, daha sonra da gelişerek insanî hayat biçimine varmıştır? İşte bu nokta bir sırdır. Ve bu sırrı, hiçbir beşer de çözmüş değildir.

Tekâmül nazariyesini kabul edecek olsak dahi, ilk hücrede hayat fenomeninin nasıl başladığını bilmek mümkün değildir. Bu nokta, hâlâ bir sır olarak gizliliğini devam

²⁹⁴ Rûm, 30/20.

²⁹⁵ En'am, 6/2.

²⁹⁶ Rahman, 55/14.

²⁹⁷ Kırcı, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, s. 324.

²⁹⁸ Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, İnsan Yay., İst. 1995, s. 133.

ettirmektedir.²⁹⁹Şeyh Tantâvî de, insan vücutlarının, yer elementlerinden müteşekkil olduklarını zikrettikten sonra, “Bizler arzın birer parçasıyız. ”der.³⁰⁰ Elmalılı, zihinlerde yeryüzünde ilk insan, ilk hayvan, ilk bitki hücresinin nasıl ve nereden yapıldığına dair sorular bulunduğunu söyledikten sonra, “Bu sorulara fenn-i beşerin, “Nasıl yapıldığını henüz bilmiyorum ve fakat şurası muhakkak ki, her halde basit yer maddelerinden yapılmıştır. Bu nokta fennen ve aklen müteyakkandır. Zira terkiyatında (terkiplerinde) arzda bulunabilen basit maddeler müşahade olunuyor. ””³⁰¹ şeklinde cevap verdiğini nakleder.

Fahreddin Râzî ise, “Sizi topraktan O yarattı”³⁰² âyetinin tefsirinde, bu konudaki görüşlerini şöyle açıklamaktadır: “İnsan, erkek menisiyle kadın menisinden yaratılmıştır. Bu iki meni, kandan meydana gelir. Kan ise, ancak gıdalardan olur. Gıdalar, ya hayvânî ya da nebâtîdir. Şâyet gıda hayvânî bir gıda ise, burada hayvanların meydana gelmesindeki durum, insanların meydana gelmesindeki durum gibi aynıdır. Bu nedenle sadece ortada nebâtî gıdalar kalır ki, insan bu nebâtî gıdalardan yaratılmıştır. Şüphe yok ki bu gıdalar da topraktan meydana gelmiştir. Bu benim kanaatimdir ve gerçeğe daha yakındır. ”der.³⁰³

Râzî’nin bu açıklaması, Hz. Âdem’in yaratılışı ile ilgili değil, O’ndan sonraki insanların topraktan yaratılışı ile ilgilidir. İnsan varlığını meydana getiren maddeler ile onun hayatiyetini devam ettiren gıdaların kaynağı toprak olduğundan insan vücudu tahlil edilmek sûretiyle, insanın aslı olan Hz. Âdem’in topraktan yaratılmış olduğu da kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.³⁰⁴

Doğal çevre içinde halifelik konumunda sorumluluk yüklenerek hammaddesi toprak olarak yaratılan insan yeryüzü ile iç içe bir hayat sürdürmektedir. İnsanın beslenme, barınma gibi hayatını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu gereksinimlerin kaynağı topraktır.

İnsan için yeryüzünde beslenme, ihtiyaçlar hiyerarşisinin başında yer almaktadır. Bu yüzden insan, kendisine biçilen rolü gereği aidiyet duygusu içinde toprakla iletişim

²⁹⁹ Kırca, *Kur’an ve Fen Bilimleri*, s. 325.

³⁰⁰ Mısırî Tantavi, Cevherî, *el-Cevahir fî Tefsiri'l- Kur’ani'l- Kerim*, Matbaa-i Mustafa el-Bali, Mısır 1972, IV/ 9.

³⁰¹ Yazır, III/ 872.

³⁰² En’am 6/2.

³⁰³ Râzî, XII/ 152.

³⁰⁴ Kırca, *Kur’an ve Fen Bilimleri*, s. 326.

kurarak onu işler, eker, biçer, imar eder, onun altını üstüne getirir, geçimini sağlar, onun uğruna savaşır, onunla yoğrulur, onunla ruhunu dinlendirir ve toprakla birlikte geçirdiği yorucu bir hayatın ardından yine onun bağrına kendini bırakır.³⁰⁵ Kur'an'da insanın topraktan beslenmesi bir ibret vesilesi yapılarak, onu devamlı düşünmeye yönlendirme vardır. İlgili âyetler de, *“Görmediler mi ki, biz yağmuru kupkuru yere indirip onunla hayvanlarının ve kendilerinin yiyeceği ekinler çıkarırız. Hâlâ görmeyecekler mi?”*³⁰⁶ *“O, gökten su indirendir. Her bitkiyi onunla bitirdik, ondan bitirdiğimiz yeşilden, birbirine benzeyen ve benzemeyen yığın yığın taneler, hurmaların tomurcuklarından sarkan salkımlar, üzüm bağları, zeytin ve nar çıkardık. Ürün verdiklerinde ürünlerine, olgunlaşmalarına bir bakın. Bunlarda, inananlar için, şüphesiz deliller vardır.”*³⁰⁷ *“Yeryüzüne bakmazlar mı? Orada, bitkilerden nice güzel çiftler yetiştirmişizdir. Şüphesiz bunlarda Allah'ın kudretine işaret vardır, ama çoğu inanmazlar.”*³⁰⁸ *“Allah, yeri canlı yaratıklar için meydana getirmiştir. Orda meyveler, salkımlı hurma ağaçları, kabuklu taneler, güzel kokulu otlar vardır. (Ey insanlar ve cinler!) Öyleyken Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlarsınız?”*³⁰⁹ *“İnsan, yiyeceğine bir baksın. Doğrusu suyu bol bol indirmektedir. Sonra yeryüzünü iyice yarmakta ve orada taneli ekinler, üzümler, sebzeler, zeytin, hurma ağaçları ve bahçelerde koca koca ağaçlı meyveler ve çayırlar bitirmektedir. Bunlar sizin ve hayvanlarınız için geçimlidir.”*³¹⁰denilmektedir.

İnsanın toprağa hür iradesi ile yön vererek, onu kendisine tâbî kılması, insanın eşya karşısında aktif bir varlık olduğunu göstermektedir. Kur'an, insanın yeryüzünde toprağı besin kaynağı görüp, zirâî olarak işlemesini, onun doğal bir ihtiyacının gereği olarak görür. Bundan dolayı Kur'an, insanın topraktan en çok yararlandığı bitkiler olan meyve, sebze, ağaç ve ottan bahsetmektedir. Gerçekten de topraktan yetişen bitkilerden insan, hayatını sürdürürken çok yönlü olarak yararlanır. Bunlar, hem insanın beslenme ihtiyacını giderir hem de onun sağlıklı bir hayat sürmesine katkı sağlar.³¹¹

³⁰⁵ Akpınar, s. 49.

³⁰⁶ Secde, 32/27.

³⁰⁷ En'am, 6/99.

³⁰⁸ Şuarâ, 28/7-8.

³⁰⁹ Rahman, 55/10-13.

³¹⁰ Abese, 80/25-32.

³¹¹ Akpınar, s. 49.

2.2.2.2. İnsanın Doğal Çevreyi Sevmesi

Allah'ın en özenli varlığı olan insanın, doğal çevre içinde beslenme ihtiyacını giderdikten sonra, ihtiyaç duyduğu ilk duygu, sevgidir. Yaşanmadıkça bilinemeyen bir duygu olan sevgi çeşitli şekillerde açıklanmıştır: *Sevgi, “İnsanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygudur.”*³¹² *Sevgi, “Toplumsal kuruluşları yücelten, kültür esinleyen dünyayı sıcak ve güzel bir evren yapan, insanların biçimini değiştiren, dinamik bir güçtür.”*³¹³

Kur'an'da sevgiyi ifade eden çok sayıda sözcük vardır. Bu kavramlardan sevginin mihverini “*hubb*” kökünden türeyen “*muhabbet*” kavramı oluşturmaktadır. Türevleriyle birlikte “*muhabbet*” sözcüğü Kur'an'da 95 yerde geçmektedir. İlgili kimi âyetler de, “*İnsanlardan kimi, Allah'tan başka eşler tutar, Allah'ı sever gibi onları severler. İnananlar ise en çok Allah'ı severler*”³¹⁴, “*İyilik yapın, doğrusu Allah iyilik yapanları sever*”³¹⁵, “*Onlar, yoksula, yetime ve esire sevdikleri yemeği yedirirler.*”³¹⁶, “*De ki: ‘Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallar, zarara uğramasından korktuğunuz bir ticaret ve meskenler size Allah'tan, Peygamberinden ve onun yolunda cihattan daha sevgili ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin. Allah fâsık topluluğu doğru yola erdirmez.*”³¹⁷ “*Bilin ki, aranızda Allah'ın elçisi bulunmaktadır. Eğer o, birçok işlerde size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz. Fakat Allah, size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize güzel göstermiş; inkârı, fâsıklığı ve karşı çıkmayı da çirkin göstermiştir. İşte bunlar doğru yolda olanların ta kendileridir*”³¹⁸denilmektedir.

Sevgi, insanın mayasında bulunan fitrî bir duygudur. Bu duygu, sadece dillerden dökülen sözcüklerden ibaret olmayıp, bilfiil yaşanarak hayata aktarılan ve kalbin dinamiklerinden olan bir ruh halidir. İnsan fıtratı itibarı ile kendisine huzur veren, gözüne ve gönlüne uyumlu gelen şeylere meyletmekte ve onları daha çok sevmektedir.

319

³¹² TDK Sözlüğü, II / 1289.

³¹³ Philip Q. Roche, *Sevginin Anlamları*, Çev. Mehmet Harmancı, Say Yay., İst. 1998, s. 167.

³¹⁴ Bakara, 2/165.

³¹⁵ Bakara, 2/195.

³¹⁶ İnsan, 76/8.

³¹⁷ Tevbe, 9/24.

³¹⁸ Hucurat, 49/7.

³¹⁹ Ali Galip Gezgin, *Kur'an'da Sevgi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2003, s. 92.

Sevgi konusunu iyi inceleyen düşünürlerden biri olan Gazzâlî, sevginin dereceleri olduğunu ifade ederek, bunları üç kısma ayırır:

1. İnsanın öncelikle kendisini, kendi varlığının devam edip, gelişmesine katkı sağlayacak şeyleri sevmesidir.
2. İnsanın kendisine iyilik ve ikramda bulunanları sevmesi.
3. Sevginin en yüksek mertebesi; herhangi bir enâniyet, çıkar, faydalanma gibi nefsânî istekler bulunmaksızın, bir kimseyi veya bir şeyi sırf ondaki güzellik, yetkinlik gibi olumlu ve üstün nitelikler dolayısıyla sevmesidir.³²⁰

Doğal çevre içinde, halife konumunda sorumluluk yüklenen insanın varlık âlemine yönelirken fıtratında var olan sevgiyi ortaya koymasını iki yaklaşımla inceleyeceğiz. Bunlar, cansız varlık sevgisi ve canlı varlık sevgisidir. Bu yaklaşımlar, insanın evrenle iletişimde sevgi duygusunun kaynağını ortaya koyması açısından önemlidir.

İnsan, duygusal bir varlıktır. Allah, insanın bu duygularını doğal çevresine hür iradesiyle yön verirken, yani çevresini şekillendirirken bulunmasını istediği bir yaklaşım olarak var etmiştir. İnsan-eşya iletişimde hissedilen bir duygu olan sevgi, doğal çevre içindeki insanın kalbinden kendisine musahhar kılınan varlıklara yansıtılmasında, onun eşya'ya duyduğu sevgi duygusunun yoğunluğu önem arz etmektedir. Kur'an, "halife" konumundaki insanın evrende kendisine musahhar kılınan cansız varlıklara aşırı sevgi göstermesini ilgili âyetler de şöyle ifade ediyor: "*And olsun ki, onların hayata diğer insanlardan ve hatta Allah'a eş koşanlardan da daha düşkün olduklarını görürsün. Her biri ömrünün bin yıl olmasını ister. Oysa uzun ömürlü olması onu azaptan uzaklaştırmaz. Allah onların yaptıklarını görür.*"³²¹ ". . . yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı aşırı sevgi beslemek insanlara güzel gösterildi." ³²² ". . . kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, Resulünden ve Allah yolunda cihat etmekten daha sevgili ise, artık Allah emrini getirinceye kadar bekleyiniz." ³²³ "Gerçekten o mal sevgisinde pek katıdır." ³²⁴

³²⁰ Muhammed İbn Muhammed Gazzâlî, *İhya'û Ulumi'd-Din*, Terc. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yay., İst.1985, IV/ 538.

³²¹ Bakara, 2/96.

³²² Âl-i İmran, 3/14.

³²³ Tevbe, 9/24.

³²⁴ Âdiyat,100/8.

İnsanın varlık âlemine “aşırı sevgi” duyması âyetlerde de ifade edildiği gibi hoş görünmemektedir. İnsan, fitratı gereği altına, gümüşe, ticaretten kazandığı mallara, meskenlere ve hâsılı tüm dünya varlığına aşırı ilgi duyar. Bunlardan ne miktar elde etse, daha fazlasına sahip olmak ister. İnsan, bu aşırı tutkusunu dizginleyemezse gözü doymaz bir varlık olur.³²⁵

Evrenin var olma amacı insana hizmettir, dolayısıyla yaşamımızı sürdürdüğümüz bu “arz” bizâtihi Allah’ın sorumluluk yüklediği insana bir armağanı ve her türlü nimetin temel kaynağı olduğu halde, insan, kulluk konumunu unutarak, kendi hevâ ve hevesine uyduğu takdirde bu “aşırı sevgi” kınanır ve önemini yitirir.³²⁶ Kur’an’da , insanın doğal çevre içindeki varlıklara “aşırı sevgi” duyarak yönelmesi iyi gösterilmediği gibi, onun varlık âleminde yüz çevirerek sadece uhreviyâta yönelmesinin de yanlış olduğu ifade edilmektedir. İlgili âyette, “Allah’ın sana verdiği şeylerde âhiret yurdunu gözet, dünyadaki payını da unutma...”³²⁷ denilmektedir.

Bu âyette, insanın hizmetine sunulan evrendeki nimetlere ahlakî ve hukukî daire içerisinde faydalanmaya teşvik vardır. Kur’an’ın gayesi, insana sunulan varlık âleminde el etek çekmeye sevk etmek değil, insanı hem üzerinde yaşadığı “arz” için hem de uhreviyâtı için dengeli bir “sevgi” duygusu içinde yaklaşmaya yöneltmektir.³²⁸ Ayrıca Süleyman peygamberin beslediği atlar için “ Gerçekte ben, mal sevgisine, Rabb’imi anmayı sağladığı için düştüm”³²⁹ ve “O, mal, sevgisine aşırı derecede düşkündür”³³⁰ âyetleri, dünyanın bu zevklerini ifade eder. Kur’an, insanın dünya hayatındaki geçimliklerini ve onun bu konudaki tabii eğilimlerini, inkar etmez ya da yasaklamaz; aksine doğal karşılar ve onları tabii seyri içinde bırakır. Çünkü Süleyman peygamber, varlık sevgisini Allah’ı anmayı sağlayan bir araç olarak görüyor. Eğer bu sevgi amaç haline gelirse insanlar için tehlikeli olur. Nitekim Kur’an’da Karun örneği mal sevgisini dünya’da amaç edinenlere güzel bir örnektir. İlgili âyetlerde, “Şüphesiz Kârûn, Mûsâ’nın kavmindendi. Onlara karşı azgınlık etti. Biz ona, anahtarlarını (bile taşımak) güçlü bir topluluğa ağır gelecek hazineler verdik. Hani, kavmi kendisine şöyle demişti: ‘Böbürlenme, Çünkü Allah böbürlenip şımaranları sevmez.’”³³¹ ve “Kârûn,

³²⁵ Ateş, II/ 22.

³²⁶ Râzî, XXIX/ 203.

³²⁷ Kasas, 28/ 77.

³²⁸ Afif Abdulfettâh Tabbâra, *Rûhu’-d-Dini’l-İslâmî*, Darü’l- İlmi li’l- Melayin, Beyrut 1966, s. 161.

³²⁹ Sâd, 38/32.

³³⁰ Adiyât, 100/8.

³³¹ Kasâs, 28/ 76.

*‘Bunlar bana bendeki bilgi ve beceriden dolayı verilmiştir’ dedi. O, Allah’ın kendinden önceki nesillerden, ondan daha kuvvetli ve daha çok mal biriktirmiş kimseleri helak etmiş olduğunu bilmiyor muydu? Suçlulukları kesinleşmiş olanlara günahları konusunda soru sorulmaz, çünkü Allah hepsini bilir.’*³³² şeklinde geçmektedir. Karun, kendi yaşadığı dönemde gerçekten hayret verici bir zenginliğin içindeydi. Ama onun zenginliği Süleyman peygamberden farklı olup, zenginliği araç değil, amaç haline getirmiş ve kendi sonunu hazırlamıştı.

İnsanın, doğal çevresindeki cansız varlıklara gösterdiği sevgi ile duyularımızda algılayıp, güzel hissettiğimiz duygular arasında bir bütünlük vardır. İnsanın hissettiği bu sevgi çok farklı şekillerde ifadesini bulur. Örneğin bir doğa manzarasında veya temiz bir rızıkta sevginin güzellikle bir bütün olduğunu söyleyebiliriz. Bu sevgi bütünlüğünün ötesinde ise insan kalbinde var edenine karşı *“ilâhî sevgi”* dediğimiz nihâî sevgi vardır.³³³ Yunus’un ifadesi ile: *“Yaratılanı severiz yaratandan ötürü”* sözüyle tüm varlık âlemi sevlmeye lâyıktır.

Paul Tillich; *“İman, sevgi ve aşk içerir. Sevginin ifadesi ise amellerdir.”*³³⁴ sözleri ile sevginin sadece kalpte veya dilde olmasının bir şey ifade etmediğini, ancak fiillerde yerini bulduğunu söylemektedir. Zira insan, Allah’ın yeryüzündeki *“halifelik”* konumunda sorumluluk yüklediği bir varlık ise, kendisine emanet edilen evreni sevgi yumağı ile îmar ve inşâ etmelidir. Aksi takdirde insan, yakın bir zamanda, sevgi ile yaklaşmadığı doğaya, çevre ve hava kirliliği, susuzluk, kuraklık vs. durumlarla ağır bir karşılık ödeyebilir. Sonuç olarak insan *“emanetine”* sevgi ile yaklaşmalıdır. İnsan, doğumundan itibaren kendisini, yakın çevresini, kendisine fayda sağlayan her şeyi sever. Öyle ki ‘sevgi’ hususundaki bu kabiliyet insanın doğasında vardır.³³⁵ İnsanın eşya ile iletişimde sevgi ne kadar öneme sahipse, bu duygunun canlı varlıklara yansıtılması aynı şekilde önemini korumaktadır. Kur’an’da insanın canlı varlıklara hissettiği sevgileri; Allah sevgisi, insan sevgisi, eş ve çocuk sevgisi, hayvan ve bitki sevgisi şeklinde çoğaltabiliriz. Elbette ki ifade edilen sevgiler sevgi türlerinin tamamını kapsayamaz. Bizim çabamız insanda bulunan canlı varlık sevgisini bütünlüğe yakın bir şekilde ifade etmeye çalışmaktır.

³³² Kasâs, 28/ 78.

³³³ Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, VII 205-206.

³³⁴ Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, Çev. Fahrullah Terkan; Salih Özer, Ankara Okulu Yay., Ank. 2000, s. 103.

³³⁵ Muhammed Osman Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, Çev. Hayati Aydın, Fecr Yay., Ank. 1998, s. 98.

İnsanın kalbinde var olan sevgiyi: “ *Kalbin sevilen varlığa yönelmesi ve ona tüm varlığı ile bağlanmasıdır.* ”³³⁶ şeklinde ifade etmeye çalışmıştık. “Allah sevgisi” hissedilen sevgi duyguları içinde hiyerarşinin tepe noktasında yer almaktadır. Zira insan, varlık âlemindeki varlıklar arasında sevmeye en lâıyk olarak Allah’ı görmeli ve O’na tüm varlığı ile bağlanmalıdır.

İnsan, Allah karşısında “*halife*” konumunda olduğu kadar “*kul*” konumunda olduğunu da unutmamalıdır. Doğal çevre içinde hayatına devam eden bir insan, kalbinde “*Allah sevgisi*” taşıdığına elbette ki “*arz*”ı şekillendirmesi, O’nun istediği şekilde olacaktır. Allah, insanın hiçbir zaman, yeryüzüne acımasız ve sevgisiz yaklaşarak onu yok etmesini hoş görmediği gibi kendisine de sevgi duygusundan yoksun bir şekilde yönelmesini hoş görmemiştir.³³⁷ Allah’a sevgi duyamayan, O’nun var ettiklerine hiç sevgi duyamaz. İnsan kalbinde hissettiği “*Allah sevgisi*”, kendisini harekete geçiren etkin bir güç olursa, insanlara, hayvanlara, bitkilere, bütün canlı ve cansız varlıklara sevgiyle yaklaşır.³³⁸

Sevgi, evrendeki varlıkları birbirine bağlayan, her türlü ayrılığı ve dargınlığı bir potada eriten yüce bir olgudur. Kur’anda insanın canlı varlıklara hissettiği sevgi çeşitlerinden bir diğeri “*insan sevgisi*”dir. Kur’an’da “*insan sevgisi*”ni ortaya koyan ilgili âyetler de, “*İşte siz öyle kimselersiniz ki, inanmayanlar sizi sevmediği halde siz onları seversiniz*”, “*Daha önceden yurt edinmiş ve gönüllerine inancı yerleştirmiş kimseler, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden içlerinde bir çekememezlik duymazlar, kendileri zorluk içinde bulunsalar bile, onları kendilerinden önde tutarlar. Nefsinin cimriliğinden korunabilmiş kimseler, işte onlar kurtuluşa ulaşanlardır.* ”³³⁹denilmektedir.

Allah’ın var ettiği şu varlık âlemi içerisinde, yaratılan varlıklar arasında sevmeye en lâıyk olan “*insan*”dır. İnsanı sevemeyen, ne onu yaratanı ne de ona musahhar kılınan canlı veya cansız varlık âlemini sevebilir. Kurtubî, “*insan sevgisi*”ni açıklarken, bu sevginin bulunduğu kişide, kendi rahatını, huzurunu, hatta hayatını feda etmeyi göze alacak bir duygu olarak ifade eder. Çünkü, “*insan sevgisi*”nin doruk noktasında kişinin

³³⁶ İbn Manzûr, I/ 292-293.

³³⁷ Âl-i İmran, 3/31; Tevbe, 9/24.

³³⁸ Necati, s. 74 -76.

³³⁹ Haşr, 59/9.

gerektiğinde sevdiği için canını feda etmeyi göze alması vardır.³⁴⁰ Gazzalî de “*insan sevgisi*”ne değinerek; onu, maddî ve mânevî bir karşılık beklemeden sadece Allah rızası ve insan sevgisinden dolayı kişinin kalbinde bulunan bir sevgidir,³⁴¹ şeklinde ifade ederek insanın temelinde bulunan duyguyu açıklamaktadır. İnsanın kalbinde hemcinsine karşı beslediği güzel bir duygu olan “*insan sevgisi*”, her şeyin ötesinde yeryüzünde dargınlığa, savaşa, nefrete, düşmanlığa yer bırakmayıp, ne olursa olsun hemcinsini sevebilmeyi gerektiriyor. İnsan, doğal çevre içinde “*halifelik*” konumunun yükümlülüğünü yerine getirirken, ona bu sorumluluğu yükleyen elbette, insanı bu konumda yalnız var etmemiştir. Allah, insandan hemcinsi ile “*emaneti*” en güzel şekilde muhafaza etmelerini isterken, birbirlerine sevgi duygusu içinde yaklaşımlarından daha doğal bir iletişim düşünülemez.

Evrendeki varlıklar arasında her an yaşanan bir duygu olan sevgi, varlıkların hayatlarını idame ettirebilmeleri ve yeni nesiller meydana getirebilmeleri için hemcinsler arasında da yaşanır. Canlılarda bulunan ve türlerine karşı hissettikleri “*eş sevgisi*” insan için de geçerlidir.³⁴² İnsanda bulunan cinsî içgüdü veya fitrî bir duygu olarak ifade edilen “*eş sevgisi*”, Kur’an’da da ilgili âyetler de dile getirilmektedir: “*İnsanlara, kadınların, çocukların, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşün, salma güzel atların, ehli hayvanların ve ekinlerin sevgisi bezenip süslendi. Bunlar, dünya hayatının meta’ıdır*”³⁴³, “*Sizi tek bir nefisten (Âdem’den) yaratan, gönlü ısınsın diye O’ndan da eşini (Havvâ’yı) yaratan O’dur. Eşi ile (birleşince) eşi hafif bir yük yüklendi (hamile kaldı). Onu bir müddet taşıdı. Hamileliği ağırlaşınca, Rab’leri Allah’a; “Andolsun bize iyi ve sağlıklı bir çocuk verirsen muhakkak şükredenlerden olacağız” diye duâ ettiler*”³⁴⁴, “*İçinizden kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp, aranızda sevgi ve rahmet var etmesi O’nun varlığının belgelerindendir. Bunlarda, düşünen bir toplum için ibretler vardır*”³⁴⁵

İnsanın var olduğu doğal çevre içinde hayatını sürdürürken, bir yol arkadaşının olması doğaldır. Öyle ki, onunla sevinip onunla üzülmesi ve hayatın tüm yönlerini onunla paylaşması insana Allah’tan bir armağandır. Râzî, Allah’ın eşler arasında cinsî

³⁴⁰ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Cami’u li Ahkâmi’l-Kur’an*, Daru’l Kütübü’l Mısriyye, İkinci Baskı, Kahire 1965, XVIII/ 28.

³⁴¹ Gazzalî, III/ 260.

³⁴² Necatî, s. 71.

³⁴³ Âl-i İmran, 3/14.

³⁴⁴ Â’râf, 7/189.

³⁴⁵ Rûm, 30/21.

münasebette bulunmak sûreti ile, sevgiyi, bu sevgiden dolayı oluşan çocuk ile de aralarında şefkati var ettiğini ifade eder. Ayrıca kadının yaşlılık ve hastalığı sebebi ile erkek için şehvet mahalli olmaktan çıktığında da aralarında oluşan sevginin, birbirlerine duydukları şefkat sayesinde devam ettiğini dile getirmektedir.³⁴⁶

Sevginin en güzel şekli olarak kalplerde tezahür eden “eş sevgisi” hususunda Peygamber Efendimiz ilgili bir hadisinde: “*Bana dünyada üç şey sevdirdi: Kadın, güzel koku ve gözümlün nûru olan namaz.*”³⁴⁷ buyurarak insanın karşı cinse duyduğu sevginin yaratılıştan olduğunu ve bu hissin fitrî olarak Allah’tan insana verildiğini ifade etmektedir.³⁴⁸

İnsanın kalbinde karşı cinsine doğal olarak hissettiği “eş sevgisi”, sadece cinsellikten ibaret değildir. Çünkü cinsellik, bedenlere yönelik ve belli dönemlerde yoğunluk kazanan bir olgu iken, insanların birbirlerine duydukları sevgi ve aşk, kişiliğe yöneliktir. Eş sevgisi, bir ömür boyu devam eden etkisiyle sürekli bir duygudur.³⁴⁹

“*İnsanlar arasında aşk olmasaydı dünya donardı.*”³⁵⁰ diyen Mevlânâ, kadın ve erkek arasındaki eş sevgisini şöyle ifade etmektedir: “*Ezelî hükme göre, evrenin bütün zerrelere çift çifttir ve her cüz’ü de kendi çiftine âşıktır. Ârifin nazarında gökyüzü erkek, yeryüzü kadındır. Göğün verdiği yer alır, besler. . . Bu birlikte âlem beka bulsun diye Allah erkekle kadına da birbirine karşı meyil verdi. Her cüz’e diğer bir cüz için meyil verdi. İkisnin birleşmesinden bir şey doğar, bir şey vücûda gelir. Gece de böylece gündüzle sarmaş dolaş olmuştur. Geceyle gündüz suretâ birbirinden ayrılır, ama hakikatte birdir.*”³⁵¹ Evrendeki her şeyin tezâhürünü sevgiye bağlayan Mevlânâ, eşlerin birbirine duyduğu sevgiyi ezelî hüküm içinde değerlendirmektedir.

İnsanın doğal çevre içinde hissettiği tabii bir duygu olan “eş sevgisi”nin meyvesi olarak nitelendirilecek diğer bir duygu da “çocuk sevgisi”dir. İnsan, kendisinin bir parçası olarak gördüğü bu küçük, sevimli varlıklara karşı ayrı bir sevgi hissetmektedir. Kur’an, “çocuk sevgisinin”, yeryüzündeki diğer canlılarda olduğu gibi insanda da fitrî olduğunu ifade etmektedir. İlgili âyetle, “*İnsanlara, kadınların, çocukların, yığın yığın*

³⁴⁶ Râzî, bu yorumunu, Rûm, 30/21. âyetle geçen “Aranızda sevgi ve rahmeti var etmesi” ibaresini özetlerken nakletmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Râzî, XXV/ 97-98.

³⁴⁷ Ebû Abdîrrahmân Ahmed İbn Ali İbn Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, İşratü’n-Nisâ, Beyrut trs., VII/ 61.

³⁴⁸ Kırca, *Kur’an ve Fen Bilimleri*, s. 348.

³⁴⁹ Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur’an’a Yöneliş*, Tuğra Neşriyat, İst. 1993, s. 269.

³⁵⁰ Mevlânâ, *Mesnevî (Şark-İslâm Klasikleri)*, Çev. Veled İzbudak, MEBYay., İst. 1988, VI/ 3854 numaralı beyit.

³⁵¹ Mevlânâ, III/ 4401 numaralı beyit vd.

biriktirilmiş altın ve gümüşün, salma güzel atların, ehlî hayvanların ve ekinlerin sevgisi bezenip süslendi. Bunlar dünya hayatının metâ'idirlar. ³⁵² buyrulmaktadır. Râzî, bu âyeti açıklarken, Allah'ın, insanın kalbine eş ve çocuk sevgilerini koymasının yüce bir hikmet olduğunu söylemektedir. Öyle ki eğer bu sevgiler olmasaydı, insan türü için doğum ve çoğalma meydana gelmeyecek, neslin sona ermesine sebep olacaktı. Bundan dolayıdır ki bu sevgiler neslin bekâsını sağlamaktadır. ³⁵³

Kur'an'da çocuk sevgisinin vurgulandığı başka bir âyet ise, Mûsâ peygamber ve annesi arasında yaşanan olaydır. Kur'an'da kıssa olarak anlatılan bu olay, anne-çocuk arasındaki derin sevgiyi ortaya koymaktadır. İlgili âyette, *“Mûsâ'nın annesinin gönlü bomboş sabahladı (Merakından çıldıracak oldu). Eğer biz (va'dimize) inananlardan olması için onun kalbini iyice pekiştirmemiş olsaydık, neredeyse işi açığa vuracaktı.* ³⁵⁴ denilmektedir. Mûsâ peygamberi sandığa koyarak ³⁵⁵ Nil nehrine bırakan annesinin duyduğu “çocuk sevgisi”, onu merakından çıldırtacak dereceye ulaşmıştı. Nil nehrine bırakılan sandık Firavun'un sarayına kadar gelmiş ³⁵⁶ ve Mûsâ peygamber onlara *“bir göz aydınlığı”* olmuştu. Daha önce hiç süt anne kabul etmeyen Mûsâ peygamberin, çocuk sevgisi'nden yanan annesiyle kavuşması ilgili âyetler de şöyle ifade edilmektedir: *“Biz daha önceden (annesine geri verilinceye kadar) onun süt analarını kabulüne (emmesine) müsaade etmedik. Bunun üzerine ablası: “Size onun bakımını nâminıza üstlenecek, hem de ona iyi davranacak bir aile göstereyim mi? dedi. Böylelikle biz onu, annesine, gözü aydın olsun, gam çekmesin ve Allah'ın vâdinin gerçek olduğunu bilsin diye geri verdik. Fakat yine de pek çoğu bunu bilmez.* ³⁵⁷

Kur'an'da, Yâkup peygamber ile oğlu Yusuf peygamber arasında yaşanan olayda da “çocuk sevgisi” vurgulanmaktadır. Öyle ki, Yâkup peygamber, oğlu Yusuf peygambere olan sevgisi ve Yusuf peygamberin kaybolmasının ardından bu sevgi ve ayrılık sebebiyle gözleri görmez hale gelmiştir. İlgili âyetler de, *“(Kardeşleri) dediler ki: Yusuf*

³⁵² Âl-i İmran, 3/14.

³⁵³ Râzî, VII/ 170-171.

³⁵⁴ Kasas, 28/10.

³⁵⁵ Tâhâ, 20/39. Âyetin meâli şu şekildedir: *“Mûsâ'yı sandığa koy; sonra onu denize (Nil'e) bırak; deniz onu kıyıya atsın da benim düşmanın ve onun düşmanı olan biri onu alsın. (Ey Mûsâ! Sevilmen) ve benim nezaretimde yetiştirilmen için sana kendimden sevgi verdim.”*

³⁵⁶ Kasas, 28/8-9. Âyetlerin meâli şu şekildedir: *“Nihayet Firavun ailesi onu yitik çocuk olarak (nehirden) aldı. O, sonunda kendileri için bir düşman ve bir tasa olacaktı. Şüphesiz Firavun ile Hâmân ve askerleri yanlış yolda idiler. Firavun'un karısı (sepetin içinden erkek çocuk çıkınca kocasına): Benim ve senin için göz aydınlığıdır! Onu öldürmeyin, belki bize faydası dokunur, ya da onu evlat ediniriz, dedi. Halbuki onlar işin sonunu sezemiyorlardı.”*

³⁵⁷ Kasas, 28/12-13.

ile kardeşi (Bünyamin) babamıza bizden daha sevgilidir. Halbuki biz kalabalık bir cemaatiz. Şüphesiz ki babamız apaçık bir yanlılık içindedir”³⁵⁸,“(Hz. Yâkub) Onlardan yüz çevirdi: ‘Ah Yusuf’um ah!’ diye sızlandı ve kederini içine gömmesi yüzünden gözlerine boz geldi ”³⁵⁹ denilmektedir.

“Halife” konumundaki insanlara bir ibret vesilesi olarak Kur’an’ın bir çok yerinde “çocuk sevgisi” vurgulanmıştır.³⁶⁰ Son yıllarda yapılan araştırmalar, yukarıda sevginin tezahürlerini yansıtan âyetler de olduğu gibi, çocuğun yaşamında anne ve babasından gördüğü sevginin büyük önem taşıdığını ortaya koymaktadır.³⁶¹ Çocuklarımızı sevgi ile büyüttüğümüzde, elbette ki bunun doğal çevre içinde sorumluluk yüklenen insanın fiillerine yansması da pozitif olacaktır.

İnsanın hissettiği duygular arasında ele alacağımız sevgi çeşitlerinden birisi de “hayvan ve bitki sevgisi”dir. İnsana musahhar kılınan canlı varlıklar arasında olan hayvan âleminin, Kur’an’ın birçok yerinde isimleri ile zikredilmesine rağmen, insan-hayvan iletişimine sevgi merkezli yaklaşan eserlerin azlığı çalışmamızda dikkat çekmiştir.

İnsanların hayvanlara düşkünlüğü Kur’an’da ilgili âyette şöyle ifade ediliyor, “İnsanlara, kadınların, çocukların, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşün, salma güzel atların, ehlî hayvanların ve ekinlerin sevgisi bezenip süslendi. Bunlar dünya hayatının metâ’ıdır. ”³⁶² Kur’an’da, insan-hayvan iletişimini ifade eden âyetlerde, hayvanların yeryüzünde bulunmalarının, “halife” konumundaki insanın yaşamına getirdiği güzellikler açık bir şekilde ilgili âyetler de şu şekilde anlatılmaktadır: “Hayvanları da O yarattı. Onlarda sizin için ısıtıcı (şeyler) ve birçok faydalar vardır. Onlardan bir kısmını da yersiniz. Sizin için onlardan ayrıca akşamleyin getirirken, sabahleyin salıverirken bir güzellik (bir zevk) vardır. Bu hayvanlar sizin ağırlığınızı, ancak güçlülere katlanarak varabileceğiniz bir memlekete taşırlar. Şüphesiz Rabbiniz çok şefkatli, pek merhametlidir”³⁶³

Kur’an, insanlara musahhar kılınan hayvanları tanıtırken, onların derisinden, kılından, tüylerinden, etinden, sütünden insanların faydalandıklarına dikkat çekmektedir. Ayrıca

³⁵⁸ Yûsuf, 12/8.

³⁵⁹ Yûsuf, 12/84.

³⁶⁰ Kur’an’da “çocuk sevgisi”nin ifade edildiği yerler için bkz. Hûd, 11/42-46; Meryem, 19/5-7; Lokman, 31/13, 16-19; Saffat, 37/ 100-102.

³⁶¹ Raşit Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, Rağbet Yay., Ank. 1991, s. 52.

³⁶² Âl-i İmran, 3/14.

³⁶³ Nahl, 16/5-7.

hayvanların yeryüzünde bulunuşlarının insana ve doğal çevreye güzellik veren birer mutluluk sembolü oldukları ifade edilmektedir.³⁶⁴ Allah'ın, insanlar için doğal çevreyi süsleyen ve fayda sağlayan varlıklar olarak tanıttığı hayvan türlerini Kur'an'da çeşitli sûrelerin isimleri olarak zikrettiğini görüyoruz. Hayvan isimleri ile ifade edilen sûreler: Bakara (inek)³⁶⁵, Nahl (arı)³⁶⁶, Ankebût (örümcek)³⁶⁷, Neml (karınca)³⁶⁸, Fil³⁶⁹ sûreleridir.

Kur'an'da insan-hayvan ilişkisini sevgi bağlamında ele alındığı konumuzda, hayvanlarla ilgili dikkat çekici bir âyette ise Allah, hayvanların da birer “topluluk” olduklarını ifade etmektedir. “Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve “gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) Rablerinin huzuruna toplanıp getirilecektir.”³⁷⁰ Elmalı'lı, bu âyeti açıklarken hayvanların yaratılışında ve hayat tarzlarında insanların istifade edeceği pek çok sırlar bulunduğunu dile getirerek şunları ifade eder: “(Hayvanların) yerde sürünenleri, havada uçanlarıyla, her çeşit size, bir benzeme yönünü içererek, hepsi sizin denginizdir. Siz de, sınıflarınız ve çeşitli özelliklerinizle onların bir benzerisiniz; hepsi ilâhî takdir ve Allah'ın tedbiri dairesinde özel nizamlar ve hükmedici kanunlar altına konulmuş korunan haller, kurala bağlı işler, görünen ve yürüyen hususlar sizin gibi birer topluluk ve bundan dolayı size birer ibret dersidirler.”³⁷¹

İnsanın “arz” ile sınırlı olan “halifelik” konumunda, insan- hayvan iletişimi olmadan, yani yeryüzünde hayvanlar olmadan hayatın insanlar için çok cılız, anlamsız ve beslenme bozukluklarına sebep olacağı çok açıktır. İnsan ise, bu gerçeği maalesef çok geç anlamıştır.³⁷² Kur'an bu konunun önemine binaendir ki, sorumluluk yüklenen insanın dikkatini hayvanların üzerine çekmektedir. İlgili âyette: “Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır. Zira size, onların karınlarındaki fışkı ile kan

³⁶⁴ Atik, s. 96.

³⁶⁵ Bakara, 2.

³⁶⁶ Nahl, 16.

³⁶⁷ Ankebût, 29.

³⁶⁸ Neml, 27.

³⁶⁹ Fil, 105.

³⁷⁰ En'âm, 6/38.

³⁷¹ Yazır, III/ 418.

³⁷² İbrahim Özdemir; Münir Yükselmiş, *Çevre Sorunları ve İslam*, DİB Yay., Ank. 1995, s. 114-116.

arasından (gelen), içenlerin bağırsağından geçen hâlis bir süt içiriyoruz. ”³⁷³ denilmektedir.

H. Peygamber de insanların dikkatini “hayvan sevgisi”nin üzerine çekerek şu olayı ifade etmektedir: “Bir adam yolda, yürürken susadı ve susuzluğu arttı ve bir kuyuya rastladı. İçine inip susuzluğunu giderdi. Çıkınca susuzluktan soluyup toprağı yemekte olan bir köpek gördü. Adam kendi kendine: “Bu köpek de benim gibi susamış” deyip tekrar kuyuya inip, mestini su ile doldurup ağzıyla tutarak dışarı çıktı ve köpeğı suladı. Allah onun bu davranışından memnun kaldı ve günahlarını affetti. “Hz. Peygamber’in yanındakilerden bazıları: “Ey Allah’ın Resulü! Yani bize hayvanlar’a yaptığımız iyilikler için de sevap mı var?” dediler. Hz. Peygamber: “Evet! Her ‘yaş ciğer’ (sahibi) için sevap vardır. ” buyurdu.³⁷⁴

Allah’ın, doğal çevre içinde yarattığı hayvan âlemini ve onların tâbi oldukları kanunları düşündüğümüzde, bunun hikmetinin “halife” konumundaki insanın yeryüzündeki hayatının sürekliliğini ve güzelliğini sağlamak, doğal çevresini yaşanabilir ve sevilebilir bir “arz” haline getirmek olduğunu görüyoruz. İnsanın doğal hayatını süsleyen bir başka varlık türü ise bitkilerdir. İnsanda bulunan “bitki sevgisi”, tezahürünü kimi zaman bir ağaçta, kimi zaman da bir gülde bulmaktadır.

Yeryüzünün güzelliğı, hayat ve bereket kaynağı olan bitkilerin insan yaşamındaki önemi ilgili âyetler de şöyle ifade ediliyor: “İnsan yediğıne bir baksın, Şöyle ki: Yağmurlar yağdırdık. Sonra toprağı göz göz yarıdık da oradan ekinler, üzüm bağları, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, iri ve sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve çayırlar bitirdik. (Bütün bunlar) sizi ve hayvanlarınızı yararlandırmak içindir. ”³⁷⁵ Bu âyetlerin tefsirinde Elmalılı şunları ifade etmektedir: “(İnsan)Yediğı nimetlerin nasıl bir kudret ve hikmet ile yavaş yavaş yükselerek yetiştirildiğıne baksın. Böylece hem kendi içinde hem de dışında olmak üzere ne kadar nimet içinde bulunduğunu ve onların hakkını ödeyerek yararlanmak için nasıl çalışmak gerektiğini düşünsün. ”³⁷⁶

İnsan-bitki iletişimini, “sevgi” bağlamında ele aldığımız konumuzda, insanın yeryüzündeki diğer varlıklara karşı duyduğu ilginin fitrî olarak bitkiler için de geçerli olduğu Kur’an’da şöyle anlatılmaktadır: “İnsanlara, kadınların, çocukların, yığın yığın

³⁷³ Nahl, 16/66.

³⁷⁴ Buhâri, Şirb, 9; Müslim, Ebu’l Hüseyin b. Haccâc, *es-Sahih*, Beyrut 1972, Selam, 153.

³⁷⁵ Abese, 80/24-32.

³⁷⁶ Yazır, VIII/ 537.

biriktirilmiş altın ve gümüşün, salma güzel atların, ehlî hayvanların ve ekinlerin sevgisi bezenip süslendi. Bunlar dünya hayatının meta'ıdır. ”³⁷⁷

Allah'ın evrende “*halife*” konumunda mes'uliyet yükleyerek var ettiği insan, çevresindeki tüm varlıklara sevgi duyarak iradesini ortaya koyduğu gibi, bitki türlerine de aynı sevgiyi göstermelidir. İnsanın doğal çevre içindeki yaşamını mümkün ve sürdürebilir kılan bitkiler hususunda Allah, bir çok ibretler olduğunu ifade etmektedir: “*O gökten su indirendir. İşte biz onunla her türlü bitkiyi çıkarıp onlardan yeşillik meydana getirir ve o yeşil bitkilerden, üst üste binmiş taneler, -hurma ağacının tomurcuğunda da aşağıya sarkmış- üzüm bahçeleri, zeytin ve nar çıkarırız:(Her biri) birbirine benzer ve (her biri) birbirinden farklıdır. Bunların meyvesine, bir meyve verdiği zaman, bir de olgunlaştığı zaman bakın. Şüphesiz bunda inanan bir topluluk için (Allah'ın varlığını gösteren) ibretler vardır. ”³⁷⁸*

Kur'an'ın “*bitki sevgisi*”ne verdiği önemi, aynı zamanda sûrenin ismi de bir bitki türü olan “*Tîn*” sûresinde daha açık görüyoruz. Öyle ki Allah, bu sûre'ye bitkilere yeminle başlıyor: “*İncire ve zeytin'e yemin olsun ki*”³⁷⁹ Bu âyetin tefsirinde Elmalî'li şu yorumu yapmaktadır: “. . . İncir ve zeytinin insan hayatı için hem gıda, hem meyve, hem ilaç, hem ticaret açısından faydaları pek çok olan meyvelerin en güzel ve mübareklerinden olduğunu açıklamaya çalışmışlardır ki, biz burada bunun ayrıntılarına girmeye gerek duymuyoruz. İnsan yaşamak için maddî ve mânevî gıdaya muhtaçtır. Maddî gıdaların en önemlileri tatlı ve tuzlu veya yağsız ve yağlı yiyecekler, bunların en güzelleri de meyvelerdir. İşte incir ve zeytin ya meyvelerin en faydalı ve en mübarekleri olmak itibarıyla özel durumlarına veya özeli zikredip geneli kastetmek yoluyla tatlı veya tuzlu, yağsız veya yağlı genellikle önemli yiyecekleri temsil edecek birer misal olmaları nedeniyle bunlara yemin edilmiştir. ”

Peygamberimizin hayatında da bitki türlerine duyduğu sevgi farklı olaylarla kendini göstermektedir. Hz. Peygamber bir defasında beş yüz hurma ağacını birden dikmiş ve bu konuda ilgili hadiste şunları söylemiştir: “*Bir Müslüman bir ağaç diker de bunun meyvesinden insan, evcil veya vahşi hayvan, veya bir kuş yiyecek olsa, yenen şey diken için bir sadaka hükmüne geçer. ”*³⁸⁰ Bir başka hadis de ise bitki sevgisi, dünyanın sonu

³⁷⁷ Âl-i İmran, 3/14.

³⁷⁸ En'âm, 6/99.

³⁷⁹ Tîn, 95/1.

³⁸⁰ Müslim, Müsakat, 10.

dahi olsa insan da bulunması gereke bir davranış olarak şöyle ifade edilmektedir:
"Kıyamet kopma anında bile olsa, elinde bir ağaç filizi bulunan onu mutlaka diksın.
 „³⁸¹

Yeryüzü, Kur'ânî bir ifade ile insanın emrine “*musahhar*” kılınmış bir varlıktır. Hiçbir varlık “*beşere*” emanet edilmemiş, sadece “*insana*” emanet edilmiştir. Allah'ın, Evren'deki varlıkları insanın hizmetine sunması, onlara karşı gelişi güzel hareket edilebileceğini göstermez. İnsan, etrafındaki canlı veya cansız varlıklarla ilişki kurduğu zaman, yeryüzü sevgi ile bezenip, yaşam kaynağı olmaya devam edecektir.

2.2.2.3. İnsanın Doğal Çevreden Korkması

Latince de “*bunaltı*” anlamına gelen “*anguista*” sözcüğünden türediği kabul edilen korku, kötü bir şeyle karşılaşmaktan ve sakınılması gereken bir şeyi beklemekten ileri gelen, insanın karşılaşmış olduğu tehlike ile orantılı bir tepki durumudur.³⁸² İnsanın doğal çevreyle ilişkisinin korku psikolojisi içerisinde ele alındığı bu bölümde geçmiş kavimlerin helak ediliş şekilleri insan-çevre ilişkisi açısından önemlidir.

Salih peygamberin kavmi Semûd'un yok edilişi çevresel bir unsur olan “*sayha*”; korkunç bir ses, çığlık, uğultu ve gürültü ile yok edildiği ifade edilmektedir.³⁸³ Kur'an'da Semûd halkının peygamberlerini yalanladıkları ve Allah'ın âyetlerinden yüz çevirdikleri belirtildikten sonra, İlgili âyetlerde, “*Onlar, dağlardan emniyet içinde kalacakları evler oyarlardı. Onları da sabaha çıkarlarken o korkunç ses yakaladı.*”³⁸⁴ buyrulmaktadır. İnsanların çevrelerini birden bire saran korkunç bir sesle helak edilmesi diğer topluluklar için gerçekten ibret vericidir.

Kur'an'da ayrıca çevresel bir öge olarak “*sayha*” denilen korkunç sesle daha kimi kavimlerin helak edildiği kıssa olarak anlatılır. Şuayp peygamberin kavmi Meyden halkı da, aynı şekilde korkunç bir sesle helak edilmiştir. İlgili âyettdde, “*Emrimiz gelince, Suayb'i ve onunla beraber iman edenleri tarafımızdan bir rahmetle kurtardık;*

³⁸¹ Buhâri, el-Edebü'l-Müfred, 168.

³⁸² Ruşen Alaylıoğlu; Ferhan Oğuzkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, İst. 1976, s. 176; Turgay Gündüz, *Kur'an'da Korku Motifi*, Düşüce Kitabevi, İst. 2004, s. 23.

³⁸³ Pazarbaşı, s. 258.

³⁸⁴ Hicr, 15/ 82-83.

zulmedenleri ise korkunç bir gürültü yakaladı da yurtlarında diz üstü çöke kaldılar.”³⁸⁵ buyrulmaktadır.

Musa peygamber ile kavmi arasındaki konuşmayı dile getiren bir âyette, kavminin, onun uyarılarına aldırış etmeyişi ve bunun sonucu olarak çevresel bir öge olan “yıldırım” ile cezalandırılmaları ilgili âyette şu şekilde ifade edilir; “ *Bir zamanlar: Ey Musa! Biz Allah’ı açıkça görmedikçe asla sana inanmayız, demiştiniz de bakıp durur olduğunuz halde hemen sizi yıldırım çarpmıştı.* ”³⁸⁶

Kur’an’da çevresel korku motifleri anlatılırken Karun’un kıssası dikkat çekicidir. Öyle ki, Karun’un güvendiği maddi gücün kendisini kurtarmaya yetmediği, hem kendisinin hem de sarayının yerle bir edildiği ilgili âyette, “ *Nihayet biz, onu da, sarayını da yerin dibine geçirdik. Artık Allah'a karşı kendisine yardım edecek avenesi olmadığı gibi, o, kendini savunup kurtarabilecek kimselerden de değildi.* ”³⁸⁷ şeklinde ifade edilmektedir. Hud peygamberi yalanlayan Ad kavmi de, yine bir çevresel öge olan rüzgar ile yok edilmiştir. Konuyla ilgili âyetler de, “ *Ad kavmi (Peygamberleri Hûd'u) yalanladı da azabım ve tehdidim nasılmış (gördüler). Biz onların üstüne, uğursuzluğu devamlı bir günde dondurucu bir rüzgâr gönderdik.* ”³⁸⁸ buyrulmaktadır. Ayrıca Kur’an’da Ad kavmine gönderilen rüzgarın gücü de ortaya konmaktadır. İlgili âyette rüzgarın özelliği, “ *O rüzgâr, insanları, sökülmüş hurma kütükleri gibi yere seriyordu.* ”³⁸⁹ şeklinde geçmektedir. İnsanlar için çok faydalı bir çevresel unsur olan rüzgar, yeri geldi zaman korkulacak ve tehdit edecek bir konumda olabiliyor.

İkinci Adem olarak da anılan Nûh peygamberin kavminin helak edilişi de çevresel bir unsur olan “su” ileldir. Nitekim Nûh peygamber, bir türlü yola gelmeyen kavminin helâkini isterken, Allah “su” unsurunu kullanarak ıslah olmayan kavmi cezalandırmıştır. Konu ilgili âyette, “ *Bunlar, günahları yüzünden suda boğuldular, ardından da ateşe sokuldular ve o zaman Allah'a karşı yardımcılar da bulamadılar.* ”³⁹⁰ şeklinde geçmektedir. Esasında su, insanoğlu için bir hayat kaynağıdır. İnsanlar gündelik yaşamlarında çok çeşitli olarak sudan yararlanırlar. Kur’an’da anlatılan Nûh peygamberin kıssasında ise su, insanları korkmaya sevk eden cezalandırma

³⁸⁵ Hûd, 11/ 94.

³⁸⁶ Bakara, 2/55.

³⁸⁷ Kasas, 28/ 81.

³⁸⁸ Kamer, 54/ 18-19.

³⁸⁹ Kamer, 54/ 20.

³⁹⁰ Nûh, 71/ 25.

motiflerinden biridir. Nûh peygamberin kavmi, aynı zaman da Kur'an'da ilk helak edilen toplum olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁹¹

Lut peygamberin ahlaksız kavmi de yine bir çevresel obje olan “yağmur” ile helak edilmiştir. Ahlaksızlıkta en uç noktalara ulaşan Sedum halkına uyarıcı olarak Lut peygamber gönderilmişti. Peygamberlerini yalanlayarak, sürgün etmekle tehdit eden bu kavmi Yüce Allah, kendilerine gönderdiği yağmurla yok etmiştir. İlgili âyetler de, *“Onlar şöyle dediler: Ey Lût! (Bu davadan) vazgeçmezsen, iyi bil ki, sürgün edilmişlerden olacaksın! Bunun üzerine onu ve bütün ailesini kurtardık. Ancak bir koca kari müstesna. O, geride kalanlardan (oldu). Üzerlerine öyle bir yağmur yağdırdık ki... Uyarılanların (fakat yola gelmeyenlerin) yağmuru ne de kötü!”*³⁹² şeklinde geçmektedir.

Kur'an, insan-çevre ilişkisinde korkuyla ilgili âyetleri insanlara ifade etmesinde çevresel öğelerden korkutarak uzaklaştırmak gibi bir gaye hedeflememektedir. Bilakis Kur'an, insanların asıl kendilerinin ve diğer varlıkların yaratıcı olan Allah'tan korkmaları gerektiğini vurgulamaktadır.

2.2.3. Epistemolojik (Entellektüel) Açıdan İnsan-Doğal Çevre İlişkisi

İnsan nesli, son birkaç asırdır bilim, teknik ve zenaatta inanılmaz başarılar elde etmiştir. Ulaşım, iletişim, uzay, kimya, fizik ve endüstriyel alandaki gelişmeler çağdaş dünyanın hangi aşamalara geldiğini rahatlıkla ortaya koymaktadır. Tüm bu gelişmelerin yanında dünya nüfusunun geometrik olarak hızla artması, sanayi ve tekniğin akıl almaz bir şekilde ilerlemesi, doğal kaynakların bilinçsizce ve hızla tüketilmesi, ekolojik dengeyi alt üst ederek, varlıkların yaşamsal alanlarını tehdit eder duruma gelmiştir. Doğal çevredeki bu bozulmalar insanları yavaş da olsa ekolojik anlamda bilgilenmeye sevk etmiştir. İnsanın ekolojik anlamda bilinçlenmesi, doğal ve yapay çevresinin farkında olmasına, eko sistemin hassasiyetlerine önem vermesine ve aşırı derecelere ulaşan tahrip edici davranışlarını önlemesini sağlayacaktır.

Çevreye bilgilenme ve araştırma gözüyle bakan kitapların sayısı son yıllarda küresel ısınmanın da etkisiyle artmıştır. Eğitim olarak, çevre derslerinin müfredatlara

³⁹¹ Pazarbaşı, s. 273.

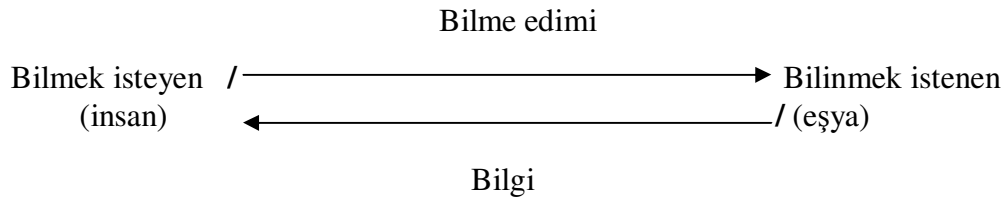
³⁹² Şuarâ, 26/ 167-173.

konulması ise, bilinçli bir “çevre eğitimi” için önem teşkil etmektedir. Bu anlamda doğal kaynakların doğru kullanımı ve yaşanabilir bir çevre için her alanda olduğu gibi ekolojide de epistemolojik açıdan tabiatı doğru anlamak gerekir. Epistemoloji, “bilginin doğası, kaynağı, sınırları, doğruluğu, güvenilirliği, geçerliliği ile elde edilme ve aktarılma biçimlerini inceleme, araştırma ve sorgulamayı konu edinen disiplin olarak tanımlanmaktadır.”³⁹³ İnsanın, doğal çevreye epistemolojik olarak bakması, bilgilenme ve araştırmayı da yanında getirecektir. Öyle ki insan, yaşadığı çevreyi bilgilendiği ve araştırdığı oranda doğru algılayacaktır.

2.2.3.1. Bilgilenme ve Araştırma

İnsan, doğumundan itibaren doğal çevresinde olup bitenleri merak etmektedir. Öyle ki, bu merak onun evrendeki her şeyi ve kendisini anlamaya çalışmasını sağlar. Akıp giden yaşamının ne anlam ifade ettiğini kendisine düşündürür. Bu anlamda insanın doğal çevresiyle ilgili bilgilenme ve araştırma yapması önem ifade etmektedir. Bilgi için, “*Bilme edimi, bilinen şey; bilme edimi sonucu ulaşılan şey*”³⁹⁴ veya “*İnsan aklının erebileceği olgu, gerçek ve ilkelerin bütününe verilen addır. Öğrenme, araştırma veya gözlem yolu ile elde edilen gerçektir.*”³⁹⁵ şeklinde tanımlar yer almaktadır. Bilgilenme ise, “*Bilgi sahibi olmak, bilgi edinmek, haberdar olmaktır.*”³⁹⁶ diye ifade edilmektedir. Araştırmanın tanımı ise, “*Birini veya bir şeyi bulmak için bir yeri gözden geçirmek. Bir gerçeği ortaya çıkarmak için aramalarda bulunmak, sormak, soruşturmadır.*”³⁹⁷

Bilgilenme ve araştırmanın doğal çevre içinde insan ile eşya arasında nasıl bir ilişkiyle gerçekleştiğini şekille ifade etmek istersek:

³⁹³ Ömer, Demir; Mustafa, Acar, Sosyal Bilimler Sözlüğü, Vadi Yay., Ank. 1992, s. 120.

³⁹⁴ Akarsu, s. 34.

³⁹⁵ TDK Sözlüğü, I/ 294.

³⁹⁶ Doğan, s. 143.

³⁹⁷ TDK Sözlüğü, I/ 127.

İnsanın eşya ile iletişim kurması ve bu ilişki neticesinde kendisinde bir bilginin meydana gelmesi bilgilenme veya öğrenme olarak ifade edilmektedir.³⁹⁸ Öyle görülüyor ki, insanın eşyanın bilgisine sahip olması onun hakkında belli niteliklere sahip olmakla gerçekleşmektedir.

Doğal çevre içinde halife konumunda yer alan insanın epistemolojik olarak bilgilenme ve kavrayışı, eşyayı tanıyarak, keşfederek ve araştırarak olmaktadır. Bir başka ifadeyle insan, eşyanın bilgisine ulaşarak doğal çevreyi tanıma konusunda ilk adımını gerçekleştirmiş olur.

İnsanın bilgilenmesinin çeşitli yolları vardır. Bilgilenme kanallarından biri de “*okumaktır.*” Zira Kur’an’ın ilk âyetinin “*oku*” emri ile başlaması ilâhî iradenin insanın bilgilenmesine verdiği önemi yansıtmaktadır.³⁹⁹ Allah, insanın eşya üzerindeki “*bilgilenme ve araştırma sorumluluğu*”nu yerine getirirken dilediği gibi hareket etmesini, onun konumuna aykırı bir tavır gördüğü için gönderdiği kitaplarla insana yol göstermiştir. İnsan ilâhî kitaplarda yer alan ilkelere ve kurallara uyarak Allah’a, hemcinsine ve eşya’ya karşı genel bir ifade ile yükümlülüğünü yerine getirmiş olur. Kur’an, kendisine bir bilgi objesi olarak yönelen insanın eşya ile ilişkisinde uyması gereken kuralları şu şekilde sıralamaktadır:

1. Eşyanın helal-haram olmasına dikkat edilmesi,
2. Eşyanın temiz-pis kullanılmasına dikkat edilmesi,
3. Eşyanın dengeli-israfa dayalı kullanılmasına dikkat edilmesidir.⁴⁰⁰

Kur’an’a yönelerek bilgilenen bir insan, doğal çevresinde kendisine teshir edilen varlıklarla kurduğu ilişkide, onları kendi hizmetinde kullanırken yukarıda sıraladığımız gibi bir takım ahlakî ve hukukî sınırlamalarla yükümlü olduğunu bilecektir. İnsan-eşya ilişkide bir sınırlama olmadığında hayatın dengesi bozulur ve yeryüzünde Allah’ın halifesi konumunda bulunan insan dilediği gibi hareket etmek ister.

Kur’an’da insanın doğal çevresine ait bilgilenme ve araştırma yükümlülüğünü hatırlatıcı bir çok âyet yer almaktadır. İlgili âyetler de, “...Allah düşünesiniz diye size delillerini apaçık bildiriyor.”⁴⁰¹, “*Bilmediğin şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve*

³⁹⁸ Celal Yıldırım, *Bilim Felsefesi*, Remzi Yay., İst. 1998, s. 132.

³⁹⁹ Alâk, 96/1.

⁴⁰⁰ Kırca, Kur’an ve Bilim, s. 10-18.

⁴⁰¹ Bakara, 2/221.

kalp, bunların hepsi ondan sorumludur. ”⁴⁰², “...De ki sizin (iddianızı ispat edecek) yanınızda bir ilim var mıdır ki çıkarıp bize gösterebilirsiniz. Siz ancak zanna uyar ve ancak yalan söylersiniz. ”⁴⁰³, “Onların bu hususta bir bilgisi yoktur, onlar ancak zanna tabi oluyorlar. Zan ise haktan, doğrudan hiçbir şey ifade etmez. ”⁴⁰⁴ şeklindedir.

Kur'an insanın doğal çevresini şekillendirirken bilgi ile yön vermesini istemektedir. Öyle ki Kur'an, insan-doğal çevre ilişkilerinde, onun hizmetine sunulan varlıkların bilgilenme ve araştırılma konusunu, insan aklı, becerisi ve çabasına bırakmıştır. Kur'an bu konuda sadece genel prensipler getirmiştir. ⁴⁰⁵

Hız. Peygamber de insanın varlık âlemine yönelirken “*bilgilenme ve araştırma sorumluluğunu*” hatırlayarak yön vermesini istemiş ve dikkatlerimizi bu konunun üzerine çekmiştir. Hız. Peygamber İlgili hadislerde, “*İlim, mü'minin yitik malıdır, onu nerede bulursa alsın.* ”⁴⁰⁶ve “*İlim öğrenmek kadın-erkek her müslümana farzdır.* ”⁴⁰⁷ buyurmaktadır.

Çalışmamızın birinci bölümünde insanın ruhsal yönünü ve özelliklerini ifade ederken, insanı insan yapan şeyin onun kişiliğinde var olduğunu belirtmiştik. Çünkü insanın kişiliği, onu aşırı israfa götürmekten, çevresine karşı dengesiz davranmaktan korumaktadır. İnsanın “*bilgilenme ve araştırma*” da kişiliğinin gelişmesine yöneliktir. Böylece insan, Kur'an'ın ifade ettiği “*ahsen-i takvim*” makamındaki insan olma yolunda en önemli adımı gerçekleştirmektedir.

İnsanın “*bilgilenme ve araştırmasını*”, doğal çevresine yayarak iki başlık altında incelenecektir. Bunlar;

1. Evren ile ilgili bilgilenme,
2. Yeryüzü ile ilgili bilgilenmedir.

Kur'an, insanın doğal çevresi ile ilgili önemli bilgiler ortaya koymaktadır. Bunların başında da evren hakkındaki bilgiler gelmektedir. Öyle ki ilahi irade insandan, doğal çevre içinde kendisinin hizmetine sunulan evrenin bilgisine aklı, becerisi ve çabası ile ulaşmasını istemektedir.

⁴⁰² İsrâ, 17/36.

⁴⁰³ En'âm, 6/148.

⁴⁰⁴ Necm, 53/28.

⁴⁰⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Kırcâ, *Kur'an ve Bilim*, s. 31.

⁴⁰⁶ Ebû İsâ Muhammed b. İsa Tirmizi, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst. 1981, İlim, 19.

⁴⁰⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn-i Mace, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst. 1981, Mukaddime, 17.

Kur'an'da insanın evren hakkında bilgilenmesini hatırlatıcı ilgili birçok âyet yer almaktadır. Bu âyetler, “*hüküm*” ifade eder durumda olup, “*sebeplerin araştırılmasına*” teşvik etmektedir. Böylece insan, gerek evren hakkında gerekse diğer varlıklar hususunda kendi aklı ile öğrenme, araştırma ve sebep-sonuç ilişkisi kurarak keşfetme noktasına ulaşacaktır.⁴⁰⁸ Çünkü Kur'an, genel itibari ile hazır bilgiler sunan bir depo değil; insanları bilgilenme ve araştırmaya yönelten bir bilgi kaynağıdır.⁴⁰⁹

İnsan – evren ilişkisinin ilk adımı bilgilenmedir. İnsan, kendisinin hizmetine sunulan evren hakkında ne kadar bilgiye sahip olursa, o derece çevresiyle iletişimi doğru olacaktır. Kur'an'da, evren hakkında bilgi veren âyetleri ifade edecek olursak, “*Başlarını üstündeki göğe bakmazlar mı? Biz onu nasıl bina ettik ve nasıl donattık, onda hiç bir çatlak ta yoktur*”⁴¹⁰, “*Gökte ve yerde olan şeylere bakın (da ibret alın)*”⁴¹¹, “*Geceyi ve gündüzü, güneşi ve ayı yaratan O'dur. Her biri bir yörüngede yürür.*”⁴¹², “*Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir.*”⁴¹³, “*Gökleri yedi kat yaratan O'dur. Rahmân'ın yaratmasında bir düzensizlik bulamazsın.*”⁴¹⁴, “*Güneş'i ışıklı, Ay'ı da parlak kılan, yılların sayısını ve hesabını bilmeniz için ana(Ay'a) bir takım menziller takdir eden O'dur.*”⁴¹⁵ şeklindedir.

Yukarıda ifade edilen âyetlerde de görüleceği üzere Kur'an, evren hakkında bilgi verirken, halife konumundaki insanın evrene bir bakmasını, onun nasıl inşa edildiğinin araştırmasını, varlıkların her birinin kendi yörüngesinde ilerlerken bir düzensizliğinin almamasına dikkati çekmektedir. Öyle ki ilahi irade, evrenin ve diğer varlıkların “*niçin yaratıldığı*” hususunda sorumlu kıldığı insanı bilgilendirirken, bu varlık âleminin ve içindekilerin “*nasıl yaratıldığı*” hususunun araştırılmasını insana bırakmıştır.⁴¹⁶ Böylece Kur'an, muhatabı olan insanı varlık âlemi hususunda bilgilendirerek üzerine düşen görevi yerine getirmiş olmaktadır. Doğal çevre içinde sorumlu kılınan insanın görevi ise zekâ, beceri ve çabasını ortaya koyarak evrenin mahiyetini araştırıp, keşfetmektedir.

⁴⁰⁸ Kırca, *Kur'an ve Bilim*, s. 24.

⁴⁰⁹ Kırca, *Kur'an ve Bilim*, s. 27.

⁴¹⁰ Kâf, 50 / 6.

⁴¹¹ Yunus, 10 / 101.

⁴¹² Enbiyâ, 21 / 33.

⁴¹³ Yâsîn, 36 / 40.

⁴¹⁴ Mülk, 67 / 3.

⁴¹⁵ Yunus, 10 / 5.

⁴¹⁶ M. Sait Kurşuoğlu, *İnsan-Evren İlişkisi ve Antropik İlke*, Elis Yay., İst. 2006, s. 45.

Elmalı’lı evren ile ilgili bilgilenme hususunda insanın iki yönünün olduğunu ifade ederek şöyle yorumlamaktadır ;“Artık üstlerindeki göğe bakmadılar mı ki? Burada gök ufkumuzun üstünde görebildiğimiz (gök) cisimleri ve boyutları ile özel bir şekilde bakışımıza iz düşüren ve dünya göğü denilen yüksek binadır ki biri hissî, biri aklî olmak üzere iki yönü vardır. Her şeyden önce bunun hissî yönüyle gözlerimize olan tecellisine dikkat çekilmiştir. İkinci derecede fikirler ve deliller ile, akıl ile anlam çıkarmak mümkün olabilen göğün şeklinin derinliklerine dalmadan yalnız hissi olan bu yapılmış resmin durumuna bakıldığı zaman bile onu yapan yaratıcının ilim ve kudretindeki yücelik derhal gözlerde, gönüllerde kendini gösterir. ”⁴¹⁷ Evren ve içindeki âlemin bilimsel metotlarla incelenmesi, insanlık tarihinde hiçbir ilâhi din tarafından yasaklanmamıştır. İnsan, yaşadığı evren hakkında ne kadar bilgiye sahip olursa, yaratıcısına bir nebze daha hayranlığı artmaktadır. Böylece Allah’ın ilim sıfatının tüm kainatı nasıl kuşattığının farkına varan insan, daha bilinçli bir şekilde O’na “kulluk konumunda” yönelmeye ve yükselmeye çalışmaktadır.⁴¹⁸

Arz’ın en onurlu varlığı olan insan, bilgilendiği oranda değerli olmaktadır. Bilgisine eremediği her eşyanın cehaletini yaşayan insanın eşya ile ilişki kurabilmesi ancak bilgilenme ile gerçekleşmektedir.

Atalarımız “altınımı kıymetini sarraf bilir” atasözünde, altının ne değer ifade ettiğini ancak onunla ilişki kurup, bilgisine eren kişilerin anlayabileceğini belirtmişlerdir. Yeryüzünün paha biçilmez değerde olduğunu bilebilmek için halife konumunda sorumluluk yüklenen insanın yapması gereken ilk görev “arz”ın bilgisini araştırıp, keşfetmektir. Bu bilgilenme konumu gereği insanı ileriki aşamalarda yeryüzünü korumaya, geliştirmeye ve dengeli kullanmaya götürecektir. Bunu aşamalı olarak ifade edecek olursak:

İnsan-Eşya İlişkisinde:

1. aşama: Bilgilenme,
2. aşama: Koruma,
3. aşama: Dengeli Kullanma veya geliştirmedir.

⁴¹⁷ Yazır, VII/ 227.

⁴¹⁸ Kırca, *Kur’an ve Fen Bilimleri*, s.37.

Hiçbir cahil, kendisine emanet edilen şeyin kıymetini bilgilenmedikçe bilemez, o eşyanın koruma ve kullanma dengesini de sağlayamaz. Öyleyse “arz’ın halifesi” konumunda bulunan insanın bilgilenmesi yükümlülüğünün bir gereğidir. İnsanlar için bir hidayet kitabı olan Kur’an, yeryüzü ile ilgili düşündürücü âyetlerle de bilgilendirmeye devam etmektedir. Örneğin ilgili âyetler de, “*Sen yeryüzünü kupkuru görürsün. Onun üstüne su indirdiğimizde harekete geçer, kabarır ve güzel çiften nebatlar biter.*”⁴¹⁹, “*Yeryüzünde gezip dolaşın da Allah’ın başlangıçta mahlûkatı nasıl yarattığına bakın*”⁴²⁰, “*O Allah ki, sizin için arz’ı beşik yaptı*”⁴²¹, “*Biz yeryüzünü bir beşik, dağları da kazık yapmadık mı?*”⁴²² şeklinde ifade edilmektedir.

Kur’an’da insanı yeryüzü ile ilgili bilgilenme sorumluluğuna davet eden daha pek çok âyet yer almaktadır. Bu âyetler, insan-yeryüzü iletişiminde “*halife konumundaki*” insanı bilgilendirmeye devam ederken, Kur’an’ın inzal olduğu ilk dönem ile on beş asır sonraki dönemi birbirinden ayırmak gerekiyor. Şöyle ki, ilk nesil bilgi ifade eden âyetleri kendi çağlarındaki bilgi birikimleri ile anlamaya çalışmışlardır. İnsan nesli, her çağda fitratı gereği akıl, beceri ve keşfetme yetisini kullanarak bilgilenmeye devam etmiş ve bir sonraki nesle bu bilgi birikimlerini aktarmıştır. Böylece Kur’an’ın ifade ettiği âyetler günümüze gelinceye kadar daha derin ve geniş anlamlar ortaya koymuştur. İnsan neslindeki bu bilgilenme silsilesi var olduğu sürece, bilgi ifade eden âyetler gelecekte daha farklı anlamlar kazanacaktır.⁴²³

Kur’an’da yeryüzü ile ilgili bilgi ifade eden âyetler, insanın bilgilenmeye yöneltici “*sonuç*” ifade eder durumdadır. Bu âyetlerin sebeplerinin araştırılmasını ise Allah, evrenle ilgili âyetlerde olduğu gibi “*halife konumundaki*” insana bırakmıştır. İnsan, yaşadığı çağın bilgilerini özümseyerek Kur’an’a yöneldiğinde “*sebe-sonuç*” ilişkisi kurarak bilgilenme yükümlülüğünü yerine getirecektir.⁴²⁴

İnsanın yaşadığı “arz”a dair bilgilenmesi arttığı sürece, ona olan aidiyeti de o oranda artacaktır. Bu yönüyle insan, yeryüzü ile ne kadar çok iletişime geçerse öğrenme, araştırma ve keşfetme düzeyi yükselmektedir. Böylece insan aklı, arz’ın kupkuru bir halden nasıl canlanarak yeşerdiğinin farkına varacaktır. Kur’an’ın ifadesi ile insan,

⁴¹⁹ Hac, 22/ 5.

⁴²⁰ Ankebut, 29/ 20.

⁴²¹ Zuhruf, 43/ 10.

⁴²² Nebe, 78/ 6-7.

⁴²³ Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an* , VII/ 65.

⁴²⁴ Kırca, *Kur’an ve Bilim*, 27.

kendisine emanet edilen “ *yeryüzünün bir beşik, dağların da kazık*”⁴²⁵ olarak nasıl teşekkül ettiğini araştıracaktır. Yeryüzü, diğer varlıklar gibi insanın hizmetine sunulmuş bir “*arz*”dır. Kur’an’da yeryüzünün “*niçin var edildiği*” çok açık bir şekilde belirtilirken, “*nasıl var edildiği*”nin araştırılması⁴²⁶ insan zekâsına bırakılmıştır. İnsanın “*emaneti*” hususunda bilgilenmesi ve “*nasıl?*” sorusunun cevabını bulması ise, onun yeryüzünde “*konumunu*” ortaya koyacaktır.

2.2.3.2. Zenaat veya Teknik

İnsanın faaliyetlerinde zenaat, teknik bilgi ile mümkün olabilmektedir. Bilgi, bu anlamda insanın faaliyet gösterdiği alanlarda faydaya dönüşerek, çalışma yaşamını kolaylaştırmaktadır. Bu anlamda insan, yeryüzünde bulunduğu süre müddetince bir çok alanda faaliyet göstermiş ve göstermeye de devam etmektedir. Öyle ki insan, kendi faaliyetlerini nicelik, nitelik, alan ve mahiyet bakımından olabildiğince genişletmiştir. Günümüzde ve gelecekte insanın, işlev sahalarını daha ileriye götürebileceğini söylemek mümkündür.

İnsanla birlikte evrene yeni bir varlık alanı katılmıştır. Daha önce karşılaşılmayan bu varlık alanına, insanın faaliyet alanı denilir. Bunlar arasında sanat, teknik, bilim ve zenaat gibi insan faaliyetlerini saymak mümkündür.⁴²⁷ Doğal çevre içinde insanın bu faaliyetleri, bulunduğu çevreye bir anlam verir. İnsanın yaşadığı çevreyi anlamlandırması, onun yaşamını da anlamlı kılacaktır. Kimi filozoflar, “ İnsanın anlamlandırma boyutu yani nesnelere ve olaylara anlam verme fenomeni, insan için önemli olan bir değer alanına işaret eder. İnsan eğer, hayatında herhangi bir anlam görmezse, varlıklarla olan bütün bağı koparmış olur”⁴²⁸ demektedir.

İnsan, önceki nesillerinin faaliyetlerinden faydalanabilen bir varlıktır. İnsanın yeryüzündeki bilim, teknik ve zenaat gibi kimi alanlarda başarılı olmasının temelinde, önceki insanların alın terini görmek mümkündür. İnsan, geçmişte yaşamış insanların faaliyet gösterdiği alanlardan yararlandığı gibi yaşayan diğer insanların faaliyetlerinden de karşılıklı olarak yararlanan bir varlıktır. Öyle ki bu faydalanma, tek alanla sınırlı

⁴²⁵ Nebe, 78/6-7.

⁴²⁶ Kırca, *Kur’an ve Bilim*, s. 24.

⁴²⁷ Mengüşoğlu, *İnsan ve Hayvan-Dünya ve Çevre*, İÜEFYay., İst. 1979, s. 5.

⁴²⁸ Mengüşoğlu, *İnsan ve Hayvan-Dünya ve Çevre*, s. 5-6.

olmayıp aksine, insanın faaliyetlerinin girdiği her alanı ihtiva eden bir yararlanmadır. Böylece insanlar, yaşamsal alanlarındaki bağı başarılı olarak sürdürmektedirler.

Kur'an'da, insanın zenaat ve teknik konusunda yaptığı faaliyetlere çeşitli yönleriyle yer verilir. Örneğin Nuh peygamberin ilk gemiyi inşâ etmesi buna örnek olarak verilebilir. İlgili âyette, “ *Bunun üzerine ona şöyle vahyettik: Bizim nezaretimiz altında ve vahyimizle gemiyi yap...*”⁴²⁹ buyrulmaktadır. Nuh peygamberin ince bir zenaat ve teknik beceri gerektiren gemiyi neden ve nasıl yaptığını ise başka bir ilgili âyette, “*Nuh'u da tahtalardan yapılmış, çivilerle (çakılmış gemi) üzerinde taşıdık.*”⁴³⁰ denilmektedir. Nuh peygamberin gemisiyle ilgili kimi tefsir kitaplarında şu bilgiler yer almaktadır: *Tûlu (uzunluğu) üç yüz metre, arzı (eni) elli metre, semadan uzunluğu, yani su kesiminden yukarı boyu otuz metre, sacdan mamul üç ambarlı bir gemidir.*”⁴³¹ Nuh peygamber, yaşadığı dönemde ve kendinden sonraki dönemde yapmış olduğu gemiyle diğer insanlara önder olmuş bir peygamberdir.

Zenaat ve tekniğin gelişmesinde Davut peygamberin de ayrı bir yeri vardır. İlgili âyetler de, “*Ona, sizi savaşta korumak için zırh yapma sanatını öğrettik, artık şükreder misiniz?*”⁴³² , “*Ona(davut'a) demiri yumuşattık*”⁴³³ denilmektedir. Demirin keşfi, eritilmesi daha eski dönemlerde olmasına rağmen, onun bir mum gibi kullanılarak elbise yapılması Davut peygamber döneminde olmuştur.⁴³⁴

Süleyman peygamberin kendi döneminde yaptırdığı sarayda insanlığın teknik açıdan geldiği ileri derecelere örnek verilebilir. İlgili âyette, “ *Ona 'köşke gir' dendi. Melike onu görünce derin bir su sandı ve eteğini çekti. Süleyman 'Bu billurdan yapılmış, şeffaf bir zemindir' dedi. Melike: 'Rabbim, Ben gerçekten kendime yazık etmişim. Süleyman'ın mahiyetinde, âlemlerin Rabbi olan Allah'a teslim oldum' dedi.*”⁴³⁵ buyruldu. Süleyman peygamber, Belkıs saraya gelmeden önce, saray salonunun zeminine havuz yaptırmış, içine deniz hayvanları koydurarak, havuzun üstünü şeffaf bir camla kaplatmıştır.⁴³⁶ Süleyman peygamber döneminde yapılan bu mimari noktadaki gelişmeler insanlığın medeniyet tarihine yaptığı olumlu bir katkıdır.

⁴²⁹ Mü'minûn, 23/ 27.

⁴³⁰ Kamer, 54/ 13.

⁴³¹ Yazır, IV/ 2780.

⁴³² Enbiyâ, 21/ 80.

⁴³³ Sebe, 34/ 10.

⁴³⁴ Kırca, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, s. 118.

⁴³⁵ Neml, 27/ 44.

⁴³⁶ İbn Kesîr, VII/ 206.

Zenaat ve tekniğin gelişmesinde peygamberlerin ayrı bir yeri olmuştur. Öyle ki, insanların belli mimari yapılara ulaşmasında, denizlere hakim olmasında, şehirler kurmasında, eşyayı kullanmada bu örnek gelişmeleri görmek mümkündür.

2.2.4. Ahlaki Açıdan İnsan-Doğal Çevre İlişkisi

İnsan-doğal çevre ilişkisinde ahlak, önem verilmesi gereken bir husustur. Arapça “hulk”un çoğulu olan ahlak kelimesi, “din, huy, hal, hareket ve karakter”⁴³⁷ gibi anlamlara gelir. Ahlakçılar ahlakı, “*belli bir dönemde belli insan topluluklarının benimsenmiş olan, bireylerin birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen törel davranış kurallarının, yasalarının, ilkelerinin toplamı*”⁴³⁸ şeklinde tanımlarlar. Bu tanıma göre, herhangi bir şeyi yapmak veya yapmamakla ilgili kurallar ve herhangi bir konuda iyi veya kötü davranmaya iten sebepler, ahlakın ilgilendiği konulardır.⁴³⁹

Ahlak, insanın hal ve davranışlarında ortaya çıkan bir husustur. İnsan-doğal çevre ilişkisinin çevre aleyhine ivme kazanması nedeniyle ve insanın, aşırı isteklerle tabiatı kullanmasından dolayı, çevre artık olumsuz tepki vermektedir. Bu tepki doğal olarak insanlığı ekoloji konusunda duyarlılığa sevk etmekte ve bu hassasiyet çevre ahlakının doğuşuna zemin hazırlamaktadır. Bu anlamda çevre ahlakı, bozulan insan-çevre ilişkisini yeniden kurmayı hedeflemektedir.

Ahlakın çevreyle olan ilişkisi, ahlaklı davranma yeteneğine sahip olan insanın, doğal çevreyle olan ilişkisinde ortaya çıkmaktadır. Yaşadığımız yüzyılda doğal çevremizi korumaya ve geliştirmeye yönelik faaliyetlerden uzak duran insan, doğal çevredeki düzenin böyle sürüp gitmeyeceğinin farkına varmalı ve doğaya karşı görevlerini yerine getirmelidir.

2.2.4.1. Koruma

Doğal çevre, insan için var edilmiştir. Öyle ki, ilahi irade sahibi tarafından bir düzen ve ekolojik denge de yaratılan evren, insanın hizmetine sunulmuştur. Buna mukabil insandan, “arz”ı kirletmemesi, eşyayı ölçülü kullanması, yeryüzündeki düzeni ve

⁴³⁷ İbn Manzûr, X/ 86.

⁴³⁸ Akarsu, s. 18.

⁴³⁹ Kılıç, s. 2.

ekolojik dengeyi bozmaması istenmektedir.⁴⁴⁰ Evren-insan ilişkisini bilgilendiği düzeyde varlıklara yansıtan insan, şunu açık bir şekilde bilmektedir ki, “evren insanın değil Allah’ın bir mülküdür, yalnızca kullanma yükümlülüğü insana verilmiş bir emanettir.”⁴⁴¹ Kur’an’da bu durum şöyle ifade edilmektedir, “*Âlemlere uyarıcı olsun diye kulu Muhammed’e Furkan’ı indiren, göklerin ve yerin mülkiyeti kendisine ait olan, hiç çocuk edinmeyen, mülkünde ortağı bulunmayan, her şeyi yaratıp ona bir nizam veren ve mukadderatını tayin eden Allah, yüceler yücesidir.*”⁴⁴²

Evrenin önemli bir parçası olan insanın hayatını devam ettirirken doğal çevre içindeki varlıklarla ilişki içinde olması doğaldır. İnsanın temel ihtiyaçlarını giderirken varlık âlemindeki denge ve ölçüyü de bozmaması gerekir. Her şeyin en güzel şekliyle yaratılıp insanın hizmetine verildiği şu yeryüzünde olumsuzlukların baş mimarı da maalesef kendisine verilen “*emanete*” ihanet eden insan olmaktadır. İnsanların ilişkiye geçtiği arz’da düzenin nasıl bozulduğu Kur’an’da açık bir şekilde ifade edilmektedir. İlgili âyette, “*İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu.*”⁴⁴³ denilmektedir. Elmalı’lı âyeti yorumlarken insanın “*koruma duygusundan*” yoksun olmasına dikkatlerimizi çekmiştir. Öyle ki, bu şekilde davranan insan, doğal hayatın dengesini bozmakta, beşeri hırsları yüzünden karada ve denizde uygunsuzluklar belirmektedir.⁴⁴⁴

Son zamanlarda insanlığı tehdit eder duruma gelmiş olan “*küresel ısınma*” ve buna bağlı olarak karalarda ve denizlerde meydana gelen çevre felaketleri insanın ne kadar “*koruma duygusundan*” yoksun olduğunun açık bir delilidir. Doğal çevre içerisinde insanın teknolojiyi sorumsuzca kullanarak meydana getirdiği felaketler gösteriyor ki doğal denge bozulmakta, teneffüs ettiğimiz hava kurşun ve kükürt atıklarıyla kirletilmektedir. İstatistikler incelendiği zaman yakın bir gelecekte yeryüzünün (açık denizler, buz ve kum çölleri hariç) hiçbir yerinin doğal dengesi bozulmamış halde kalmayacaktır. Öyle ki tüm kullanım alanları insanlar tarafından tahrip edilmiş olacaktır.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Pazarbaşı, s.119-122.

⁴⁴¹ Kırca, Isınmanın Küreselliği, *GESİAD Bakış Dergisi*, Dünya Yay., Kayseri Temmuz 2008, sayı 9, s. 64-65.

⁴⁴² Furkan, 25/ 1-2.

⁴⁴³ Rûm, 30/ 41.

⁴⁴⁴ Yazır, VI/ 263.

⁴⁴⁵ Kışlalıoğlu; Berkes, s. 84.

İnsanın doğal çevre içindeki varlıklara aidiyet duygusu içinde yaklaşımını ele aldığımız bölümümüzde, onun topraktan nasıl yaratıldığını ve doğal çevreye olan aidiyetini ele almıştık. İnsan, kendisinin bir parçası hissettiği doğal çevreyi tahrip ederek âdeta kendi vücudunun teşekkül olduğu varlığı yok etmektedir. Kur'an, insanları bu konuda bilgilendirerek kendilerinin hangi maddeden var edildiğini ve akıbetlerinin ne olacağını ifade etmektedir. İlgili âyette, “*Sizi ondan(topraktan) yarattık; yine sizi oraya döndüreceğiz ve bir kez daha sizi oradan çıkaracağız.*”⁴⁴⁶denilmektedir.

Allah, doğal çevre içinde sadece insanı var etmemiş, bütün kainat'ı ve onun içindekileri de var etmiştir. Dolayısıyla Allah'ın yarattığı her şey insan gibi önemli ve kıymetlidir. Allah, yaratıcımız olarak, insanlar hemcinsimiz olarak nasıl sevgi ve saygı gösterilmeye layık ise, doğal hayat ve çevre de aynı şekilde sevgi ve saygı gösterilmeye layıktır. “*Doğal hayat ve çevre*” insan için var edilmiştir. İnsanın iç içe yaşadığı ve her an ilişki içinde bulunduğu doğal çevresine koruma duygusu içinde yönelmesi halifelik konumunun bir gereğidir. Çünkü kainat'ı ve içindekileri yaratan ilahi irade sahibi Allah'tır, kullanma ve koruma görevini yüklenen ise, insan'dır.

Allah'ın kavî kitabı olan Kur'an insan'a yöneliktir. Bunun yanında bir de Allah'ın kevnî yani “*kâinat kitabı*” vardır. Evren ve içindekiler, bir anlam da Allah'ın âyetleridirler. Kâinat kitabının mesajı da insan'a yöneliktir. Öyle ki, kâinat kitabında sözlü olmasa bile içerisinde uyarıları, geçmişin izlerini ve düşündürücü bir çevreyi bulabiliriz. Bundan dolayı insan'a düşen görev, Kur'an'a gösterdiği önem ve ehemmiyeti, doğal hayata ve çevreye karşı da göstermesidir. Bu kadar mükemmel bir şekilde yaratılan kâinatta insanın göreviyse, konumu gereği kendisine verilen “*doğal hayat ve çevre emanetini*” koruyarak bu düzeni bozmamasıdır. Yaşadığımız “*arz*”da düzen bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde bozulmaktadır. Doğal hayatın ve çevrenin tahrip edilerek bozulmasının baş mimarı da maalesef insan'dır. Kur'an bunu çok açık bir şekilde ifade etmektedir. İlgili âyetler de, “*İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden kara da ve deniz de düzen bozuldu*”⁴⁴⁷, “*Başlarınıza gelen her hangi bir musibet, kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündendir...*”⁴⁴⁸ denilmektedir. Ayrıca Kur'an'da, “*doğal hayat ve çevre içerisinde*” bir düzenin olduğu ve bu düzenin bozulmaması gerektiği çok açık bir şekilde ifade edilmektedir. Yine ilgili âyetler de,

⁴⁴⁶ Tâhâ, 20/ 25.

⁴⁴⁷ Rûm, 30/ 41.

⁴⁴⁸ Şûrâ, 42/ 30.

“Yeryüzünü ıslah ettikten sonra orada bozgunculuk çıkarmayın”⁴⁴⁹, “Gerçekten biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık”⁴⁵⁰, “Güneş ve Ay bir hesaba göre (hareket etmekte)dir. Bitkiler ve ağaçlar secde ederler. Göğü Allah yükseltti ve mîzanı (dengeyi) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın.”⁴⁵¹, “O ki, birbiri ile uyumlu yedi göğü yaratmıştır. Rahman olan Allah’ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir düzensizlik görebiliyor musun? Sonra gözünü tekrar tekrar çevir bak; göz (aradığı düzensizliği bulmaktan) âciz ve bitkin halde sana dönecektir.”⁴⁵² denilmektedir.

Seyyid Kutub, “Gerçekten biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık”⁴⁵³ âyetini tefsir ederken halife konumundaki insanın iletişim kurduğu çevreye hayranlıkla bir bakmasını ve bu kâinattaki düzenden çok şeyler çıkarması gerektiğini ifade etmektedir. “Bu kısacık âyet, son derece geniş kapsamlı, görkemli ve büyük bir gerçeğe parmak basar. Bütün evren bu gerçeğin somut kanıtı niteliğindedir. Şu evren bütünü ile yeryüzüne gelen, onunla iletişim kuran, ondan etkilenen, varlık bütünü’nün uyumlu ve koordineli bir parçası olduğunun bilincinde olan kalp, bu gerçeği ana çizgisi ile kavramakta gecikmez. Evrendeki her şey bu mutlak uyumu gerçekleştiren bir plana bağlıdır. Bu evren bütünü ile yeryüzüne gelen her kalp, bu kapsamlı planın gölgesinin ana çizgilerinin damgasını üzerinde taşır.”⁴⁵⁴

Rahman sûresindeki “Sakın dengeyi bozmayın” âyetini, Elmalılı tefsirinde izah ederken, Allah’ın eşya’ya koyduğu dengenin önemi üzerinde durmaktadır; “Eskiler bunun (yani dengenin) yalnız yeryüzünde kullanıldığını zannediyor idiyseler de, sema ve yerdeki bütün cisimler hakkında geçerli genel bir kanun olduğu ve astronomi ilmi bakımından hususi bir önemi bulunduğu artık anlaşılmıştır. Bununla beraber genel denge kanunu yalnız cansız, duygusuz ve fizikî olan çekim kanununa hasredilmeyip kimyevî ve ruhî münasebetleri dahi içine almak üzere adalet kanunu adıyla daha kapsamlı olarak izah edildiği takdirde, faydasının daha fazla olacağı âşikârdır. Bu, her şeyi eşya arasında layık ve münasib olduğu yer ve mertebeye koyma demektir.”⁴⁵⁵

Allah’ın kitabında insanları düzeni bozmamaya sevk eden âyetler olduğu gibi Hz. Peygamber’in yaşamında da doğal hayatı ve çevreyi korumaya yönelik güzel örnekler

⁴⁴⁹ Â’râf, 7/ 56.

⁴⁵⁰ Kamer, 54/ 49.

⁴⁵¹ Rahman, 55/ 5-8.

⁴⁵² Mülk, 67/ 3-4.

⁴⁵³ Kamer, 54/ 49.

⁴⁵⁴ Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, XIV/ 185.

⁴⁵⁵ Yazır, VII/ 367.

vardır. Öyle ki, Hz. Peygamber de yaşadığı dönemde doğal hayatın ve çevrenin insan hayatındaki önemini fark etmiş ve “çevrecilik” faaliyetlerinin uygulamalarını hayata geçirmiştir. Bu uygulamaları birkaç örnek ifade edece olursak, Hz. Peygamber Hayber seferinden dönerken Medine şehrini göstererek: “*Yâ Rabbi, Hz. İbrahim’in Mekke’yi haram kıldığı gibi, ben de Medine’yi haram kılıyorum. Onun iki kayalığı arası haram bölgesidir. Ağaçları kesilmez, hayvanları avlanmaz, otu yolunmaz, ağaçlarını yaprağı koparılmaz.*”⁴⁵⁶

Hz. Peygamber İslam dinine girmek için gelen Taif halkının, kendi şehirlerinin de koruma içerisine alınma teklifini kabul etmiş ve bunu metne şu şekilde yazdırtmıştır: “*Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla, Peygamber Muhammed’den Mü’minlere: Vacc vadisinin (yani Taif bölgesinin) ne dikenli ağaçları, ne de çalıları tahrip edilmeyecektir. Bu yasaklardan birini ihlal eden bir kimse yakalanacak olursa, kamçı ile dövülecek ve elbisesi de soyulup alınacaktır. Eğer biri haddi aşacak olursa, yakalanıp Peygamber Muhammed’e getirilecektir. bu emir Peygamber Muhammed’dendir. Bunu Allah’ın elçisi Muhammed’in emriyle Hâlid İbni Sa’id yazdı. Bu emri kimse ihlal etmesin, aksi halde, Muhammed’in emrettiği şeyde nefesine zulmetmiş olur.*”⁴⁵⁷

Yeryüzünün halifesi konumunda bulunan bir insan için, “doğal hayatı ve çevreyi korumak neden bu kadar önemlidir?” diye sorduğumuzda bir atasözümüzün derin anlamında sorumuzun cevabını buluyoruz. Büyüklerimizin dediği gibi, insan, elindekinin kıymetini kaybettiği zaman anlarmış. Gerçekten insan, suyun, toprağın, havanın, ağaçların, meyvelerin kıymetini yok olmaya başlayınca fark ediyor. Aslında her şeyin kıymeti yok olunca bilinmeye başlamıyor mu? Daha düne kadar doğa’ya hakim olma peşinde olan insan, artık küresel ısınmanın ve doğal felaketlerin kıyısına kadar geldiğinin yavaş yavaş farkına varmıştır. Dünya devletleri bir araya gelerek iklim raporları yayınlamaya başlamışlar ve artık doğanın dengesini bozduklarını kabul etmişlerdir.⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Buhâri, Cihad, 71.

⁴⁵⁷ Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku’s- Siyasiye*, Çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay., İst. 1997, s. 37.

⁴⁵⁸ 2 Şubat 2007 tarihinde, Fransa’nın başkenti Paris’te düzenlenen İklim Değişikliği konulu panelde, Hükümetler Arası İklim Değişikliği Uzmanları tarafından bir rapor yayımlandı. 130 ülkeden 500 uzmanın katıldığı panelde küresel ısınmanın insanları tehdit eder duruma geldiği belirtildi. Ayrıca raporda, 2100’e kadar yeryüzündeki sıcaklığın 1,8 ila 4 derece artacağı, okyanuslardaki su seviyesinin 18 ila 59 santimetre yükseleceği, sera gazlarının salımı ne kadar azalırsa azalsın, küresel ısınma ve deniz seviyesinin yükselmesinin asırlarca süreceği, 2070 yılına kadar dünyayı buzulsuz bırakacak, küresel

Gelecek nesillerimize havası kurşun ve kükürt atıklarıyla kirletilmiş, toprağı tamamen tahrip edilmiş, doğal olarak yetiştirilen besini kalmamış, küresel ısınmayla birlikte yaşam alanı çok sınırlı bir kara parçasında kalmış, tamamen çevre felaketlerinin baş gösterdiği bir miras bırakmak da elimizde; Allah'ın bizlere en güzel şekilde emanet ettiği yaşanabilir bir çevre bırakmak da elimizdedir. Bugün, insan-doğal çevre ilişkisinin geldiğı nokta son derece korkutucudur. Doğal hayatı ve çevreyi koruma duygusundan yoksun olan insan, kendisine emanet edilen çevreyi tahrip etmeye devam ederse yakın bir gelecekte dönüşü olmayan felaketler kapımızı çalacaktır. Bundan dolayı “çevreyi koruma” faaliyetleri önem arz etmektedir.⁴⁵⁹

“Doğal hayatı ve çevreyi koruma” yöntemlerinin başında her türlü kaynakları en verimli ve halife konumundaki insan'a yakışır bir şekilde kullanma önem arz etmektedir. Bunun sağlanabilmesi içinse, çevre eğitimi almış bilinçli nesillerin yetiştirilmesi şarttır. Bu konuda “*Dünyanın Durumu 1999*” adlı eserde şu ifadeler yer almaktadır: “Yirmi birinci yüzyıla uygun bir doğal hayat ve çevre sistemi oluşturmak, doğal kaynak, insan refahı ve çevre arasındaki olumlu, fakat, çoğu kez göz ardı edilen bağlantıları yeniden kurmaya yardımcı olacaktır. Doğal çevreyi, sonuçları düşünülmeden tüketilen bir mal olarak görmektense, değer verilen, tasarruf edilen ve doğal dünyanın gerçeklerine saygılı bir şekilde, ihtiyaçlarımız için kullanılan bir kavram olarak görmeliyiz. Böylece kendimizi, çevresel servetleri yok ettikleri için ekolojik felaketlere uğrayan eski uygarlıkların durumuna düşürmekten koruyabiliriz. Hidrokarbon çağını ne kadar çabuk sona erdirip, yenilebilir enerji kaynaklarına ve hidrojene dayalı bir uygarlığa ne kadar hızlı bir geçiş yaparsak, gelecek nesillerin doğal mirasını yok etmeye o kadar çabuk bir son verebilir ve yaşanabilir bir gezegene yatırım yapmaya başlayabiliriz.”⁴⁶⁰ Ayrıca, çocuklarda ve gençlerde çevre bilincinin aşılması ve bu konuda çalışmaların çeşitlenmesi amacıyla çeşitli proje yarışmalarının çoğaltılması gerekir. Bu yarışmalardan biri, Birleşmiş Milletler Çevre Programı ile ortaklaşa her yıl düzenlenen Volvo Adventure yarışmasıdır, bu yarışmada dereceye

çölleşmenin olacağı kaydedildi. Raporda daha şiddetli fırtınaların görüleceğı ve sıcaklık dalgalarının daha sık yaşanacağı da ifade edildi. Panele katılan yüzlerce bilim adamı ve bürokrat diğer panellerden farklı olarak, ilk defa küresel ısınmanın baş sorumlusunun insanlar olduğunu ve asırlarca süreceğini açıkladılar.

⁴⁵⁹ Kışlalıoğlu; Berkes, s. 92.

⁴⁶⁰ Cristopher S.D. Flavin, *Enerji Sistemini Yeniden Kurmak*, Çev. Ayşe Başçı, Tema Vakfı Yay., İst. 1999, s. 48.

girenler Birleşmiş Milletler Çevre Programı dahilinde her yıl çocuklar ve gençler için düzenlenen konferansa katılma hakkı kazanmaktadır.

Yaşanabilir bir “arz” ve düzenin kurulabilmesi için doğal hayat ve çevredeki ekolojik düzenin bozulmaması, birinci derecede önemlidir. Öyle ki, yaşadığımız yüzyıla şöyle bir baktığımızda meydana gelen çevre sorunları, doğal hayattaki ahengi ve düzeni tehdit eder niteliktedir. Ozon tabakasının incelmesi, sera etkisinin hızlanması, kullanılabilir suların giderek azalması, denizlerin ve karasal alanların kirletilmesi gösteriyor ki; insanlık, bu konuda bilinçsizce hareket etmektedir. Bunun düzelmesi için, ekoloji uzmanlarının da belirttiği gibi, dünyanın yeniden yaratılması değil, insanın, doğal hayat ve çevre konusunda koruma sorumluluğunu harekete geçirerek “arz”a yönelmesi gerekmektedir.⁴⁶¹

Doğal çevre içinde karşımıza çıkan sorunların çözümünde geleneğin, maneviyâtın, ahlâkın, dinin ve bunlarla yoğrulmuş değerlerin etkin bir rol üstlenebileceği, değişik ülkelerden farklı eğilimlere mensup aydınlar tarafından sıkça dile getirilmektedir. Örneğin derin ekolojinin kurucularından Norveçli Arne Naess, İncil’in ve Kur’an’ın insan’a yüklediği sorumluluğun ekolojik bakış açısıyla yeniden yorumlanıp vurgulanması gerektiğini belirterek doğal hayatı ve çevreyi korumada dinin oynayacağı role işaret etmektedir.⁴⁶²

Sonuç olarak diyebiliriz ki, “doğal hayatı ve çevreyi korumak” insanın yeryüzündeki “halifelik” konumunun bir gereğidir. İnsanlığın hizmetinde olan sulardan, hayvanlardan, ormanlardan, bitkilerden yaşanabilir bir yeryüzü ve düzen için gerekli miktarlarda, israfa kaçmadan yararlanmalıyız. Teneffüs ettiğimiz havanın da bizlere bir “emanet” olduğunu unutmayarak kurşun ve kükürt atıklarıyla havayı kirletmemeliyiz. Yeryüzünde yaşayan her insana, “çevreyi koruma bilincini ” onlara vereceğimiz eğitimle anlatmalıyız.

2.2.4.2. Geliştirme

Canlı veya cansız tüm yaratılan varlıklar arasında yeryüzünü geliştirme iradesine ve imkanına sahip tek varlık insandır. Her varlık gibi insanın da hayatını doğal çevresiyle

⁴⁶¹ Turgut Gündüz, *Çevre Sorunları*, Bilge Yay., Ank. 1994, s. 85.

⁴⁶² Özdemir; Yükselmiş, s. 28-30.

iletişime geçerek devam ettirmesi “arz”daki düzenin bir gereğidir. İnsan aklının kendisine verilen “*emanetten*” bir medeniyet ortaya koyması ise, insanın yeryüzünün halifesi konumunda olduğunun bir göstergesidir. Daha açık bir ifadeyle insanın doğal çevresindeki diğer varlıklara üstünlüğüdür. Çünkü insanın dışındaki hiçbir varlık, ilişkiye geçtiği diğer varlıklardan bir medeniyet kurma yetisine sahip değildir.⁴⁶³ Sadece insan, yeryüzündeki varlıklarla ilişkiye geçerek “*teshir*” konumunda bulunan varlıklardan bir medeniyet⁴⁶⁴ kurma yetisine sahiptir. Medeniyet, insanın geliştirmek istediği eşya üzerinde düşünerek, kafa yorarak, çehresini değiştirerek, eşyaya kendi damgasını vurmasıyla ortaya çıkmaktadır. Çünkü doğal çevre içerisinde insansız medeniyet, medeniyetsiz insan yoktur.⁴⁶⁵

Yeryüzündeki varlıkları geliştirip medeniyetlerin kurulmasını sağlayan insan, aynı zamanda bunların tek mimarı konumundadır.⁴⁶⁶ İnsan, doğal çevre içerisinde hayatını sürdürürken varlıkları geliştirerek aynı zamanda kendi yaşam alanını da kolaylatırmış olmaktadır. Şöyle ki, insanın barınması için evler inşa etmesi, rahat bir ulaşım için yollar, köprüler kurması, besin gıdalarından daha verimli yararlanmak için bağ, bahçe ve tarla alanları oluşturmaları, hatta dinlenme alanları için özel mekanlar kurması bile sadece hemcinslerinin rahat ve huzuruna yönelik bir çabadır. Oysa ki diğer varlıkların böyle bir çaba içerisinde olduğunu düşünmek dahi imkansızdır. Kur’an da çok açık bir şekilde insan muhatap alınarak: “*yeryüzünü size boyun eğdiren O’dur.*”⁴⁶⁷ ifadesiyle “arz”ın insanın hizmetinde olduğu belirtilmektedir.

İnsanın Allah’a ve hemcinslerine karşı yerine getirdiği görevlerini doğal çevresine karşı da yerine getirmesi halife konumunun bir gereği olduğunu daha önce ifade etmiştik. İnsanın doğal çevresine karşı görevlerini yerine getirirken yaptığı en büyük hata eşyayı tanıma, keşfetme ve koruma duygularından yoksun bir şekilde kendisine musahhar kılmak istemesiydi. Oysa ki Yunus’un ifadesiyle, “*yaratılanı severiz yaratandan ötürü*” anlayışına göre her var edilen eşya, insan tarafından tanınmaya, keşfedilmeye ve

⁴⁶³ Pazarbaşı, s. 118.

⁴⁶⁴ Medeniyet kelimesine gerek günümüzde gerekse geçmişte birbirine yakın bir çok tanımlar atfedilmiştir. Bu tanımlardan bir kaçını ifade edecek olursak medeniyet: “*İnsan neslinin meydana getirdiği ve oluşturduğu bir bütündür.*” Celal Kırca, *İnsanlık Tarihi Açısından Kur’an-ı Kerim’de Medeniyet*, İslâmî Araştırmaları Der., Ank. Ekim 1986, sayı 2, s. 36. ; Medeniyet: “*Şehirlerin ortaya çıkmasıyla vurgulanan bir gelişme seviyesidir.*” İsmet Özel, *Üç Mesele (Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma)*, Şule Yay., İst. 1998, s. 125.

⁴⁶⁵ Kırca, *Kur’an ve Fen Bilimleri*, s. 33-47.

⁴⁶⁶ Pazarbaşı, s. 115-122.

⁴⁶⁷ Mülk, 67/ 15.

korunmaya yönelik bir şekilde ilahi irade tarafından var edilmiştir. Bu durumun tam tersini düşünmek ise sadece eşyayı insandan üstün görmeye ve insanı iradesiz bir varlık haline getirmeye yönelik bir çabanın ürünüdür.⁴⁶⁸ Allah, eşyayı insanın hizmetine vererek aynı zamanda insanın eşyadan üstün olduğunu belirtmektedir. İnsanın eşya karşısındaki bu konumu iradeli bir varlık olduğunu da ortaya koyar.

İnsanın halifelik konumunda görevlendirilerek doğal çevresine karşı ödevlerini gerçekleştireceği alan da sadece “arz” ile sınırlıdır. Bu anlamda insanın varlıklarla ilişkiye geçerek, onları geliştirdiği ve imkanlarını ortaya koyduğu alan doğumu, gelişmesi ve ölümüne kadar süren zamanı kapsamaktadır. Oysa ki, insanın genel anlamda geçirdiği dönemlere baktığımızda;

1. İnsanın anne rahminde bulunduğu dönem,
2. İnsanın doğumu, gelişmesi ve ölümüne kadar süren dönem,
3. İnsanın âhiret hayatının başladığı dönemdir.

Bu üç dönemde insana yönelik olup sadece insanın eşyaya karşı geliştirme iradesini ortaya koyduğu dönem doğumu ile başlayıp ölümüne kadar süren dönemdir. Daha açık bir ifadeyle bu dönem, insanın Allah’a, hemcinsine ve doğal çevresine karşı imkan ve görevlerini ortaya koyduğu süreyi kapsamaktadır. Diğer iki dönem de insanın iradesini ortaya koyması söz konusu değildir.

Kur’an, insan-eşya ilişkisinde bir sınırlama ve dengenin olmasını istediği gibi yeryüzünün en güzel bir şekilde gelişmesini de istemektedir. Kur’an’da insanın yeryüzünü geliştirme görevinin de olduğu ilgili âyette açık bir şekilde ifade edilmektedir, “*Semud’a da kardeşleri Salih’i gönderdik. O: ‘Ey kavmim, Allah’a kulluk edin, O’ndan başka bir ilahınız da yoktur. Sizi, yerden O meydana getirdi, yeryüzünde yerleşme ve imar etme gücünü size O verdi; O’nun bağışlamasını isteyin, sonra O’na tevbe edin! Şüphe yok ki, Rabbim yakındır, duaları kabul edendir. ’ dedi.*”⁴⁶⁹

Âyette geçen “*isti’mar*” kelimesine iki anlam yüklenmektedir. Bunlardan birincisi, “*Allah sizi, yeryüzünü imar ediciler yaptı*”⁴⁷⁰ şeklinde tekvînî emri; yani Allah’ın insanı, yeryüzünü geliştirecek şekilde yarattığı ifade edilirken, ikinci yüklenilen anlam ise

⁴⁶⁸ Pazarbaşı, s. 119.

⁴⁶⁹ Hud 11/ 61.

⁴⁷⁰ İbn Kesîr, II/ 450.

“Allah yeryüzünü sizin imar etmenizi istedi”⁴⁷¹ şeklinde teklîfî emri; yani Allah'ın insandan yeryüzünü geliştirmesini istediği şeklinde ifade edilmektedir. Bu yorumlardan ikisi de insanın yeryüzünü geliştirmesine yönelik ifadelerdir. İnsanın eşya ile iletişime geçtiği şu “arz”da, ondan gereği gibi istifade etmesi ancak yeryüzünü geliştirmesiyle mümkün olabilmektedir. İnsanlar tarafından yaşamak için geliştirilen yerlerde -tarih sahnesi içerisinde bazen sahipleri değişse de- uzun ömürlü medeniyetler oluşmuş, insanların geliştirmedeği yerlerde ise yaşamaya elverişli ortamlar olmadığı için medeniyetler de kurulamamıştır.⁴⁷²

Seyyid Kutup, insanın yeryüzünü geliştirmesiyle ilgili olarak yukarıdaki âyeti yorumlarken insanla yeryüzü arasında mükemmel bir ilişki kurmaktadır: “Hz. Salih, bu âyette onlara topraktan oluştuklarını, varlık kaynaklarının ‘ yer’ olduğunu hatırlatıyor. Bir defa insan olarak türleri toprak kaynaklıdır. Tek tek fertler olarak da toprağın oluşumlarındaki payı çok büyüktür. Yedikleri besinler toprakta yetişir, organizmalarını oluşturan çeşitli elementler toprak kökenlidir. Toprakta meydana gelmelerine, ‘ yer’ kökenli elementlerden oluşmalarına rağmen, Yüce Allah onları yeryüzüne halife olarak atadı. Burayı kalkındırsınlar, geliştirsınlar, bayındır hale getirsinler diye. Allah, parçası oldukları insan türünü yeryüzü halifesi yaptığı gibi, kendilerini de bu halifelikle görevlendirmiş, bu amaçla onları daha önceki insan kuşağının yerine geçirmiştir.”⁴⁷³

Gerçekten de Hz. Salih'in peygamber olarak gönderildiği Semûd kavminin yeryüzünün geliştirilmesi konusunda çok ileri gitmiş bir topluluk olduğunu görülmektedir. Öyle ki, Hicaz ile Suriye arasında bulunan Hicr beldesinde yaşamış eski bir topluluk olan Semud kavminin yaşadığı yer hakkında⁴⁷⁴ hem ovalık hem de dağlık bir alana sahip olduğu ifade edilmektedir.⁴⁷⁵ Ovalık alanlar üzerine yazın yaşamak için köşkler (villalar, yalılar) inşa etmişler, kışın yaşamak için ise dağlara çıkarak, kayaları oymuşlar ve evler yapmışlardır.⁴⁷⁶ Semud kavminin yaşadığı çağda dağları oyarak evler inşa etmeleri gerçektende insanları bugün bile hayretlere düşüren bir gelişmedir.⁴⁷⁷ Semûd kavminin

⁴⁷¹ Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, Nşr.: Muhammed Zühayir eş-Şaviş, Mektebu'l- İslâmî, Beyrut 1984, IV/ 133.

⁴⁷² Pazarbaşı, s. 121.

⁴⁷³ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, V/120.

⁴⁷⁴ Taberî, Semûd kavminin dağlardaki kayaları oyarak evler yapmalarının sebebinin emniyet için olduğunu ifade etmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Taberî, IV/49.

⁴⁷⁵ *Şamil İslam Ans.*, “Semud”, Ömer Tellioğlu, VI/ 387-388.

⁴⁷⁶ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, IV/ 88.

⁴⁷⁷ Semud kavminin yaşadığı yer olan Hicr bölgesinin batısında ‘Asalis’ denilen beş ayrı büyük kum kayası bulunmaktadır. Bu kayaların içerisinde sanat değeri yüksek oyma binaların mevcut olduğu da

yeryüzünü geliştirmesi konusunda geldiği düzeyi Kur'an ilgili âyette bizlere şöyle ifade ediyor, *"Allah'ın sizi Ad kavminin yerine geçirdiğini ve ovalarında köşkler edinip dağlarında yontma evler yaptığınız bir bölgeye yerleştirdiğini hatırlayınız. Allah'ın nimetlerini hatırlayınız da yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan kesinlikle kaçınınız."*⁴⁷⁸

Âyetteki ifadelerden de açıkça anlaşıldığına göre Ad kavminin devamı niteliğinde olan Semûd kavmi de kendi bulunduğu çağda yaşadığı "arz"ı geliştirerek bir medeniyet oluşturmuştur. İbn Kesîr, Semud Kavminin ovalar üzerine inşa ettiği şehirlerdeki sarayların sütunlarının yakuttan, süs işçiliğinin altın ve gümüş malzemesinden olduğunu belirtmektedir.⁴⁷⁹

Kur'an'da *" Bir de ince sanatla dağlardan hayrete değer evler yapıyorsunuz."*⁴⁸⁰ âyetinde şahsen vurgulanan Semud Kavminin tarih sahnesinden silinmesinin en büyük sebebi Allah'ın yeryüzündeki mülkünün *"emanetcisi"* olduklarını unutarak sahibi/mülkiyecisi gibi davranmaları ve kendilerini hidayete gelen Hz. Salih'in bu gerçeği ifade etmesine rağmen inkar etmeleridir.⁴⁸¹ İnsanın bulunduğu arz'ı geliştirmesi aynı zamanda doğal çevresini kevnî uyum içerisinde düzenlemesi demektir. Bu konuda bir yazar şunları ifade etmektedir: *"Aslında doğal çevre ile insan arasındaki barış ve uyum gerçekleşmedikçe, insanlar arasında barışın sağlanması imkansızdır. Doğal çevreyle barış ve uyum içinde olmak, göklerle ve nihayet her şeyi kaynağıyla uyum içinde olmaya bağlıdır. Rab ile barışık olan, O'nun yarattıklarıyla barışıktır, doğal çevresiyle barışıktır ve insanla barışıktır."*⁴⁸²

İnsanın fitratında yeryüzünü geliştirecek duygu yer almaktadır. Bu anlam da; *"İnsan; varlıklar içerisinde çevresini fark eden, yeryüzünün geliştirilmesi ve varlıkların, özellikle kendi neslinin ıslah edilmesi gibi görevleri üstlenen, onu yeniden şekillendirme ve koruma imkanına sahip olan bir varlık olduğu için yeryüzünde halife olarak görevlendirilmiştir."*⁴⁸³ Dolayısıyla insanın arz'ı geliştirirken, eşyanın var oluş düzenine uygun geliştirmesi onun fitratının bir gereğidir.

bilinmektedir. Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, Komisyon, Milli Eğitim Basımevi, İst. 1965, V/ 475; Günümüzde yapılan arkeolojik araştırmalar kayaların içerisine oyularak yapılan büyük ve sayıca fazla olan binalardan hareketle Semud Kavminin kayalarda dağlarda yaşayan nüfusunun yaklaşık dört yüz bin ile beş yüz bin arasında olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Akpınar, s. 148.

⁴⁷⁸ Araf 7/ 74.

⁴⁷⁹ İbn Kesîr, VII/ 416-418.

⁴⁸⁰ Şuarâ, 26/ 149.

⁴⁸¹ Kırcı, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, s. 111.

⁴⁸² S. Hüseyin Nasr, *İnsan ve Kainat*, Çev. Nabi Avcı, Yeryüzü Yay., İst. 1982, s.181.

⁴⁸³ Muzaffer Günay, s. 11.

Kur'an çok açık bir şekilde var edilen her şeyin insanın istifadesine sunulduğunu bizlere bildirmektedir: “O, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için var etti.”⁴⁸⁴ Hiç şüphesiz yaşadığımız şu yeryüzünde insan ve eşya aynı geminin yolcularıdır. Önemli olan insanın, kendisinin istifadesine verilen eşyaya karşı tavır olarak doğal çevredeki düzensizliğin sebebi olmak yerine; eşyayı tahrip etmeden ve doğal dengeyi bozmadan geliştirerek şekillendirmesidir. Bu anlamda, “*bu muazzam dünya habitatımızda, her insan kendi evinin bir mensubu gibi davrandığında eşyanın dengesini bozmamış olur.*”

485

Kur'an, insanın arz'ı geliştirirken dengeli davranmasını isterken, insanın arz'dan tamamen uzak durmasını, eşyaya karşı yüz çevirmesini de istememektedir. Çünkü, yaratılan her şey insan için var edilmiştir.⁴⁸⁶ Dolayısıyla eşyanın bizatihi kendisini kötülemek veya kötü yollara sebebiyet verdiğini düşünmek insanı ancak eşyadan uzaklaştırır. Elmalılı Hamdi Yazır bu konu da yeryüzünde insana hizmet için var edilen eşyanın her birinin “*şükürü gereken ve meşru daire içerisinde istifade edilecek olan müsbet şeyler.*”⁴⁸⁷ olduğunu bizlere bildirmektedir.

Doğal çevrenin güzelliklerini satın almak isteyen beyaz adama Kızılderili reisi Seattle'ın verdiği cevap ilginçtir. Kızılderili reisi, Allah'ın insana verdiği nimetlerin ve güzelliklerin iyiye kullanılmasını ne kadar güzel ifade etmektedir: “*Beyaz adam: Gökyüzü nasıl alınır ve satılır?, Kızılderili reisi: Biz havanın temizliğinin, suyun pırlıtlısının sahibi değiliz. Hayvanlara ne olursa bizim başımıza da aynısı olur. Her şey birbirine bağlıdır. Toprağa ne olursa, toprağın doğurduklarına da aynısı olur. Dünyanın başına ne gelirse, aynısı dünyanın çocuklarının başına da gelir. Biz toprağın bir parçasıyız ve o da bizim bir parçamızdır. Toprağın her parçası bizim için kutsaldır. Tanrı beyazların olduğu kadar, Kızılderililerin de, hatta bütün insanlığın İlahı'dır. Bu toprak onun için değerlidir; toprağı yaralamak O'nun yarattıklarına karşı çıkmaktır.*”

488

İnsan, doğal çevresini geliştirirken ekolojiyi tahrip ederek veya eşyayı dengeli kullanmayarak sadece kendisine musahhar kılınan varlıkların sonunu hazırlamıyor, aynı zamanda kendi neslinin de sonunu hazırlamış oluyor. Dolayısıyla insan, eşyayı dengeli

⁴⁸⁴ Bakara, 2/ 29.

⁴⁸⁵ Fritjof Capra, *Kainata mensup olmak*, Çev. Mücahid Bilici, İnsan Yay., İst. 1996, s.16.

⁴⁸⁶ Pazarbaşı, s. 122.

⁴⁸⁷ Yazır, II / 1051.

⁴⁸⁸ Porritt Jonathan, *Yeşil Politika*, Çev. Alev Türker, Ayrıntı Yay., İkinci Baskı, İst. 1989, s. 176.

bir şekilde geliştirirken hem eşyanın hem de kendi neslinin devamlılığını da sağlamış oluyor. Kur'an'daki, *“Düzeltildikten sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın.”*⁴⁸⁹ âyetini tefsir eden Elmalılı şunları ifade etmektedir, *“ Haddi aşmayınız ve yeryüzünde ıslahından sonra fesat çıkarmayınız. Allah Teâlâ yeri yaratıp nizamına koymuş, faydalarınıza ve iyiliğinize uygun bir şekle sokmuş. “Doğrusu biz yeryüzünde sizi yerleştirdik, orada size geçimlikler verdik.” ve “Sizin için yeryüzünde belirli bir zamana kadar yerleşme ve geçim imkânı vardır.” (Bakara, 2/36) âyetlerinin delaletince sizi onun üzerinde yerleştirmiş ve kudret vermiş, bir vakte kadar onu size karargâh, geçim ve faydalanmanız için bir yer yapmış, fayda ve zararınızı onun düzelme ve bozulmasına bağlamış ve bundan sonra sizi bunun ıslah ve ifsadından sorumlu tutmuş. Şu halde siz isteyeceğinizi emri dairesinde Allah'tan isteyiniz de yeryüzünün ıslahından sonra üzerinde düşmanlık etmekle fesat çıkarmayınız, şirk ve isyana, azgınlık ve düşmanlığa sapmayınız. İstek hedefiniz, şirk değil tevhid, küfür değil iman, isyan değil itaat, ihtilal değil intizam, zulüm değil adalet, yıkma değil yapma, kısaca bozmak değil yapmak, fesat değil iyilik olsun. İnsan muhtaç olduğu her hangi bir şeyin, bir lokma ekmeğin, bir yudum suyun yokluğundaki fecaati düşünmeli, bastığı yerin nizamı bozulup çalkalanmaya başlamasındaki dehşetin şiddetini hesap etmeli de her çeşit bozgunculuktan sakınmalı, daha iyisini yapamayacağı hiç bir şeyi bozmamalı ve her nede tasarruf ederse bir iyilik fikri ile tasarruf etmeli, faydasız yere bir dânenin bile bozulma ve yok olmasından sakınmalıdır.”*⁴⁹⁰

Günümüzde artık teneffüs edilen hava, içilen su, işlenen toprak insan nesline tepki vermektedir. İnsan-eşya iletişimde insan için artık eşyayı dengeli ve tahrip etmeden geliştirme vakti gelmiştir. Bir Kızılderili atasözüyle konuyu noktalarsak: *“ Son ağaç kesildiğinde, son nehir kirletildiğinde, son balık tutulduğunda beyaz adam paranın yenmeyeceğini anlayacaktır.”*⁴⁹¹ Tüm temennimiz, insanın yaşadığı arz'a sahip çıkmasıdır.

⁴⁸⁹ A'raf, 7/ 56.

⁴⁹⁰ Yazır, IV/ 65-66.

⁴⁹¹ Porritt, s. 178.

2.2.5. Estetik Açıdan İnsan-Doğal Çevre İlişkisi

Yunanca “*aisthêsis*” kelimesinden gelen estetik sözcüğü, Türkçe’ye “*algı*” olarak geçmiştir.⁴⁹² Güzel olan, güzellik duygusu uyandıran anlamında güzeli, güzelliği inceleyen ve ilgili görüşleri tahlil eden felsefe koluna veya duygu ilmine estetik denilir.⁴⁹³ Estetik, filozofların çok eski çağlardan beri ilgilendikleri bir bilimdir. Tabiata ve tabiattaki her şeye sanat eseri gözüyle bakmak, estetiğin ve bununla ilgili bilimin temelini teşkil eder. Her şeyde sadece estetik değeri ön plana çıkarmaya estetizm denilir.⁴⁹⁴ Sanat ise, “İnsanların gördükleri, işittikleri, his ve tasavvur ettikleri olayları ve güzellikleri, diğer insanlarda estetik bir heyecan uyandıracak tarzda ifade etmesine”⁴⁹⁵denilmektedir.

Estetik, insandaki güzel ve güzellik duygusunun bir şeyi iyi ve sağlam yapma yetisinin, yani, insanın fitratına yerleştirilen fitrî duyguların bir yansımasıdır.⁴⁹⁶Buna göre estetik, güzellik duygusuna sahip olan insanın, evrende gördüğü veya hayalinde canlandırdığı herhangi bir maddî olguyu, aynı şekilde maddî âleme bir şekilde aktarmasıdır. İnsanın hayret edilecek yönlerinden birisi de, sanat eserlerine yönelik olan estetik duyarlılığıdır. Bu anlamda insanı diğer varlıklardan ayıran özelliklerden biri de onun sanat ruhuna ve estetik bir değer duygusuna sahip olmasıdır. Sanat ve estetik, insanın kendisiyle, toplumuyla ve eşyayla daha uyumlu ilişkiler kurması için gereklidir.⁴⁹⁷

Sanat ve sanatın ortaya koyduğu estetik değer, insandaki güzellik ve sanat duygusuna işaret etmektedir. Sanat, insanın manevî dünyasında olup biten olaylardan biridir. Sanatın dış dünyaya yansıması ise, estetik bir değeri olan, sanat eserleri şeklindedir.⁴⁹⁸Bu anlamda insan, estetik bir değere ulaşmış sanatsal faaliyetlerini sesle, renkle, çizgiyle, sözle, hareketle, davranışla ve yazıyla ifade edebilir.

Allah evrende birçok çeşitli varlıklar yaratmıştır. Bu varlıklar, hârika varlıklardır. Allah’ın yarattığı bu varlıklardaki mükemmellik, işlevsellik, ergonomik oluşu ve kusursuzluk, insanlardaki estetik değerlerin oluşumunu canlandıran bir durumdur. Kur’an’da bu duruma temas edilir ve mükemmel bir şekilde yaratılan varlıklar

⁴⁹² Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, Çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yay., İst. 2004, s. 20.

⁴⁹³ Akarsu, s. 72; Doğan, s. 350; Ramazan Altıntaş, *Tevhid ve Estetik İlişkisi*, Suffe Yay., İst. 1997, s. 11.

⁴⁹⁴ İhsan Sezal, *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar*, Birlik Yay., Birinci Baskı, Ank. 1981, s. 79.

⁴⁹⁵ Nusret Çam, *İslâm’da Sanat Sanatta İslâm*, Akçağ Yay., Birinci Baskı, Ank. 1997, s. 2.

⁴⁹⁶ Hüseyin Certel, *Kur’an’da İnsan*, Tuğra Matbaası, İsparta 2000, s. 43.

⁴⁹⁷ Certel, s. 43- 44.

⁴⁹⁸ Çam, s. 9-10.

arasından insan örnek olarak verilir. İlgili âyetler de, “*İncire, zeytine, bereketli Sina’ya ve güvenli beldeye yemin ederim ki biz insanı en güzel biçimde yarattık*”⁴⁹⁹ denilir. Evren’de yaratılan tüm güzel varlıklar gibi insan da gerek dışsal güzelliğini ifade eden boy, şekil, dik duruş vb. özelliklerle, gerekse içsel özelliklerini ifade eden ahlâkî özellikleriyle estetik bir değer ifade eder.⁵⁰⁰ İnsanın iç-dış yönüyle güzel bir şekilde yaratılmasına peygamberler örnektir. Eyyûb peygamberin sabrı, Dâvûd peygamberin sesi ve Yusuf peygamberin güzelliği diğer insanlara hayranlık verecek bir estetik değere sahiptir.⁵⁰¹ Diğer varlıklardaki organların işlevselliği ve uzuvlarının işlere uygunluğu da, estetik yönden bir değere sahiptir. Bu anlamda kimi varlıklar, mevsimlerin değişmesine göre kendilerini adapte ederken, kimi varlıkların yangın ve soğuk karşısındaki uyumu, gerçekten insanı hayranlığa sevk etmektedir. Kurbağalar, kimi tehlikeler karşısında tenlerinin salgıladıkları ter sayesinde kendilerini korurlar. Afrika’daki savana yangınları sırasında kurbağalar terlemek sûretiyle salgıladıkları sıvı ile kendilerini toprağa bularlar, tenleriyle yangın arasında topraktan oluşmuş bir yalıtım katmanı oluşturarak, yangından korunurlar. Aynı şekilde buzul ve soğuk koşullarda aynı yöntemle terleyerek deriler ile bu şartlar arasında bir yalıtım tabakası oluşur. Sıcak havalar gelince eriyen buz katmanı, onların hayata tekrar dönmelerini sağlar.⁵⁰²

Kur’an, hayvanlardan estetik değer olarak bahseder ve insanların hayranlıkları bu hayvanlar üzerinde toplar. Arının çalışkanlığı ve kovan içerisindeki olağanüstü iş bölümü, karıncaların harika dünyaları, devenin mûnisliği, yunus balığının insana olan yakınlığı ve atların şaşırtacak biçimdeki faydaları Kur’an’da estetik değer olarak bahsedilen bazı hayvanlardır. Süleyman peygamberin beslediği atlar ve onlar hakkında Kur’an’da ifade edilenler ilgili âyette şöyledir: “*Öğleden sonra kendisine, üç ayağının üzerinde durup bir ayağını yere diken çalımlı ve safkan atları sunulmuştu. O, gerçekten ben, mal sevgisine, Rabb’imi anmayı sağladığı için düştüm, dedi. Nihayet atlar koşup gözden kayboldukları zaman, onları bana getirin, dedi. Bacaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı.*”⁵⁰³

Kur’an’da , ayrıca bitkileri oluşturan sebzeler, taneli ve tanesiz meyveler insanda var olan estetik değeri canlandıran varlıklar olarak bahsedilir. Bu anlamda ilgili âyette, “

⁴⁹⁹ Tîn, 95/ 1-4.

⁵⁰⁰ Râzî, XXXII/ 8-11; Ateş, X/ 533; Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, XVI/ 269; İbn Kesîr, III/ 654.

⁵⁰¹ Yazır, VIII/ 5934; Mevdûdî, VII/ 169.

⁵⁰² Ferzan Yıldırım, *Çevre Terimleri Sözlüğü*, Kent Basımevi, İst. 1992, s. 40.

⁵⁰³ Sâd, 38/ 31-33.

*Onlar mı hayırlı yoksa gökleri, yeri yaratan ve gökten size su indiren mi? Çünkü biz, o suyla bir ağacını dahi bitirmeye gücünüzün yetmediği güzel bahçeler bitirmiştir...*⁵⁰⁴ denilir. Âyette yer alan güzel bahçeler ifadesini, duvarlarla çevrilmiş, her türlü taze sebze, meyve, çiçek ve kimi hayvanların bulunduğu, bakan ve gezen kişilerdeki estetik değeri ve sanat zevkini son sınıra kadar vardır bahçeler olarak tefsir edilir.⁵⁰⁵

Allah, yarattığı her varlığı en güzel şekil, biçim, kıvam, tarz ve işlevde yaratmıştır. İlgili bir âyette, “*O Allah ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır.*”⁵⁰⁶ denilir. Her varlığın kendine özgü özellikleri vardır. Her şey kendi yaratılış tarzı ile mütenasiptir. Ayrıca âyetteki yaratılıştaki güzellik, hikmet ve maslahata uygunluğu da kapsar.⁵⁰⁷

Sanat ve estetik değeri yansıtan dünyadaki tüm eserler, şehirlere güzel bir neşe eklerler ve şehirlerin güzel görünmesini katkı sağlarlar. Modern şehirlerin beton yığını olmasının yanında, eski şehirlerin estetik değerleri lime lime işlediği camiler, medreseler, hanlar, hamamlar, minareler, çeşmeler ve çarşılarla bezenmesi ayrı bir sanat değeri oluşturmaktadır. Ayrıca, insanın çeşitli eylemlerinde sanat duygusu ve estetik değer kendisini göstermektedir. Müziğin sesleri, hafızlar makamları, hattatlar yazdıkları Kur’an, ilim adamlarının eserleri insana ayrı bir estetik anlam vermektedir.

Kur’an’ın estetik duygu ve sanat zevkine yaptığı bir takım vurgular vardır. Bunlardan biri, insanların, yeryüzünde yaşayan canlıların, hayvanların ve bitkilerin taşıdıkları renkler ve boyalardır. Bu konuda ilgili bir âyette, “*Allah’ın gökten indirdiği suyu görmedin mi? Biz onunla renkleri çeçit çeçit meyveler çıkardık. Dağlardan geçen değişik renklerde ve siyah yollar yaptık. İnsanlardan, hayvanlardan, ve davarlardan da yine böyle türlü renkte olanlar vardır.*”⁵⁰⁸ denilir. Bu âyetin tefsirinde, “Hayvanlardaki renkler, tıpkı kayalarda ve meyvelerde olduğu gibi bir manzara arz ederler. Renkler, ilâhî kudretin kâinatta yerleştirdiği bedii güzellik eserlerindendir. Gerçekten güzellik unsuru, yüce yaratıcının irade eseri olarak bu kâinatın özünde açıkça belirir. Varlıklar arasındaki iş bölümünün hüsn-i cemal yoluyla yapılması da, bu güzelliğin tamamlayıcı bir alâmetidir. Çiçeklerdeki güzel renkler, kendilerine özgü hoş kokularıyla bal arısını

⁵⁰⁴ Neml, 27/ 60.

⁵⁰⁵ Yazır, VI/ 3689; Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, XI/ 175; Ateş, VI/ 378.

⁵⁰⁶ Secde, 32/ 7.

⁵⁰⁷ Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, XI, 515.

⁵⁰⁸ Fâtır, 35/ 28.

ve kelebeği kendisine çekerler. Bir cinsin cemali, başka bir cinsi kendisine çeksin ki bu şekilde, görülecek vazifeyi ifa ederler. Hülâsa güzellik, bu kâinatın yaratılış ve düzeninde özellikle kastedilen bir unsurdur.”⁵⁰⁹ deniliyor.

Kur'an'ın estetik duygu ve sanat zevke yaptığı vurgulardan bir diğeri de, tüm varlıklardaki gayeliliktir. Gayelilik, estetik duygunun ve sanat zevkinin oluşmasında önemli bir öğedir. Güzelliğin oluşmasında mutlaka âhenklilik, ölçülülük, sağlamlılık ve amaçlılık bulunur. Bu açıdan Kur'an'da kâinatta bulunan varlıklardaki gayelilik, gerçekten ön plânda tutulur. İlgili âyette, “*Göklerin ve yerin yaratılışında, geceyle gündüzün birbiri ardınca gelişinde akıl sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır*” denilir.⁵¹⁰ Hiçbir şeyin abes/yani boş ve sebepsiz yaratılmadığının vurgulanması, gayeliğin anlaşılmasında önemli bir yer tutar.⁵¹¹

Kur'an, estetik güzellik konusunda âhenk konusuna da, temas eder. Âhenk, varlıkların şeklinde, renginde, sesinde, hareketinde, duygusunda bir şekilde kendisini gösterir. Kur'an'da eşyadaki uyum, düzen, ölçülülük ile âhenkten ve âlemdeki varlıkların âhenkli olduğundan söz eden âyetler yer almaktadır. İlgili âyetler de, “*Gece de onlara bir delildir. Biz ondan gündüzü soyar çıkarırız, bir de bakarlar ki karanlığa dalmışlar. Güneş de bir delildir ki kendi yolunda akıp gidiyor. İşte bu çok güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir. Ay'a gelince, ona menziller tayin ettik. Nihayet o eski hurma salkımının çöpü gibi (yay haline) dönmüştür. Ne güneşin aya çatması yaraşır, ne de gece gündüzü geçebilir; onların her biri kendi yörüngesinde yüzerler.*”⁵¹² “*Biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık.*”⁵¹³, “*Yaratıp düzene koyan O'dur. Takdir edip hidayeti gösteren O'dur.*”⁵¹⁴ buyrulur.

Kur'an'da kimi toplumlara özgü sanat yapıtlarına da değinilmektedir. Bu toplumlardan biri olan Semûd kavmine hitap eden ilgili bir âyette, “*Düşünün ki Allah, Âd kavminden onların yurduna sizi hükümdarlar kıldı ve yer yüzünde sizi yerleştirdi. O'nun düzlüklerinde saraylar yapıyorsunuz, dağlarında evler yontuyorsunuz*”⁵¹⁵ denilir. Âyette, Semûd kavminin yüksek medeniyetine ve bunun sonucu refah seviyelerinin yükseldiğine değinilmiştir. Onlar, ovalarda kurdukları sarayları kış mevsiminde,

⁵⁰⁹ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, XII/ 211- 213; Ateş, VII/ 302.

⁵¹⁰ Âl-i İmrani 3/190.

⁵¹¹ Altıntaş, s. 113-114.

⁵¹² Yâsîn, 36/ 37-40.

⁵¹³ Kamer, 54/ 49.

⁵¹⁴ A'lâ, 87/ 2-3.

⁵¹⁵ A'râf, 7/ 74.

dağlarda yonttukları evleri ise, yaz mevsiminde kullanıyorlardı.⁵¹⁶ Kur'an'da, Semûd kavminin baş kenti ve halkının yaşadığı yer olarak belirtilen “*Hicr*” bölgesinin adının geçtiği bir sûre vardır. Hicr sûresinin seksen ikinci âyetine yapılan yorumlarda belirtilen şu husus ilginçtir: “*İbn Batuta, hicrî sekizinci yüzyılda Mekke'ye giderken buraya uğradığını ve orada, kızıl dağlara oyulmuş Semûd evlerini gördüğünü söylemiştir. Resimlerin çok parlak olduğunu ve sanki çok kısa bir süre önce boyandığını düşündüğünü de belirtmiştir. Kavmin, tepe ve yamaçlarda oydukları taş evler bugün bile büyük bir alana yayılmış hâlde bulunuyordu.*”⁵¹⁷ Bu eserler o zamanki insanların, isteyerek ve estetik duygunun tesiriyle yapılmış eserler idiler. İnsan, sanata ve estetik duyguya sahip bir varlıktır ve bu varlık, dünya üzerindeki eşyadan sanat eseri yapan ve geliştirendir.

2.2.6. Ekonomik Açıdan İnsan-Doğal Çevre İlişkisi

İnsan, yeryüzünde geçimini ve hayatını sürdürebilmek için çeşitli faaliyetlerde bulunur. Öyle ki insanın, varlığını devam ettirebilmesi için, çevresinden çeşitli yönlerle yararlanması zorunludur. İnsanın doğal çevreyle olan ilişkisi ekonomik açıdan kimi zaman toprağın ekilmesi, gübrelenmesi, hasat zamanı ürünlerin kaldırılması, mahsulün alımı ve satımı, meyvelerin bakımı ve toplanması şeklinde olacağı gibi, kimi zaman da barajlarda dahil deniz ürünlerinden veya karasal ürünlerden, büyük ve küçük baş hayvanlardan çeşitli yönlerde yararlanma şeklinde olur. İnsan, bu faaliyetleri doğal çevreden bağımsız gerçekleştiremez.

Ekonomik açıdan insan, çeşitli faaliyetler gerçekleştirirken ilişki içerisinde olduğu ekolojinin de hassasiyetlerine dikkat etmelidir. İnsan, doğal çevrenin dengesini bozacak uygulamalardan kaçınmalıdır. Karaların ve denizlerin kirletilmesi, toprakların verimsizleştirilmesi, yer altı kaynaklarının ekonomik çıkar uğruna acımasızca kullanılması ve daha nice uygulamalar varlık âlemindeki düzeni bozmaktadır. Canlıların yaşamsal alanları günden güne daralmaktadır. Dünya artık kıtlık, kuraklık, çölleşme, küresel ısınma, çevre kirliliği gibi olumsuzluklarla yüz yüzedir.

Yaşamak için ekonomik faaliyetlerde bulunmak bir insan için elbette gereklidir. İnsanın bu faaliyetleri gerçekleştirdiği mekansal ortam ise, çevredir. İnsan, çevreyle ne kadar

⁵¹⁶ Mevdûdî, II/ 57; Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, VI/ 131; Ateş, III/ 363.

⁵¹⁷ Taberî, IV/49; Râzî, XIX/ 205.

uyumlu ve dengeli çalışma faaliyetlerinde bulunursa hayat kaynaklarını o derece yok etmemiş olur. İnsanın ekonomik açıdan çevreyle olan ilişkisi iki alt başlık halinde incelenecektir. Bunlardan biri ticaret, diğeri de eşyayı dengeli kullanmadır.

2.2.6.1. Ticaret

İnsan, kazançlarını nihâî anlamda çalışarak elde eder. Bu anlamda insanın, üretim ve tüketim faaliyetleri sırasında ticaret yapması doğaldır. Kur'an'da, insanın bulunduğu çevrede çalışması ve rızkını araması gerektiği ifade edilmiştir. İlgili âyetler de, “*Allah'ın sana verdiğinden âhiret yurdunu gözet; ama dünyadan da nasibini unutma...*”⁵¹⁸, “*Bilinsin ki, insanın kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.*”⁵¹⁹ denilmektedir. Âyetler, insana ancak çalıştığının karşılığının verileceğini ifade etmektedir.

Evrendeki bir çok çevresel öge, insanın ekonomik anlamda çalışma alanını oluşturmaktadır. Bu açıdan insan, çeşitli faaliyetlerinde çevresel unsurlardan yararlanır. Yeraltından gökyüzüne kadar, doğu-batı, güney- kuzey yönlerinde bir genişliğe sahip olan evren, insanın çalışma alanını oluşturmaktadır. Allah, doğal çevreye, insanın rızkını aramasını kolaylaştıracak kurallar yerleştirmiştir. O, bu bağlamda, geceyi dinlenme ve gündüzü de çalışma vakti kılmıştır. İlgili kimi âyetler de, “*Allah, geceyi dinlenme zamanı kılmıştır*”⁵²⁰, “*Allah, içinde sükûnet bulup istirahat etmeniz için, geceyi karanlık olarak yaratan; çalışıp kazanmanız için de, gündüzü aydınlık kılandır*”⁵²¹ “*Sizin için geceyi örtü, uykuyu istirahat kılan, gündüzü yayılıp çalışma zamanı yapan O'dur*”⁵²², “*buyrulmaktadır.*”

Allah, insanın dinlenmesi için geceyi karanlık, ticaret ve benzeri faaliyetlerle rızkını araması için gündüzü de aydınlık olarak yaratmıştır. insan, görmek için aydınlığa ihtiyaç duyar, aydınlıkta çalışır, dolaşır, gezinir, bir sürü iş görür ve yorulur. İşte gece de dinlenmek için var edilmiştir. Gece ve gündüz, insanların hayatlarıyla yakından alakalı çevresel unsurlardır.⁵²³ İnsanlar, genellikle geceleri uyuyup, gündüzleri çalışırlar ki bu, yaratılışın genel işleyişidir. Zorunlu durumlar genel kuralı bozmaz. Çeşitli

⁵¹⁸ Kasas, 28/ 77.

⁵¹⁹ Necm, 53/ 39.

⁵²⁰ En'âm, 6/ 96.

⁵²¹ Yûnus, 10/ 67.

⁵²² Furkân, 25/ 47.

⁵²³ Taberî, XI/ 139.

sebeplerle kimi insanlar dinlenmek için gündüzün uyur, rızklarını kazanmak için geceleyin çalışırlar.⁵²⁴

İnsanın doğal çevreyle olan ticari açıdan ilişkisinde Kur'an'da yer alan Yusuf peygamberin kıssası güzel bir örnektir. Yusuf peygamber, Mısır'ın hazinelerine sorumlu tayin edilmesiyle, onun yaptığı tarımsal kalkınma, daha sonra ticaretin gelişmesine ve hatta kıtlık nedeniyle ürün bulamayan ve Filistin'de yaşayan ailesiyle buluşmasına yol açan bir tahıl ticaretinin oluşmasına katkı sağlamıştır. İlgili âyetler de, *“ Yusuf onlara, ‘âdetiniz üzere yedi sene ekin ekersiniz, yiyeceklerinizin az bir miktarı hariç, hasat ettiklerinizi başağında stok edip bırakırsınız’ dedi. Bunun ardından tohumluk olarak saklayacağınızın az bir miktarı hariç, o yıllar için biriktirdiklerinizi yeyip bitirecek yedi kıtlık yılı gelecektir. Bundan sonra bir yıl gelecek ki o yılda, insanlara Allah tarafından yardım olunacak, o yılda meyve sıkacaklar ve bolluk olacak”*⁵²⁵ denilir.

Ticari açıdan tarımın geliştirilmesi organizeli bir çalışmaya bağlıdır. Burada çevresel bir öge olan suyun önemi de büyüktür. Bu açıdan Yusuf peygamber, üretimi artırmak için sulama kanalları açtırmış, tarım alanlarını ıslah ederek genişletmiş ve sulu tarımı teşvik etmiştir. İnsan, çalışmak durumundadır ve bu, onun yaşamını sürdürmesi için zaruridir. Fakat yağmurun yağmaması, kuraklığın olması ve doğal âfetler gibi ekolojik koşullar, çoğu zaman kıtlığa ve ürünlerin azalmasına neden olur. Yusuf peygamberin, tarım, meyve ve sebze yetiştiriciliğine verdiği önem sonucu Mısır halkı, kıtlıktan çok az etkilenmiş ve civar ülkelere ihraç fazlası ürünleri ihraç ederek, ticari olarak gelirlerini artırmıştır. Bunlar, büyük halk desteğinde genel ve yorucu bir çalışmayla elde edilmiştir.⁵²⁶ Yusuf peygamberin başlattığı bu çalışmalar, ülke yöneticilerin kimi zaman karşılaştıkları ekonomik krizlerde nasıl davranılması gerektiği konusunda öneriler içermesi açısından önemsenmelidir.

Günümüzde insanoğlu bir çok alanda ticari anlamda iş görmekte ve yeni çalışma sektörleri oluşturmaktadır. İnsan, bu faaliyetlerini çevresel öğelerle hep iç içe yapmaktadır. Kara, deniz ve hava yolu ulaşımında; turizm, sanayi, demir-çelik, ziraat, sağlık, sporsal faaliyetler, yeraltı ve yerüstü zenginliklerinden istifade etmede, su, rüzgar, doğal gaz ve güneş enerjisi gibi tabii kaynaklardan yararlanma konularında çevre

⁵²⁴ Yazır, VI/ 3814.

⁵²⁵ Yûsuf, 12/ 47- 49.

⁵²⁶ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, VIII/ 410; Ateş, IV/ 389.

insanlar tarafın kullanılmaktadır. Kur'an, insanın faydalandığı kimi çevresel ögelere de yer verir. Örneğin ilgili bir âyette, “ *Allah, ondan taze et yemeniz ve takacağınız bir süs eşyası çıkarmanız için, denizi istifadenize verendir*”⁵²⁷ denilir. Deniz, insanlar tarafından rızklarını aradıkları ve çeşitli ticarî faaliyetlerini yaptıkları önemli bir ekolojik unsurdur.

Unutulmamalıdır ki, doğal kaynaklar denilen ekolojik nimet ve zenginlikler, birtakım kullanım ilkelerine riayet ederek varlıklarını sürdürürler. Sınırsız ve sonsuz olmayan doğa unsurları ve kaynaklar, insanın, sınırsız, ilkesiz ve sonsuz isteklerine cevap verebilecek büyüklükte değildir. Bu anlamda doğadaki ekolojik zenginliklerin israf edilmeyerek dengeli kullanılması gerekir.

2.2.6.2. Eşyayı Dengeli Kullanma ve Tüketme

Doğal çevre içinde insana hizmet etmek için var edilen her bir varlık mükemmel bir dengenin âdeta temsilcisi durumundadır. Evrendeki bu dengeye Kur'an'da yer vermektedir. İlgili âyetler de, “*Yeri yarıdık, oraya sabit dağlar yerleştirdik, orada her şeyi bir ölçüye göre bitirdik*”⁵²⁸, “*Her şey onun katında bir ölçü ile*”⁵²⁹, “*Gerçekten biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık*”⁵³⁰, “*Şüphesiz Allah, her şeye bir ölçü koymuştur.*”⁵³¹ buyrulmaktadır.

Kimi müfessirler, ekolojideki bu dengenin devamının aynı zamanda insan hayatının da devamı anlamına geldiğini şu şekilde açıklamaktadır: “*Üzerinde yaşadığımız şu yer kürede egemen olan uyumu, yüce Allah'ın plânı uyarınca bu gezegeni belirli bir "hayat" türüne elverişli kılan şartlar arasındaki ahengi de keşfetmiştir. Öyle ki, bu şartlar arasındaki oranlardan herhangi birinin bozulduğunu farz edelim; o takdirde ya hayat tümü ile sona erer ya da daha baştan ortaya çıkması mümkün olmaz. Şu yeryuvarlağının hacmini, kütlesini, güneşten uzaklığını, güneşin ısı derecesini, dünya ile eksen arasındaki eğimin açısal değerini, dünyanın kendi çevresindeki ve güneş etrafındaki dönüş hızını; ayın dünyadan uzaklığını, hacmini, kütlesini, dünya üzerindeki denizlerin ve karaların dağılımını bir arada düşünelim. Bunlara burada sayılmayan*

⁵²⁷ Mâide, 5/ 96.

⁵²⁸ Hicr, 15/ 19.

⁵²⁹ Ra'd, 13/ 8.

⁵³⁰ Kamer, 54/ 49.

⁵³¹ Talâk, 65/ 3.

binlerce olguyu ekleyelim. Bütün bu olgular ve şartlar arasında ince bir duyarlılıkla planlanmış ölçüler ve oranlar vardır. Eğer bu oranlardan bir teki bile bozulsa bütün dengeler alt-üst olur ve bu dengesizlik, yeryüzünde süren "hayat" olayının sona ermesini kaçınılmaz kılar."⁵³²

Evrendeki bütün varlıklar birbiriyle bağlantılı mükemmel bir denge meydana getirmektedir. Rüzgârların yağmur yüklü bulutları karalara taşımasından, Ay'ın Dünya'mızı geceleri bir kandil gibi aydınlatmasına ve Dünya'mızın Güneş etrafındaki harikulâde bir hızla dönüşüne kadar (saatte ortalama 110. 000 km) her şey bu mükemmel dengenin bir ifadesidir. Yağmur damlalarının boyutlarından tutun da ağaçların uzunluklarına, rüzgârın hızına ve yer çekim kuvvetinin vücudumuzla olan ahengine kadar her şey, yeryüzünün bir ölçüye göre yaratıldığını göstermektedir. Öyle ki, her defasında tonlarcasını yediğimiz halde sulardaki balıklar hâlâ oltamıza takılmakta, süt, et ve derisinden faydalandığımız hayvanlar insanlara hayat kaynağı olmaya devam etmektedir.⁵³³ Doğal çevre içerisinde meydana gelen her hangi bir düzensizlik onun bir parçası konumunda olan insanı da er veya geç etkileyecektir. Aslında tüm varlıklar kendi içerisinde bir bütünü oluşturmuyor mu? Bu bütünlük içerisinde meydana gelen en ufak bir değişiklik tüm doğayı bir şekilde etkilemektedir.

Ahlahî açıdan insan-doğal çevre ilişkisini ele aldığımız “koruma” bölümünde Allah'ın kavli kitabı olan Kur'an'ın yanında bir de Allah'ın kevnî yani “kâinat kitabı” olduğunu ifade etmiştik. İki kitabın mesajı da insan'a yöneliktir. yükümlü kılındığı şu varlık âleminde insan'a düşen görevse Kur'an'a gösterdiği sevgi ve saygıyı Allah'ın kâinat kitabına da göstermektir. İnsan için her şeyden önemlisi ise, Allah'ın mesajlarını doğru anlayarak hayatına yansıtmasıdır. Nitekim kimi âyetlerde, insanın ilişki içinde olduğu varlıkları dengeli kullanması ve israf etmemesi kendisinden istenmektedir. İlgili âyetlerde, “ Çardaklı ve çardaksız (üzüm) bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, birbirine benzer ve benzemez biçimde zeytin ve narları yaratan O'dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yeyin. Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez”⁵³⁴, “ Ey Adem oğulları, Her secde edişinizde güzel elbiselerinizi giyin; yeyin, için, fakat israf

⁵³² Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, XIV/ 185.

⁵³³ Musa Tosun, *İnsan ve Çevre*, İnsanlığa Hizmet Vakfı Yay., İst. 1992, s. 56-57.

⁵³⁴ En'âm, 6/ 141.

etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.”⁵³⁵ “Sakin dengeyi bozmayın. Ölçüyü adaletle tutun ve eksik tartmayın.”⁵³⁶ buyrulmaktadır.

Allah, doğal çevre içindeki hiçbir varlığı gelişigüzel bir şekilde yaratmamıştır. Tüm varlıkların bulunuşlarında mükemmel bir denge ve düzen vardır. Evrendeki bu düzeni, güzel bir üslup ile ifade eden Seyyid Kutup şunları dile getirmektedir: “*Kâinat, yürüyen, yönetilen, takdir edilen bir evrendir. Ondaki her şey bir gaye ve hikmet ile miktarlı olarak var edilmiştir. Ayrıca her şey, vazifesini yerine getirerek, hesaplı bir denge üzere yaratılmıştır. İçindeki varlıklar, yaratılış gayelerini çeşitli fonksiyonlarla yerine getirirler. Ondaki her hareket, özel bir hikmet ve bilinen bir gayeye dayalı olarak Allah’ın takdiri ile gerçekleşir ve yönlendirilir.*”⁵³⁷

İnsanın eşya ile ilişkisinde bugün geline nokta, eşyanın dengeli bir şekilde kullanılmadığını ortaya koymaktadır. Bilgisine eremediği her eşyanın cehaletini yaşayan insan, havayı ve suyu kirleterek, yeryüzünün çölleşmesine neden olarak, ozon tabakasının delinmesini sağlayarak, yaşanmaz bir dünyaya doğru ilerlerken, doğa artık kendisini yenileyememekte ve dengesini bir şekilde kaybetmektedir. Bir Kızılderili kabile reisinin: “*Biz bu dünyayı atalarımızdan bir miras değil, çocuklarımızdan ödünç aldık*” dediği gibi, bizler doğal çevrenin yaşam dengesini bozarak hem kendi adımıza zarar veririz, hem de çocuklarımız için yaşanmaz bir “arz” bırakırız.

İnsanın, kendisine “*musahhar*” kılınan varlıklara daha bir özen göstermesi yirmi birinci yüzyılda zorunluluk haline gelmiştir. Öyle ki, bir yazarın da ifade ettiği gibi “*İnsanın kendini frenleme ihtiyacının, aşırı tüketimciliği zapturapt altına almak üzere zorunlu olarak ortaya çıktığı görülmektedir. İnsanlar arasında her şeyin fazlasının mutlaka iyi bir şey olacağı varsayımına karşı bir direnme geliyor. Başka bir ifadeyle, küresel ruh kriziyle başa çıkmak için hayatlarımızı yeniden bir dengeye oturtmamız gerekiyor. Hayatın manevi yönünün de maddi yönü kadar önemli olduğunu kabul etme zamanı gelmiştir. Yirmi birinci yüzyılda, yeniden bir daha asla demek zorunda kalabileceğimiz açıkça görülmüştür. Eğer insanlık, uyumlu bir dünyada kendi kaderini kendi eline alacaksa manevi kuralların merkezi bir noktaya yerleştirilmesi şarttır.*”⁵³⁸ Gerçekten

⁵³⁵ A’râf, 7/ 31.

⁵³⁶ Rahmân, 55/ 8-9.

⁵³⁷ Seyyid Kutub, *İslam Düşüncesi*, Çev. Hamdi Şükrü; Resul Tosun; Mehmet Çelen, Dünya Yay., İst. 1992, s. 544.

⁵³⁸ Zbigniew Brzezinski, *Yüzyılın Sonu*, Çev. Belkıs Ç. Dışbudak, Kültür Yay., İst. 1995, s. 56-57.

de ortada olan sorun “küresel ısınma krizinden” ziyade “küresel ruh krizi”dir. İnsanlar eşyanın dengesini sağlamaya; ruhlarını, iç dünyalarını düzeltmekle başlamalıdır.

Sanayi ve teknolojinin baş döndürücü bir hızla geliştiği on dokuzuncu yüzyıldan bugüne geldiğinde sadece maddeyi hedef alarak doğal çevre içerisindeki varlıklara insanın yönelmesi, onun sevgi ve saygı duygularından yoksun bir şekilde eşyaya yaklaşmasına sebep olmuştur. Meşhur Rus yazar Tolstoy, kendi yaşadığı çağdan sorunları görerek şunları ifade etmiştir: *“Tarihin hiçbir döneminde on dokuzuncu yüzyıldaki kadar maddi başarıya ulaşamamıştır. Fakat, tarihin hiçbir döneminde giderek canavarlaşan şimdiki kadar ahlaksız, insanın hayvanî duygularına hiçbir kısıtlamanın getirilmediği bir hayat da yaşanmadı. On dokuzuncu yüzyılda ulaşılan maddi ilerleme gerçekten muazzam, fakat bu ilerleme Neron’un zamanında bile şahit olunmayacak şekilde ahlâkın en temel şartlarını ihmal pahasına satın alındı ve halen de o satın alınıyor.”*⁵³⁹

2.2.7. Dini Açıdan İnsan-doğal Çevre İlişkisi

Yeryüzünde, bugün en ilkelinden en gelişmişine kadar çok sayıda din vardır. Bu dinlerin en belirgin vasıfları; tanrı, peygamber ve âhiret inancına özel bir vurgu yapmalarıdır. Dinlerin, ayrıca tabiat, insan, hayvan, canlı-cansız varlıklar, gökyüzü gibi konulara da kısmî ilgileri vardır. Dinler, belli bir çevrede doğarlar ve geliştikleri ortamdan kimi yerel izler taşırlar.⁵⁴⁰ Çevre olgusu ise, deniz, göl, dere ve akarsu gibi hidrosferi; hava, hava hareketleri, rüzgâr, güneş, ay ve yıldızlar gibi atmosferi ve onun üst tabakalarını; ada, yerküre, yerküredeki bitki, hayvan, insan popülasyonlarını içine alan olgu sistemlerinden oluşur.⁵⁴¹ Bir şeyin, din olabilmesi için bir takım şartları taşıması lazımdır ve dinin tanımı da bunlara göre yapılır. O halde din, “ bir cemaati, kutsal kitabı, peygamberi veya kurucusu bulunan; tanrı kavramına sahip olan; inanç sistemine bağlı olarak yapılan ibadeti mevcut bulunan ve âhlâkî kurallara vurgu yapan bir değerler sistemi”⁵⁴² şeklinde tanımlanır.

⁵³⁹ Lev Nikolayevic Tolstoy, *Din Nedir?*, Çev. Murat Çiftlikkaya, Kaknüs Yay., İst. 1995, s. 33.

⁵⁴⁰ Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., İkinci Baskı, Ank. 1993. s. 1; Hüseyin Öztürk, *Düşünce ve Uygarlık Tarihi*, Ülke Yay., Ank. 1987, s. 25.

⁵⁴¹ Çepel, s. 258.

⁵⁴² Tümer; Küçük, s. 6.

Kutsal kitabımızda Allah'ın, birçok alanla ilgili sonsuz özelliği ve hususiyetleri anlatılır. Bunların bir kısmı ise, doğa ve doğadaki işleriyle ilgilidir. Kur'an'da, yerdeki, göklerdeki ve ikisi arasındaki varlıkların mülkünün, Allah'a ait olduğunu, O'nun âlemlerin sahibi olduğunu ve varlıkların kendilerine özgü varlık özellikleriyle yaratıldığını belirten âyetler vardır. İlgili âyetler de “.....Göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin mülkiyeti sadece Allah'a aittir. O, dilediğini yaratır. Allah, her şeye kâdirdir”⁵⁴³, “ Biz gök ile yeri ve aralarındaki şeyleri, boş bir eğlence için yaratmadık”⁵⁴⁴, “ Biz gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri ancak hak ile ve belirli bir süre için yarattık. İnkâr edenler uyarıldıkları şeyden yüz çeviriyorlar”⁵⁴⁵ şeklinde ifade edilmektedir. Bu âyetler, çevre kapsamına giren tüm varlıkların bir gaye ve hikmete göre var edildiklerini, bu varlıklarda her hangi bir düzensizlik olmadığını ve bunların bir oyun olsun diye de yaratılmadıklarını anlatır.⁵⁴⁶

Kur'an'da göklerin, yerin ve ikisi arasındaki tüm maddî ve manevî varlıkların mülkiyetinin Allah'a ait olduğu pek çok kere belirtilir. İlgili bir âyette, “....Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin mülkü Allah'ındır. Nihayet dönüş de O'nadır”⁵⁴⁷ denilir. Allah, yerdeki bütün canlı veya cansız, gökteki tüm yıldızlar, gezegen, gök cisimleri ve yerle gök arasındaki varlıkların sahibi ve mâlikidir. Allah, dilediğini yaşatan, öldüren, zayıf bırakan ve mülkünde ortağı olmayandır.⁵⁴⁸

Kur'an'a göre ekoloji açısından önemli hususlardan biri de, doğal âfetler ve bunlara bağlı olarak meydana gelen kıtlık ve çoraklaşma gibi çeşitli olumsuzluklardır. Kur'an, bunlardan bir kısmının, insanların yaptıkları yüzünden başlarına geldiğini ve diğer bir kısmının ise, kimi kavimlerin uyarılması için olduğunu bildirir. İlgili bir âyette, “İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu..”⁵⁴⁹ denilerek insanların işledikleri kötülükler ve yaptıkları olumsuz işler yüzünden karalarda ve denizlerde düzensizliklerin ortaya çıkmış olduğu anlatılır.

Kur'an'da, kimi âyetler de tek Tanrı inancına değinilerek “ Yerde ve gökte, Allah'tan başka Tanrılar olsaydı eğer, yer ve göğün ikisi de bozulur ve yok olurdu”⁵⁵⁰ buyrulur.

⁵⁴³ Mâide, 5/ 17.

⁵⁴⁴ Enbiyâ, 21/ 16.

⁵⁴⁵ Ahkâf, 46/ 3.

⁵⁴⁶ Kutub, Fî Zılâli'l-Kur'an, IX/ 144-145.

⁵⁴⁷ Mâide, 5/ 18.

⁵⁴⁸ Râzî, XIX / 205.

⁵⁴⁹ Rûm, 30/ 41

⁵⁵⁰ Enbiyâ, 21/ 22.

Tek tanrı olan Allah, arasındakiler de dahil olmak üzere yerdekilerle göktekileri idare eder. Bu varlıklar âleminde birden çok tanrı olsaydı, bunlardaki düzen yok olurdu. Aynı şekilde, insanların güveneceği bir Allah olmalıdır ve bir Allah inancı ayrıca, insanlardaki gayelilik ve düzenliliğin de temelini oluşturur.

Kur'an, Allah'ın varlığı, birliği ve tekliği gibi hususları inanç haline getirmek için ekolojide meydana gelen olaylara dikkat çeker. Bu âyetler insanı, bu olayların, ancak, bir ve tek olan Allah'ın gerçekleştirebileceğini düşünmeye davet eder. İlgili bir âyetle, “*Onlar mı daha hayırlı yoksa, gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren mi? Çünkü biz onunla, bir ağacını bile yetiştiremeyeceğiniz güzel bahçeler bitirmiştir*”⁵⁵¹ buyrulur.

İnsan-doğal çevre ilişkisinin dini açıdan bir yönü de ibadetlerdir. Allah, ibadetleri kimi çevre olaylara bağlı olarak farz kılınmıştır. Abdest almak, ibadetlerin gerçekleştirilmesi için ön temizliklerden biridir ve abdest almanın asıl maddesi, sudur. Su, insan yaşamı için gerekli ve önemli olduğu kadar, hayvan, bitkiler için de önemlidir. Kur'an'da, çevremizde bulunan kaynaklardan sağlanan suyun, temizlenmek ve abdest almak için kullanılacağını belirtir. İlgili âyetle, “*Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi, topuklarınıza kadar ayaklarınızı yıkayın ve başlarınızı da meshedin*”⁵⁵² buyrularak abdest almanın suyla olacağı bildirilir. Su, çevresel öğelerden biridir ve o bulunmadığı zaman teyemmüme ruhsat verilmiştir. Bu temizlik, toprakla gerçekleştirilir ve ilgili âyetle, “*O zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin ve onu, ellerinize ve yüzlerinize sürün*”⁵⁵³ denilir. Toprağın temiz olması, teyemmüm için şart olduğuna göre, onun kirlenmemesi gerekir. Bu durum, teyemmüm izninden yararlanmak için çevreye ihtiyaç duyulduğu ve ibadetlerle çevre arasında bir ilişki olduğunu gösterir. Namaz, bazı yerler hariç yeryüzünün temiz kısımlarında da yapılmasına ruhsat tanınan bir ibadettir. Bu açıdan mekânlar, namaz ibadetinin kılınacağı çevresel mekânlardır.

Zekât, ibadetler arasında çevreyle en çok alakalı olanıdır. Zira zekâta tâbi olan açık ve gizli malların hepsi, bir yönüyle insan emeğiyle ortaya çıkan çoğalmayla, diğer yönüyle de toprakla alakalıdır. Zekâta konu olan mallar arasında hayvanlar, ticaret malları, madenler ve toprak ürünleri sayılır. Hayvanların zekâtı, otlayan veya ahırlarda

⁵⁵¹ Naml, 27/ 60.

⁵⁵² Mâide, 5/ 6.

⁵⁵³ Nisâ, 4/ 43.

beslenenler olarak tahsil edilir. Yine tarımdan elde edilen ürünlerin zekâtları, kendiliğinden veya parayla sulanan ürünlerden; define ve madenlerden farklı oranlarda zekât alınır. Zekâta konu olan mallar, temelde eko sistemde yetişen veya yetiştirilen ve insanların geçimliklerini oluşturan mallarla alakalıdır.

Hac ibadetinde de, çevresel unsurların önemi büyüktür. Bu konuda bir âyette, “ *Hacca gitme imkânına kavuşanların, o evi haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır*”⁵⁵⁴ buyrulur. Bu ibadet, belli aylarda yapılmasıyla zaman ve belli yerlerde yapılmasıyla da mekân açısından çevreyle alakalıdır. Ayrıca, hac ibadetindeki mekânsal öge, İbrahim peygamber ile oğlu tarafından kurulan Kabe’dir ve bu görevin orada yapılması zorunludur.

⁵⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/ 97.

SONUÇ

Çevre, insan ve diğer varlıklar için bir yaşam alanıdır. Bu alanda insan barınma, beslenme, yiyecek ve içecek gibi temel ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Sanayinin gelişmesi, son yüzyılda dünya nüfusunun hızla artması, aşırı kuraklık, buzulların erimesi, küresel ısınma, hava kirliliği, yeşil alanların azalması ve iklim değişikliği gibi kimi konular neticesinde dünyamızda ciddi bir çevre sorunu ortaya çıkmıştır; bu sorunlar günden güne artarak devam etmekte ve eğer gerekli önlemler alınmazsa yakın bir gelecekte çevresiz kalabiliriz. Doğal hayatın ve çevrenin tahrip edilerek bozulmasının baş mimarı da maalesef insan'dır. Bu anlamda hedefi insanın hem dünya, hem de âhiret mutluluğunu sağlamak olan Kur'an'ın, çevreye bakışı önemlidir.

Kur'an, çevre olgusuna, ekolojiye ve insanın ihtiyaç duyduğu hemen hemen değindiğinden dolayı her zaman çok yönlü araştırmaların konusu olmuştur. Bu alanda yapılan araştırmalarda gösteriyor ki Kur'an, insan ve çevre konusunda da insana rehberlik edecek zenginliğe sahiptir.

Kur'an, insanın konumunu, Allah'a karşı kul; hemcinsine karşı insan; yeryüzüne karşı ise halife olarak açıklamaktadır. Bu konumlandırmaya göre insan, Allah'ın kuluyken kâinatın halifesidir. Hemcinsinin ise ne kulu, ne de Rabbi'dir. Zira insan ancak Allah'a kul ve yeryüzüne karşı Allah'ın halifesi olacak şekilde yaratılmıştır. İnsanın hayata gözlerini açıp, üzerinde yürüdüğü, kendisinden yüzlerce kat büyüklükte mimarî eserler inşâ ettiği şu varlık âleminde, kâinat ve içindekilerin insanın hizmetine verilmesinin bir üstünlük olmadığını, tam tersine kendisine yüklenmiş bir yükümlülük ve emanet olduğunu bilmesi önem ifade etmektedir. Ayrıca, bu bilgilenme insan-çevre ilişkisine olumlu bir ivme kazandıracaktır. İnsan, ekolojik varlıklardan yararlanırken yukarıda değinilen hususları dikkate alması, onların sınırlı ve sonlu olduğunu bilmesi, doğaya karşı hoyratça davranmaması ve israf etmemesi gerekir. Çünkü çevre, Allah'ın bir lütfudur. İnsan, Allah'ın bu emanetini düzensizliklerle yok etmemeli ve ekolojik dengeyi korumalıdır.

Çevre, insandan bağımsız bir olgu değildir. İnsansız çevre, nasıl bir şey ifade etmeyecekse, aynı şekilde çevresiz insan da, bir anlam ifade etmez. İnsanlarda çevre

bilincinin yerleşebilmesi için çevre derslerinin okul müfredatlarına konulması gerekir. Böylece bilinçli bir “*çevre eğitimi*” için önem bir adım atılmış olacaktır. Genel bir çevresel bilinçlenme, toplumun sadece bir kesiminde değil, bireye, aileye, iş çevresine, arkadaş ortamlarına ve daha pek çok topluluklara yayılmasıyla mümkündür. Aynı zamanda ekolojik hareketin oluşmasını sağlayan çevrecilerin, din, felsefe, gelenek ve ideolojilerden yararlanması gerekmektedir. Salt çevre yapılanmaları toplumun tamamına yayılamaz. Çevreciler, bu anlamda yeri geldiği zaman din adamlarıyla, felsefecilerle, sosyologlarla ve hukukçularla ve daha kimi insanlarla ilişki halinde olmalıdırlar.

KAYNAKÇA

- Abdulgâkî, Muhammed Fuâd, **el-Mu'cemu'l- Müfehres li Elfâzi'l- Kur'âni'l Kerîm**, Dâru'l Ma'rife, Beyrut 1994.
- Akarsu, Bedia, **Felsefi Terimler Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1979.
- Akıncı, Müslüm, **Türk Çevre Hukuku**, Kocaeli Kitap Kulübü Yay., İzmit 1996.
- Akpınar, Ali, **Kur'an Coğrafyası**, Fecr Yay., Ankara 2002.
- Alaylıoğlu, Ruşen; Oğuzkan, Ferhan, **Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü**, İstanbul 1976.
- Altuğ, Fevzi, **Çevre Sorunları**, UÜGV Yay., Bursa 1990.
- Altıntaş, Ramazan, **Tevhid ve Estetik İlişkisi**, Suffe Yay., İstanbul 1997.
- Ateş, Süleyman, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, I-XII, Yeni Ufuklar Neş., İstanbul 1989.
- Atik, M. Kemal, **Kur'an ve Çevre**, EÜ Yay., Kayseri 1992.
- Bayrakdar, Mehmet, **İslam ve Ekoloji**, DİB Yay., Ankara 1992.
- Brzezinski, Zbigniew, **Yüzyılın Sonu**, Çev. Belkıs Ç. Dışbudak, Kültür Yay., İstanbul 1995.
- Bucaille, Mourice, **Müspet İlim Yönünden Tevrat, İncil ve Kur'an**, Çev. M. Ali Sönmez, DİB Yay., İstanbul 1991.
- Buhâri, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fi, **es-Sahih**, I-VIII, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- Capra, Fritjof, **Kainata mensup olmak**, Çev. Mücahid Bilici, İnsan Yay., İstanbul 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail, **Tefsir Usûlü**, TDV Yay., Beşinci Baskı, Ankara 1985.
- Cerrahoğlu, İsmail, Koçyiğit, Talat, **Kur'an-ı Kerim Meâl ve Tefsir**, DİB Yay., Ankara 1990.
- Certel, Hüseyin, **Kur'an'da İnsan**, Tuğra Matbaası., İsparta 2000.
- Cevherî, Mısırî Tantavi, **el-Cevahir fi Tefsiri'l- Kur'ani'l - Kerim**, I-XXV, Matbaa-i Mustafa el-Bali, Mısır 1972.

Colhaun, R. Lawry, **What is Man**, Assacition Pres, USA-1965.

Cüceloğlu, Doğan, **İnsan ve Davranışı**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

Çam, Nusret, **İslâm'da Sanat Sanatta İslâm**, Akçağ Yay., Birinci Baskı, Ankara 1997.

Çepel, Necmettin, **Ekoloji Terimleri Sözlüğü**, İÜOF Yay., İstanbul 1982.

Dales, John Harkness, **Çevre Sorunlarının Hukuki ve Ekonomik Temelleri**, Çev. Orhan Türköz, Alaş Yay., İstanbul 1984.

Demir, Ömer; Acar, Mustafa, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Vadi Yay., Ankara 1992.

Doğan, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, İz Yay., İstanbul 1996.

Flavin, Cristopher S.D., **Enerji Sistemini Yeniden Kurmak**, Çev. Ayşe Başçı, Tema Vakfı Yay., İstanbul 1999.

Gazzâli, Muhammed İbn Muhammed, **İhya'û Ulumi'd-Din**, I-IV, Terc. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul 1985.

Geldiay, Remzi; Kocataş, Ahmet, **Genel Ekoloji**, Ege Ü. Yay., Bornova 1975.

Gezgin, Ali Galip, **Kur'an'da Sevgi**, Fakülte Kitabevi, Isparta 2003.

Güler, Çağatay, **Çevre sözlüğü**, Saypa Yay., İstanbul 1994.

Günay, Emrullah, **Çevre Sorunları**, Bizim Gençlik Yay., Kayseri 1992.

Günay, Muzaffer, **Çevrem ve Ben**, Türdav A.Ş., İstanbul 1998.

Gündüz, Turgay, **Kur'an'da Korku Motifi**, Düşüce Kitabevi, İstanbul 2004.

Gündüz, Turgut, **Çevre Sorunları**, Bilge Yay., Ankara 1994.

Gürsel, Deniz, **Çevresizsiniz**, İnsan Yay., İstanbul 1989.

Görmez, Kemal; Göka, Erol, **Çevre ve Çocuk**, Çocuk Vakfı Yay., İstanbul 1993.

Hamidullah, Muhammed, **el-Vesaiku's- Siyasiye**, Çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay., İstanbul 1997.

Hançerlioğlu, Orhan, **Toplum Bilim Sözlüğü**, Remzi Yay., İstanbul 1986.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil, **Muhtasarı Tesîri İbn Kesîr**, I-III, Tah: M. Ali es-Sâbûnî, Dersaadet, İstanbul trs.

İbn Manzûr, Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem, **Lisânu'l-Arab**, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut trs.

İbn-i Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, **es-Sünen**, I-II, Çağrı Yay., İstanbul 1981.

İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, **Zâdü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir**, I-IX, Nşr. Muhammed Züheyir eş- Şaviş, Mektebu'l- İslâmî, Beyrut 1984.

İsfehânî, Rağîb Ebu'l-Kasım Hüseyin bin Muhammed, **el-Müfredat fi Garibi'l Kur'an**, tah. Muhammed Seyyid Keylani, Darul Marife, Beyrut trs.

İslam Ansiklopedisi, I-XIII, Komisyon, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1965.

İslami Kavramlar, (Ali Bardakoğlu, Ali Toksarı, Celal Kırca, Kemal Atık, Selahattin Polat), S. Yazar Gençlik Vakfı Yay., Ankara 1997.

Jonathan, Porritt, **Yeşil Politika**, Çev. Alev Türker, Ayrıntı Yay., II. Baskı, İstanbul 1989.

Kılıç, Recep, **Ahlakın Dini Temelleri**, TDV Yay., İkinci Baskı, Ankara 1996.

Kırca, Celal, **Kur'an ve Fen Bilimleri**, Marifet Yay., İstanbul 1997.

.....**İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yöneliş**, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1993.

.....**İnsanlık Tarihi Açısından Kur'an-ı Kerim'de Medeniyet**, İslamî Araştırmaları Dergisi, Ankara Ekim 1986, sayı 2, s. 33-47.

.....**Kur'an ve Bilim**, Marifet Yay., İstanbul 1997.

.....**Isınmanın Küreselliği**, GESİAD Bakış Dergisi, Dünya Yay., Kayseri Temmuz 2008, sayı 9.

Kışlalıoğlu, Mine; Berkes, Fikret, **Ekoloji ve Çevre Bilimleri**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994.

Kurşunoğlu, M. Sait, **İnsan-Evren İlişkisi ve Antropik İlke**, Elis Yay., İstanbul 2006.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, **el-Cami'u li Ahkâmî'l-Kur'an**, I- XX, Daru'l Kütübü'l Mısriyye, II. Baskı, Kahire 1965.

Kutub, Seyyid, **Fî Zılâli'l-Kur'an**, I-XVI, Çev. Bekir Karlığa; Hakkı Şengüler; Emin Saraç, Hikmet Yay., İstanbul 1979.

.....**İslam Düşüncesi**, Çev. Hamdi, Şükrü; Resul, Tosun; Mehmet, Çelen, Dünya Yay., İstanbul 1992.

Küçük, Raşit, **Sevgi Medeniyeti**, Rağbet Yay., Ankara 1991.

Mengüşoğlu, Takiyettin, **Felsefeye Giriş**, Remzi Kitabevi, Beşinci Baskı, İstanbul 1992.

.....**İnsan Felsefesi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.

.....**İnsan ve Hayvan-Dünya ve Çevre**, İÜEF Yay., İstanbul 1979.

Mevlânâ, **Mesnevî (Şark-İslâm Klasikleri)**, I-VI, Çev. Veli İzbudak, MEB Yay., İstanbul 1988.

Mevdûdî, Ebu'l-Âlâ, **Tefhîmü'l-Kur'an**, I-VII, Çev. Muhammed Han Kayani, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş, İnsan Yay., İstanbul 1996.

Müslim, Ebu'l Hüseyin b. Haccâc el Kureyş, **es-Sahih**, I-VIII, Dar'ul Hayr, Beyrut 1972.

Nasr, S. Hüseyin, **İnsan ve Kainat**, Çev. Nabi Avcı, Yeryüzü Yay., İstanbul 1982.

Necati, Muhammed Osman, **Kur'an ve Psikoloji**, Çev. Hayati Aydın, Fecr Yay., Ankara 1998.

Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed İbn Ali İbn Şuayb, **es-Sünen**, I-VIII, Beyrut trs.

Nurbaki, Haluk, **Kur'an-ı Kerim'den Âyetler ve İlmi Gerçekler**, TDV Yay., İkinci Baskı, Ankara 1987.

Özdek, Yasemin, **İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı**, TODAİE Yay., Ankara 1993.

Özdemir, İbrahim; Yükselmiş, Münir, **Çevre Sorunları ve İslam**, DİB Yay., Ankara 1995.

Özel, İsmet, **Üç Mesele (Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma)**, Şule Yay., İstanbul 1998.

Özer, Öznur; Gürpınar, Tansu, **Çevre Sorunlarına Giriş**, Mobil Yay., İstanbul 1984.

Özcan, Yılmaz, **Çevre Kirlenmesi**, KTÜOF Yay., Trabzon 1985.

Öztürk, Hüseyin, **Düşünce ve Uygarlık Tarihi**, Ülke Yay., Ankara 1987.

Ulutürk, Veli, **Kur'an-ı Kerim'de Yaratma Kavramı**, İnsan Yay., İstanbul 1995.

Ünlü, Halil, **Yerel Yönetim ve Çevre**, Kent Basımevi, İstanbul 1991.

Pazarbaşı, Erdoğan, **Kur'an ve Medeniyet**, Pınar Yay., İstanbul 1996.

Peters, Frances E., **Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü**, Çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yay., İstanbul 2004.

Q.,Roche, Philip, **Sevginin Anlamları**, Çev. Mehmet Harmancı, Say Yay., İstanbul 1998.

Râzî, Muhammed b. Ömer, **Mefâtîhu'l-Gayb**, I-XXXII, Matbaatü'l-Behiyye, Mısır trs.

Sâbûnî, Muhammed Ali, **Safvetü't –Tefâsîr**, I-III, Dersaadet, İstanbul trs.

Sezal, İhsan, **Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar**, Birlik Yay., Birinci Baskı, Ankara 1981.

Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, “Kişilik” ,Risale Yay., İstanbul 1990.

Soyalan, Mehmet Yaşar, **Kur'ânî Terimler ve Deyimler**, Ağaç Yay., İstanbul 2003.

Şamil İslam Ansiklopedisi, “Beşer”, Şamil İA, II/ 229-230, I-VI, Şamil Yay., İstanbul 1990.

.....,“**Semûd**”, Ömer Tellioglu, VI/ 387-388, I-VI, Şamil Yay., İstanbul 1990.

Şimşek, M. Said, **Kur'an'da Kıssaların Menşei**, Yöneliş Yay., İstanbul 1992.

Tabbâra, Afif Abdulfettâh, **Rûhu'd-Dini'l-İslâmî**, Darü'l- İlmi li'l-Melayin, Beyrut 1966.

Taberî, Ebû Câfer İbn-i Cerir, **Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l Kur'an**, I-XXX, Mısır 1954.

TDK Sözlüğü, I-II, TDK Basım Evi, Ankara 1998.

Tillich, Paul, **İmanın Dinamikleri**, Çev. Fahrullah Terkan- Salih Özer, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000.

Timuçin, Afşar, **Felsefe Sözlüğü**, BDS Yay., İstanbul 1994.

Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa, **es-Sünen**, I-V, Çağrı Yay., İstanbul 1981.

Turgay, Nurettin, **Kur'an Açısından Hayvan ve Bitkiler**, DÜİ. Yay., Diyarbakır 2008.

Tümer, Günay; Küçük, Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Ocak Yay., İkinci Baskı, Ankara 1993.

Tolstoy, Lev Nikolayevic, **Din Nedir?**, Çev. Murat Çiftlikkaya, Kaknüs Yay., İstanbul 1995.

Tosun, Musa, **İnsan ve Çevre**, İnsanlığa Hizmet Vakfı Yay., İstanbul 1992.

Ulutürk, Veli, **Kur'an-ı Kerim'de Yaratma Kavramı**, İnsan Yay., İstanbul 1995.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, I-IX, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979,

Yeniçeri, Celal, **Uzay Âyetlerinin Tefsiri İslam Açısından Kainat ve İmkanları**, Erkam Yay., İstanbul 1995.

Yıldırım, Celal, **Bilim Felsefesi**, Remzi Yay., İstanbul 1998.

Yıldırım, Ergün, **Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam**, İnsan Yay., İstanbul 1995.

Yıldırım, Ferzan, **Çevre Terimleri Sözlüğü**, Kent Basımevi, İstanbul 1992.

Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, **el-Keşşâf An Hakâiki't-Tenzîl**, I-IV, İkinci Baskı, Beyrut 1976.

ÖZGEÇMİŞ

1976 yılında Kayseri’de doğdu. İlköğretimi ve Liseyi Kayseri’de okudu. 2001 yılında Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdi. 2005 yılında EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalında yüksek lisans öğrencisi oldu. Evli ve bir çocuk babası olan Mehmet Ekinci, Diyanet İşleri Başkanlığı, Bünyan İlçe Müftülüğünde imam-hatip olarak görev yapmaktadır.

İletişim Bilgileri

Adres : Hürriyet Mah. Hüsnügüzel Sok. No:12 KAYSERİ

Tel : 0352 320 32 57

Email : mehmet_ekinci38@hotmail.com